

с(кар)2
Б 18

Кар: 3107 Д

Байчораланы Магомед

Аиджаякъ

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР
БАЙЧОРАЛАНЫ МАГОМЕТ

Аиджаакъ

Хапарла бла повесть

Ставрополь китаб басманы
Қъарачай-Черкес бёлюю
Черкесск — 1985

С(кар.)2
Б 18

кар. 3107

Хапарла

АЙДЖАЯКЪ

Мен бармакъ тенгли бирчикме. Эртденбла кийиниб арбазгъа чыкъсам, адамланы бучхакъларындан, аякъ кийимлеринден, этеклеринден таныйма... Кишини бетин кёрюрю ючюн, башымы ёрге кёлтюрсем, таркъанат кийиз бёркчюгюм джерге тюшюб къалады. Аны кишини алыб кетеди деб къоркъуб, мыллыгымы джерге атсам, джыгылама да, не тобугъуму, не бурнуму урма. Джылайма... асыры кычырыкъ этгенден къатыб къалама. Сора ол кёзюуде чырайы къабыргъагъа тагъылгъан суратха ушагъан, кеси хамаи ышарыб тургъан аккам келиб, мени къойнуна алады. Мен башымы аны кёкюрегине салсам, къарт атамдан биченлик ийис урады. Тохтайма.

Меннге джукъларгъа керек бола болур, мени кесине къаты кысыб, аккам ичинден мурулдаб башлайды. Ол бешик джыр болуб джукъ билмейди. Хаманда ичинден бир макъамны айтады. Аны ол ауазы къулагъыма келмесе, мен джукъларгъа унамайма.

Энди, уллу джаш болгъанымда, ол макъам «Айджаякъ» джырныкъы болгъанын билеме.

Къуш къанатны тауушу, сууну джырлагъаны, мийик терекленни тёппелеринде джелни ойнагъаны, — бары ол тартыуну тиеги бла согуладыла...

Аккамы «Володя» деб кесича акъсакъал шоху барды. Ол кеси гюрджюлюдю. Бир-бирде кюндюз, юйде киши болмай, акка бла мен кесибиз къалгъан заманда, ол бизге къонакъгъа келеди. Баш верандада олтуруб, бир къызыл суулу шышаны ачыб, экиси бир кесекчик олтургъанлай, къартла джырлаб башлайдыла. Мен кесими къарт атамы къатында олтура туруб, ала мени къайгъылы болмасала, къылыкъ этиб башлайма. Къарт атам «Айджаякъны» таралтыб тебрейди:

Айджаякъ, ала джаулугъунг
Арну джарашады бойнунга,—

дегенден башха джерин билмейме. Былайын а азбар этиб бошагъанма. Гюрджю къарт да аман устады джыргъа. Ол «сахварлис» дей болур дейме ал сёзюне, бир таралгъан таураты кююню бардырады. Джырлагъа тынгылай келиб, къаты джукълаб къалама...

Аякъларын ёзенгиден алмай хама кетиб баргъан джылла мени унутуб къоймайдыла. Мен уллу джаш болдум. Эки джылны мени кёрмей тургъан джууукъларыбыз, анда-мында тюбеселе: «Къалай уллу джаш болгъанса, Умар»,— деб ала мени пйнакълайдыла. Мен алагъа джууабха джукъ айтмай, къызара-къызара тынгылайма.

Аккам эртде ёлгенди. Гюрджю киши да тас болгъанды; билмейме, ол саумуду, огъесе тереклени ышыгында орналгъан кулда шахаргъа тюшюб, ёмюрлюк джукъугъа киргенмиди... Аккамы къабырын атыб къоймайбыз... Аны обасына мермер сын таш салдыргъанбыз, аламаат шаптал терекни мен кесим орнатханма. Хар джай сайын анда джумдурукъ тенгли аламаат шапталла битедиле: Мен кесим аккамы къабырына келирге бек ёчме. Аны къатында кёб олтурама. Къулагъыма акканы «Айджаякъны» джырлагъаны, бурнума хаисны

пйиси келеди. Олтура туруб, энди акканы эрикдирдим десем, кетеме юйге. Джылагъан а этмейме.

Аккам ёлгенликге «Айджаякъ» бизни тукъум джырыбызды. Тау юйдегиледе эски кюйюзлени сакълайдыла, багъыр къазанланы, тартма къаагаланы, джамчы тсгереклени, бишген чиллелени... Биз, саулай юйюрюбюз бла, кетген ёмюрню аягъында Муртху сыртлада этилген бу аламат джырны сакълайбыз...

* * *

Мен — агрономма, терек бачханы устасыма. Кесим да совхозну бёлююнде ишлейме. Анам айтады: «Джашчыкъ, не городха, неда бир джары кёчейик, бир аламат врач къыз келгенди, аны келин этиб къояр эдик... ол мында турургъа унамайды», дейди. Мен, анга джууаб этмей, тынгылайма. Нек ашыгъама: джылым къыркъгъама келгенди, машинамы барды, юйюмю мюйюшлери келин тилебми турадыла?! Къайгъырмаз... институтлада къызла кёбдюле, бизге да бир къаракъаш табылыр.

Анам алай айтхаплыкъгъа мен джукъгъа кетерик тюлме. Мында айджаякъ алмалагъа, кертмелеге, тахта кёгетлеге къараб ким мурулдарыкъды аккамы джырын.

Джашыргъанынг джашладан чыгъады. Чыртда эки адам бир-бири къатларына келгенлей, мени халал тенглерими бири:

— О-о-о-хахай, Умар, джырла! — деб башлар.

Къабыргъагъа къысылсанг, тёгюлмей не этериксе! Тёгюлеме. Хар кимни тынгылатыб. Эл болгъан джерде аман-иги да болады. Юреннген ауруу къоймайды. Артдан-артха экеуге бармай, ючеуден къалмай, адам къатына баргъанлай кеси кесими тыялмай башладым. Алай болгъанлыкъгъа, «тели кесин сормай танытыр» деб, бошуна джыраб башламайма. Алай болса да ке-

си кесими иги багъалатыб, адамыча тѣгюлеме.

Артдан-артха, машинаны кеси бир гитчечик, алай а амалсыз керекли темирчигича, менсиз элде къууанч джыйымай башлады.

Былайда айтырыкъ дагъыда бир зат: эшек гылыуун бек сюеди, хар кимни баласы кесине мазаллы пахму тау болуб кѣрюнеди. Анам башлады: «Сен, джашчыкъ, халкъны аллына чыгъыб джырлагъанны къой». Мен анама къаратон ханнга туугъан алтын кекелли сабий болуб кѣрюнеме... кѣкден тюшгенме!

— Хо-хо,— деб тамагъымдан бир тауушла чыгъадыла.

Юйюбюзню босагъасындан эки атлам этгенлей, анамы айтханын унутуб, джанымдан суйген макъамны ичимден мурулдаб башлайма.

Бир джыл эл мюлк суратлау коллективлени «салышыуу» джыйылды. Мен ары къошулдум. Элибизде бардырылгъан «сермешиде» солому игиге санаб, мени районнга джибердиле. Элибизде жюрини членлерине не стем мени ичимде ойнагъан толкъунла!

Элибизни джашлары, къызлары, автобусну толтуруб, джолубузну районнга салгъанбыз. Башында «алтын» джаулугъу, аякъларында тюбю бла тауукъ ётерча, мийиктабан туфлилери, Уркъуйт къобузну таралтады. Аны кѣргенлей Салих кларнетин, Қады саксофонун алдыла. Юч инструмент тѣгерекни «симфониядан» толтурады. Окъууну бошаб, кърал комиссияны аллына баргъанчады мени бусагъатда халым... Ала уа той-оюн къайгылыдыла. Гербек скрипканы таралгъанын оркестрге къошханында, тубанла чачылыб, ачыкъ кѣк тангны джарыгъында алтын суу ичди. Тартууланы эшитгенimde, кѣлом ачылыб, джангызгъа барырча болгъанма... джарагъан искусствону мен да сюе кѣреме. Сагъышларымы джыйырмагъа дери аман кѣзлерине— джырларгъа сюеме!

Кёкден алма кёй, кишмиш бюртюкчюк тюшсе, джерге тиймез. «Ударник» колхозну ичине минг адам сыйынган Джарыкълык юйюню уллу залы адамдан тоб-толуду. Бююн бери келмеген адам джокьду. Болган чаука таууш этеди. Ит иесин танымай, хар ким ары-бери кымылдаб кюрешедиле. «Кёш бара-бара джарашады», — даур тохтар деген акъл келиб, мен аллы табада бир бош шиндикге олтурдум.

Сценагъа районну тамадаларындан төрт-беш адам чыкъды. Олсагъатдан чибниг учханны эшитирча дунягъа рахатлыкълди. Тамадала суратлау коллективлени кёууанч кюн бла алгъышлайдыла. Андан сора кёзбауну алчыгъын ким башларыны юсюнден, андан сора кимлени кёзюлерни боллугъун ала айтдыла. Бизни элден келгенлеге сегизинчи орун тийди.

Кесим эслемей турганлай, тюз жюрини столларыны къатына олтуруб кълганма — аны кесим артда эслем, — хапарын тебен айтырма.

Халкъ искусствогъа багъа берликле, бир-бири бла шыбырдаша, залгъа кириб келиб, алагъа аталган орунлагъа стауат салдыла. Кёзюмю аладан алмайма. «Джашау джолум алыб келиб сизни аллыгъызгъа нек атды», деген акъл башыма келди, жюрини членлерише бирем-бирем сынаб къарай.

Аланы тамадалары областдан келген сурат тюрсюнлю джаш тишируу. Аны башында бир он тиширууну чачы джыйылыб этилген уллу кызыл гапнасы, кириклери, араб кинону артисткаларыныкълылача, бютеу къара къллакъл болуб. Жюрини тамадасыны аллында, столну джарытыб, эки джарыкъл джанкълышчыкъл! Ала сценада прожекторлача ойнайдыла. Кёзюмю кълыйыры бла, кишиге эслетмей къларасам, аны эки кълундагълы накът джюзюкле джибере ол хауа нюр таякъланы.

Болгъанны сынайма деб, мен тегерегиме сескекли кьарай тургъанлай, сценада кьобан кьазакъланы хорлары кесини ишин бардыра! Таралтыб аны артистлери «Акъ кьарлы балий» деген сибирь джырны джырлай.

Ол кезюуде хордан эки кезююю бери алыб, жюри таба кьарадым. Аны тамадасыны бети, ташдан эритилиб кьуюлгъанча, кьатыб, джап-джангыз аны эки джашил кезюнде кьырмакъла джюзе. Ол кьатында олтуруб тургъан, адам ортасы болгъан биреуленнге:

— Джангы зат джюкьду; кьобан кьазакъла эки джюз джылны мындан алгъа да туура ма былай джырлаб тургъандыла, — деди.

Аланы ызындан, джылы келген бир чалбаш киши чыгыб, «Кемисханны» бек алапат джырлады. Сау кьаллыкъ, ол адам, башхасы болмай Шекей кеси кьабырдан туруб келгенча, джаш джюреклени таралтыб тегюлду.

Джап-джангыз жюрини тамадасы джаш тиширыуну бети тюрленирге унамай, хаман бедерлениб турады. Ким биледи: ол тюз айта эсе уа, бу джырны Кьарачайда былай джырлаб тургъанлы Теберди суудан кьарачай Кьобаннга талай челек суу кьошулгъанды.

Мен аллай сагъышла эте тургъанлай, жюри табадан «Мадригал» деген сёз келди. Эс ийиб тынгыласам, «Кемисхан» Ленинградны онекинчи-онючюнчю ёмюрледен кьалгъан ноталаны джырлаучу ансамблине джараулу макъам болуб чыкьды. Неваны джагъасындагъы ол суратлау коллективни юсюнден радио эмда телевидениени кючю бла хапарлыма. Джашау деген сейир затды, ол кёб затлагъа тубете барады сени!

Аллай сагъышла эте тургъанлайыма, джырлар кезюю меннге джетди. Чыкьгъанма сценагъа... Кьарасам— Уркьуят ышара-ышара, олтуруб, кьобузуну хурхурлары бла тиеклерине кьадалыб; Гербек, Кьады, Салих

да кьобузчудан берлакьда, сценаны арт кьабыргьасы табада, сюелиб. Аны ким болгъанын мен иги эсlegungчи биреулен микрофонну мени кьолума тутдурду.

Къарт атам бла гюрджю киши кёзюме кёрюне тургъанлай, залдагъы адамла да меннге къатыб, оркестр мени макъамымы созуб башлады. Кёзюме чарх оюула тюшген ала джибек джаулукъну кьанатлары кёрюндюле. Алай а, не медет! Излеб айтыр сёзюмю табмай, оркестрге эжиу этген маталда, микрофоннга: «там-таптап...» деб келе келдим да, куплетни аягъында, «Айджаякь» деб, не кычыралгъанымы кычырдым. Мен биринчи тёрт тизгинин бошаргъа, залдан:

— Аперим! Эски тау джырны бусагъатха заманландырдынг! Бусагъатландырдынг! — деб, бир кычырыкь келди.

Къарасам, ол журини тамадасы кыыз! Аны ол ташха ушаб тургъан бети да тешилиб, юсюнден балауузу алынганча, чалман толу акъ кьозулары джылтырай кёзлери джана, тубсюз кёллеча джылтырай, харе уруб кесин тыялмай.

Аны алай этгенин кёргенimde, джунчугъаным басылды, эс джыйдым... Къасботну сёзлеринден макытда джукъ табсанг а! Алай а акъылыма «XX ёмюрню чечмелери» деген искусствону бусагъатдагъы толкъуну келиб, басдым джырны аягъына дери!

Оркестр согъуб, мен да тартыугъа кьошулуб, даурбазны кьакъгъанча, болгъаны чечмелендириб, «бап-бап-бап!..» эте келиб, джырны аягъында не кычыралгъанымы кычырыб, «Айджаякь» деб кьояма. Аны бла бирге джырлагъан заманымда сюелиб туралмайма: аякъларым сын къатыб, тёнгегим а — хаман кьапатеинагъа барады.

Алай бла мен джырны аягъына джетерге, зал «бусагъатланган» «заманланган», «современно» — деген кычырыкьны баса, сценаны шымпылдыгъы ийилди. Джа-

быу дженгил ийилгенича, эрлай ачылыб, мен да кесими бек багъалата, къачдым сценадан. Харс а тохтарыкъмы эди! Къоймадыла. Болмагъанында, къобузчула орунларына келиб, къараучулагъа шошлукъ эс табдырыб, экинчи кере толусу бла къарт аккамы джырын, XX ёмюр излегенча, чечмелендирдим.

«Бис» деген туайлаугъа «браво» деген къуугъун къошулуб, махтау ызымдан къууа, мен кёз туурадан ташайдым. Алай болгъанлыкъгъа, къычырыкъ бла харс ургъан тынмайын, болгъан дауур болду. Мен а аны ючюн турсунуб зрителлени алларына чыкъмадым.

Эл мюлк суратлау коллективлени «сермешиулеринде» вокалдан биринчи орунну кишиге береми эдим! Кесим да диплом эмда грамота алдым.

* * *

Областха барыгъа керек болду. Районну модельерлери джыйылыб, меннге эстрада костюм джарашдырдыла. Ала меннге къызыл къатападан не къаптал, не чепкен болмагъан бир чапан тикдиле. Анга хазыр орунла джарашдырыб, ары отча джаннган чач тюйреуючлени бир джанына алтысын, экинчи джанына да аллай бирин джарашдырдыла. Паклядан гырмык этиб, ышым орнуна эки балдырыма байладым. Белиме джарагъан кюмюш белибау къысдым. Къурт къатапа туфлилерими тышындан тюклю тууар териден тилимдиле кёкледим. Башыма акътёбеде ойнардан мазаллы бёрк тикдирдим...

...Черкес шахарда болгъанны къой да къой. Триумф болду болгъан. Биринчи орунну вокалдан алдым. Белгили композитор бла аны бир омакъ юй бийчеси ол кече огъуна юйлерине чакъырыб, экинчи тауукъла къычыра башлагъынчы кюрешиб, сёзлерин, макъамын да джарашдырыб, эки джыр джаздыла. Меннге, мени ауазыма экиси да. Биринги аты «Бишген эт», экинчиси — «Дорбунла». Пианиногъа олтуруб меннге аккомпоне-

мент бере, мен да джарашдырыб эки джырны джыр-лагъанымда, композитор, туруб келиб ичин тарта, кёз-лери джыламукудан толуб, мени бек къаты къучакъ-лады, аны юй бийчеси бойнумдан буууб, бетимден бай этди.

Билмейме не эте айланнганымы... Иоган Штраус вальслени чыгъара айланнган заманлача дунямы келгенди, огъесе Словакияда ётген ёмюрде халкъны тереинден «Полька» тебсеу чыгъыб къалгъанча, дуня искусствогъа бир затла туудура айланамамы, огъесе оту зунчу ёмюрде джырланлыкъ джырла бюгюн къарачай таулада тууубму къалдыла...

ДЖЫР

Сау кюнню тохтаусуз кёкню сылыб ётген кюн, Азгек джитилени юслерине тюшюб башлагъанды. Ёзенни табанындан къарагъан адамгъа къоркъарчады: кюнню кёзю, пухча дженгил шар, таулары джитилерине тийиб, ууалыб къалса тамбла ким этерикди гёзет тау башлада?!

Мында, ёзенни теренинде, тау элде арбазын джылан джырмаз ханс басыб тургъан тёнгерте юнню терезе ышаныны тешигинден кюнню таякълары, мазаллы кюнлюкню сампалларыча кириб, эртделеден бери оту къуруб тургъан тыбырны ташын алтын кюлтеледен толтурадыла. Межамны шимал джанындан юйге гитче илипинчик киреди. Ол билек агъачны арты бла келе-келиб, нелени эсе да шыбырдай, батыб баргъан кюнню ашырыгъа ашыкъгъанча, арт къабыргъаны тюбю бла тышына чыгъыб кетеди...

Несин да иги билмей, кете бла келе, Хаджар джабагъы гёбелни юсюне джайылыб тургъан, тюртю бла боялгъан шпан джабыуду садрач орундукъда джата-

ды. Ауруу хорлаб тургъан тиширыу бир кесек эс джыйыб, батыб баргъан кюню таякълары таба къарады. Кёзлерине кёлекке этиб тургъан къолуну аязы терезе ышандан ургъан джарыкъны, башхасы болмай миялача джибереди.

Ол эс ташлатыб тургъан мараздан аязыгъанында эсине юйдегиси тюшдю. Ким эсе да, эшикден кириб келликча болуб, Хаджар босагъагъа сескекли къарады. Шыкъырт къымылдамагъанында юйдегисин, аталары бла бирге, обалагъа ашыргъанын эсгериб, аны санлары дирилдедиле. Меджисуу динни къуллукъчуларыны айтханларына кёре, ауур мараздан ёлген адамны алына джандетни эшиклерин кенг ачылыб турадыла. Хаджар бусагъатда не болгъанын, къаллай къыйынлыкъ тюшгенин иги ангылаялмайды. Алай болса да юй иеси бла юйдегисине энтда бир тюберине джюреги умут этдиргенлей турады. Джанына багъалы адамлагъа къайда тюберини юсюнден сагъыш эте келсе, «арабин, джаратыучуну къанат тюбюндеми, огъесе Джамагъатдамы», — деген сагъышларын, таза кёзлеуню джар оюлуб басханча, ауур къоргъашын тюбюне салыб эзеди...

Талай заманы адамла, эртде тюшген сууукъдан чбишле къырылгъанча, гимикгенликге, Хаджарны кёлеккеси аякъ юсюнде айлана келиб, тюненеден бери уа ол тёшекге тюшюб къалды...

Бусагъатда, эс джыя келиб, джангыз кеси юйде къалыб кетгенин ангылагъанында, аркъа джиклери къалтыраб, юсюне сууукъ тер урду. Уллу юйюню маймулуна къараб тургъанлай, ол нени эсе да эследи. Тубан чачылыб, аллынга къая деппан ачылгъанча, кёзлерин басыб тургъан ауу кетиб, анга юй иеси кёрюндю.

Къутюне тышлы джабагъы джастыкъгъа башын салыб, эки кёзюн билир-билмез джумуб, алы юй иеси

эшик арты сюремде джатады. Дуниядан кете башлагъанны тегерегине табылгъан джууугъу басынганды. Аладан тартыныб, Хаджар ауругъанны къатына бармайды. Юй джумушха джубана, хабджюклени тыйышлы джерлерине жарашдыра, багъалы тюрсюнге, кишиге эслетмей къарайды. Аз эс джыйгъан кезюучюгюнде юй неси кесин тиширыуна къараргъа кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа ауругъан аны кермейди... «Багъалы адамым ёлген болур ансы, мени къатыма бир келир эди», — деген акъыл бла тиширыуну излегенин къюуб, джукъну сан этмей, эки кезюн юйню аралыгына чыракъ ийиб тохтады. Андан сора ол хырылдагъан таууш этиб, акъырын джан бериб къойду. Аууханны эки кезюн не кюрешиб джумалмадыла... Джумулмагъан кезлери бла аны къабырлагъа алыб кетдиле.

Аллай сагъышла этерча къарыуу болгъан ауругъан тиширыуну бусагъатда кезюне, кюн таякъланы орталары бла, арт къабыргъа табадан юй неси къарагъанча керюнеди. Башына «бир-эки сёз айтайым», деген акъыл келиб, Хаджар, аманны кеми бла, орундукъгъа олтурду. Алай болгъанлыкъгъа, бир джерге чыракъ ийген кезлерин бери алгъынчы, аны эри экинчи джерге кечюб, аны тунакысын ачыкъ кералмады.

Ауур ауругъан тиширыу сандракъ эте тургъанлай, анга эшик ачылгъан таууш келди. Хаджар эс джыйды. Босагъадан бир от гырджынчыкъ тенгереб келиб тюз орундукъну аллында тохтады. Гютдюню тенгерегенин керюб тургъан Хаджарны акъылына «джан алычу гырджын къабха кириб келгенди», деген оюм келиб, ол бек кючлю къоркъду. Эки кюлу бла бетин джабыб, орундукъгъа ауду. Ол эс ташлаб, къойгъунчу:

— Хаджар, о Хаджар!— деген бир ачы тиширыу таууш келди аны къулагъына.

Асыры кьоркьгъандан Хаджарны джаны тамагъына джыйылды. Джюрегине таукеллик келиб, ол эки кёзюм ачды. Ачса... юйню ичи ачы кьарангы болуб! Нек болгъанды кьара кече? Ким эсе да терезе ышанчыкьны юсюм джабыб тургъанын ангылады ол.

— Къайсыса? — деди Хаджар, кеси кесини тауушундан бек кючлю кьоркьа.

— Менме, — деб эгечини джууукъ, таныш, суйюмлю, багъалы, татлы тауушу анга теренден келди.

Апы ауазы Басхан сууну шууулдагъанын, Терс Кьолну тау этеклеринде битген хансланы джай джелчикде шыбырдагъанларын, туугъан атасыны юйнюм оджагъындан джайгъы джангур джаугъаныны тауушу келтирди. Алай эте келиб Хаджарны акъылына эрнини сьфаты тюшдю.

— Айшат, ол бири кьоймайды... Орусбий улу мени элтирге келиб айланады... юйдеди Алар улу... къалайда букьду эсе да, мындады, — деб башлады Хаджар.

Тышындан терезечикге сюслиб тургъан Айшатны акъылына: «Сандракъ эте турады; мындан да бошаргъа айланама», — деб келди.

— Гырджынчыкъ алыб келгенме санга, къабаргъа юреш, — дегенден башха джукъ айталмай, джыламукълары тамагъына тыгъылыб келген Айшат терезеден бир джанына джанлады.

— Айшат, джанымдан суйген Айшатым!.. Джамагъат элинден къач... кет мындан, башынгы Басханнга ат... экибизни да анабызны эмчегинден ичген сютюбюз бла тилейме... бери кирме, юйге... джугъуб къаллыкъды бу худжу ауруу, сенден да бошарыкъды, — деб Хаджар адам сейирсинирча, ачыкъ ауазы бла эгечинден тилеб башлады.

— Былайдан тышына бир джангыз атлам этерик тюлме... сизни барыгъызны да мында кьоюб, анга не деб барлыкъма, — деди джууабха Айшат.

— Кетмей амалынг джокъду. Анам джарлыны джазыкъсын... аны къайгысын эт... ёлген ёлгенликге, сау-гъа джашау керекди. Кет! Биз сен этерик мадарладан озгъанбыз. Башыгы ал да, къора... анамы сютюню къачын эт!..

Ёлген ёлюб, джаны сау башын алыб ташха-таугъа чачылыб, ууакъ-ууакъ Джамагъатда джан къалмагъанча болду.

Кюн батыб, Теберди суудан къалын къарангы бери чыгыб, ууакъ-ууакъ уюб, тау этеклеге, андан таулашы башларына, алай эте келиб мийик кёкге, къалын джабыула джайылдыла.

Кёзге тюртгенни кёрмезча болгъандан сора, тюбюне таула тиреулюк этиб тургъан мийик кёкде джарыкъ джулдузла кирпичлерни силкиб башладыла. Тюз бусагъатда джомакъ айта, накъут бюртюкленн чачыб, кёкню юсю бла озгъанча, Къой джол Алибек башындан башланыб, Къобан бла Теберди суу бир-бирине къошулгъан джер табагъа къуйругъун созуб тургъанча кёрюнеди.

Айшат иги кесек заманы сыртын Хаджарланы юйню арт къабыргъасына тиреб, аны кёзюнден мынчакъ-лача акъгъан ауур джыламукъланы сол къолуну сансыз бармагъы бла сюртюб турду. Суу джагъасындагъы джерк кёкенлени ичинден глынкъуш къычыргъан таууш Айшатны сагышларындан чыгъарды. Эгечини «Анамы эмчек сютюню къачын эт», деген сёзю санларына кюч салыб, Хаджарладан да къол джуууб, арбазда ёсген къалын ханслагъа абына-абына ол башын орамгъа атды.

Миллет муслиман динни алгъанлы алай кёб заман болмагъанды. Ол сеbebден халифатны кёб ышанлары алкъын таулуланы джюреклерине орналыб, ол терен тамырла ийиб бошамагъанды.

Айшат аны ючюнюмю этди, аллы бла тынгылауну са-

лыб келиб, болмагъанында, суугъа тюшген таш къармайды дегенча, ичинден бир-эки кере да: «биссмилля»-ны салды. Ол къоркъмайды джукъдан, алай болгъанлыкъгъа кишини кълундан къарыу келмеген зарауатлыкъгъа не амал этерге билмейди.

Иги сылыт болуб Айшат юйюне къайтхандан сора, мурукку эте келиб, эм артында тынгылаб турургъа болмагъанын билди. Ол ачыкълагъан бир зат амал этерге керекди ансы, мында кълалгъаннга обадан башха насыб джокъду... Кетерге, къачаргъа, алай а къайры кимни кълундан тутуб?!.

Элден узакъ бармай, къаяланы тешиб чыкъгъан къайыпла бир-бири бла кёгюрчюнлени джазгъы мурулдагъанларыча, шыбырдайдыла. Айшат алагъа тынгылай келиб:

— Ой аллах, ой Хызыр-Илияс! Нек чамландыгъыз?.. Нек ачууландыгъыз! Тейри эшик ачар орнуна, нек керилдигиз уллу кылычыгъыз бла! Быллай бир сизге не аманлыкъ этген эдик! — деб шыбырдайды ол.

Адамны башына келген сагъышладан аны джюрегине кюч джайылгъаны бек уллу насыбды. Алай болса да, суугъа тюшген таш къармайды, кыйышлыкъгъа кесин хорлатмай, адам кесине бир оноу таба биледи. Сюелиб бир кесек тургъандан сора Айшатны акъылына, элден тышына чыгъарыкъ джолланы къарауулла сакълагъаны келиб, алай а ол анга темир тау болмай, афендилени: «аллахдан келгеннге къаршчы болгъан инсан ассы болады»,— дегенлерин кзулакъгъа алмай, бюгече элни ташлаб, ёзенни ауушу бла баргъан джолну кыйырындан тутуб, андан ары тауланы, джайлыкъланы, терен ёзенлени бир-бирине кшошхан джети аушдан аууб, Басханнга джетерге оноулашды.

Айшат уллу кюбюрюн таукел ачыб, Орусбий улуну созгъан алтын къамасын, кесини накът ташлы алтын бууундукъларын алыб, юй тубюнде ючаякъ алаша

шиндикчикни юсюне салды. Бир кесек заманчыкны суюлиб туруб, сагыш эте келиб, сермеб кюбюрню башын «данг» деб этиб, гузаба гёзеннге кирди. Ичине къарангылыкъ нелик этиб тургъан гёзеннге киргенлей, аны кёлюне «чыракъчыкъ джандырыгъа керек эди»,—деб келди. Айшатны тёппеси ёрге тагъылыб тургъан бал гыбытха тийди. «Хы, бал!.. Кимге къалады ол да»,—дей келиб, мыллыгын уллу юйге атды. Андан кёлуна тюшген сауутну барысын алыб, ызына, биягъы гёзеннге, къайтды. Ол бир талай кере аш юйге чабыб, гёзенни тюбюн тюрлю-тюрлю сауутдан толтурду. Гыбытны бучхагъын тешиб, балны аякълагъа, челеклеге къуюб бошады. Ичлери татлы чиринден толгъан сауутланы бирем-бирем эшикге чыгъарыб, стауатларыны тегерегине этилген хунаны юсюне салды...

Къарангы бек къалын уюгъанды. Этерин бошав Айшат юйюнден гузаба чыкъды. Адамны шашхынлы этерча, тау шошлукъ тегерекге патчахлыкъ этеди. Аны узакъ джолгъа кёз туурадагъы атауул къабырладан, юй иеси бла юч сабийни обалары ашыргъанын, Айшатны джюреги сизди. Тийреледен чыгъыб Айшат, аушха баргъан эм кыйын мансны кыйырындан сайлаб башлады. Анга кзулакъ ичинде Джамагъат сууну сарнагъаны эшитиледи. Къыбыла кёкню уллу джулдузла джасагъандыла. Джангы айны орагъы Гаралы кёлну башына тагъылгъанды. Ичинден «биссмилляны» тохтаматмагъанлай, къачхынчы тиширу мийикден-мийикге чыгъыб барады. Алкын аны аллында джети аууш болгъанлыкъгъа, Айшатны джюрегини кылллары узакъ Басханны кюулери согъадыла.

* * *

Дуут башындагъы Гугук къаяда глыкъушну кычыргъаны тохтамады. Аны тауушуна сагъайыб, Сунраны кёзюне кълкъу кирмеди. Танг белгилене тебре-

КСД 3807

ген кёзюуде джукъу Супрагъа белляу айта башлады...

Ол кёзюуде глынкъушну къанатларына миндириб джел кюн бет джанындагъы тауладан аудургъан хапарын джетдиреди: Джамагъат элини адамлары кырыладыла! Ол хапар Супраны мыйысында ууакъ-ууакъ зынгырдай келиб, аны кёз къабакъларын джумуб къойду. Бу кыйымылыкъ хар дууутчу юйню эшигинден кириб, къая тубанча элге джайылыб барады. Аллай оюмла эте келиб, кеси да эслемегенлей, Супра къаты джукъугъа кирди.

Бир заманда тиширью илгениб уянды. Къайда эсе да, кюн чыкъгъанда, джагъылгъан шынкъартны джарыгъы оджакъдан мыллык атыб, ол джагъагъа тыбыр ташны суратын салгъанды. Юйню неси, эли джырчысы, къаты джукълайды. Аны уятама деб къоркъа, Супра юсюне джангы чепкенин кийиб, эки аягъына тиб салынган сахтиян чарыкъларын къаблаб, сыбдырылыб арбазгъа кетди.

Чыкъса, глынкъуш кычыргъан джанында, ауурлукъларын кеслери кёлтюрюб, сабаланыган шпан джюнча, акъ булут кесекле. Тауну къабыргъасына джайылыб тургъан чегетлени тереклери эртденгиде бетлерин чыкъ бла джуууб, аязчыкъда джырларгъа хазырлана тура, чегетле атыб келген тангы кийимин кийиб бошагъандыла. Тохтаргъа унамай, хамап таууш этиб тургъан суу секиртме, юйню босагъасындап къаз балаланы джибергенча, акъ шоркъаланы ийе, ала да чынгаргъа къоркъуб джылай, тауушлары бла ёзенни ичин сасытадыла.

Тёгерекге бир кесекчик къараб туруб, Супра баугъа кирди. Андан ёрелеб тургъан джангыз ийнекни тышына ийди. Кёгюрчюн бетли сют кёлчюк, песине ишекли къарай, къабакъ эшикледен ашыгъыш чыгъыб кетди.

Къабакъ эшиклени ызларына къайтарыб, Супра малны сюрюб талок таба тебреди. Алкъын иги эрирге унамай, кечегеи къарангы къая тешиклеге, кёкенлеге, къалын ханслагъа бугъунуб кюрешеди. Ёзенни ичинде джашагъан чыпчыкъла бирден джырлаб, тегерекни уллу базаргъа ушатадыла. Башчыкъларына пердаучукъла атыб тургъан гокка хансланы юслерине тюшген къалын чыкъ, накъут-палмазча джылтыраб, тийиб келген кюнню таякъларын кеслерини кюзгюлеринде кёргюзеди.

Джутланыб джерге узала да, ашыгъыб баргъан ийнекни ызындан келе келиб, Супра къалын тюртю кёкенлеге кирди. Супра джарашыб отлагъан ийнекге къарай туруб, аны кёзю кёкге тиреу болгъан тауланы сархларына илинди. Джашил къатапа джайылгъанча, къалын ханс басыб тургъан талада ийнекни кююб, Супра юйюне айланды. Мийиклени бауурларын тешиб ётгенча, ёзенни толтуруб баргъан кюн таякъла аны эки кёзюи къаматдыла. Тийреледе бир-бир оджакъладан бурулуб-бурулуб чыкъгъан тютюн, тегерекни парат ийисден толтурады. Супра сабырыракъ болуб, ызына айланыб къарады.

— Астопирла, ол не затды?.. Танг атмагъанлай, кюн батмагъанлай, туура гараланы къатында адам... алайдан ауушха бир атлам да джокъду... ол адам, бир ишексиз, эминадан къачыб, биргесини адамлагъа палах алыб келеди,—деген сагъышланы эте, Супра ашыгъын элге дыбыртлады. Алай болгъанлыкъгъа, эки буту къыйылыб, аны джаны тамагъына тыгъылыб, не кюрешди эсе да, чабалмады. Туайларгъа, тамагъы кьургъакъсыб, ауазы чыкъмады.

Аманы тамалы бла ол элли къыйырындан киргенлей, тийреледен:

— Эмина!!! Гяур!!!

— Ёлтюрююз!!!

— Джукъгъа джибермегиз, начасны!!!

— Элге тюшюб келсенг джанынгдан бошадынг,— деген тауушла келдиле. Элчилени тауушларыи эшитгенинде, Супра бир кесек кесин басды.

— Джамагъатданды!.. Джибермегиз, марджа, аны бери!— дей Супра, къолларына агъач сенеклени, балтапаны, гетменлени, ташланы алыб келген адамлагъа къошулду.

Къолунда джугъу болмагъанын эслеб, аны эсине юйдеги къыптысы тюшдю. Супра башын арбазларына атды. Ол келиб кеслерини тыбыргъа киргенинде, аны къулагъына согъула тургъан гыбыт къобузну тауушу келди.

— Кийинмегенлей, ашаб ауузунгу кирип алмагъанлай, нек мыллык атханса бу гыбыт къобузгъа,— дей эрине, Супра къанга гюрбени ичин къозгъаб башлады.

Керим къобуз сокъгъанын къоюб, тиширыуну джортханына къулакъ ийди.

— Не излейсе, ийнекге джукъму болгъанды?—деб сорду, юй неси анга.

— Элге эмна кириб келеди!—дей, аны тиширыуу уллу къыптыны алыб, башын эшикге атды.

Керимни эки кезю алай иги кёрмейди. Ол эки аягъына забитлерин къаблаб, юйден чыкъды. Аны къулагъына:

— Бармайым... къатыгъызгъа джууукълашмайым... элни къыйыры бла ётейим,— деген тиширыу таууш келди.

Ол алай айтханында халкъны къозгъалгъаны бир кесек сабыр болду.

— Къайт, ызынга, къайт,— деген тауушла, басылыб келген шошлукъну буздула.

— Тиймегиз, кюрешмегиз!— деб къычыра, Керим къабхакъчыкъдан суу ызы таба тюшюб келеди.

Болатча джити сёзлю, булбулча джырчы, китабча акъыллы, кыйынылыкъда, ёлюмде хар кимге оноу эте билген Керимни айтханына элчиле бек онгесунуб къарайдыла.

Джырчыны таушун эшитгенлеринде, адамла экили болдула. Керим кёпюрчюк бла суудан ётюб, къачхынчы тиширыуну къатына алай джууукъ бармай, берлакъда сюеледи. Башха адамла Дуут сууну джагъасына джыйылыб тургъан болмаса, базыб джамагъатчыны къатына джууукъ къояргъа кишини кёлю бармады.

Тегерекни шошлукъ басыб тургъанлай, Керим:

— Не болгъанды?— Кимсе, эгечим?— деб сорду.

— Джамагъатданма! Болгъанымы асыраб, джангыз башымы алыб Басханнга къачыб барам... Негерлерим — ай бла джулдузла, минер атым — эки бутум, эки къолум — къамчилерим, — деди чакъырылмагъан къонакъ.

— Тиймегиз, кыйынылыкъда къачхынчы болуб айланган адамгъа... эзеу болмагъыз, — деди Керим, джыйылыб сейирге къараб тургъан адамлагъа. Халкыны шош болгъанын кёргенинде Керим, арлакъда сюелген тиширыгъа къараб:

— Эгечим, айт хапар! — деб кычырды.

Ауушдан келген джаяу джолчукъ элге тошер джерде, уллу кысыр ташха олтуруб, халкъгъа Айшат хапар айтады. Аны сёзюне, джангыз Дуут сууну шуудагъаны болмаса, башха чыкъырт чыкъмай, адамла уллу эс ийиб тынгылайдыла.

Аллына темир тау болуб чыкъгъан джамагъатдан къоркъуб, къачхынчы тиширыу кесини хапарын кёбге созмай бошады. Узун тынгылау бузулукъ болур эди, Керим:

— Къайтукъ! — демесе.

Джырчыны таушуу джууабсыз къалмады. Халкъ-

дан айырылыб, санлы битген, джылы адам ортасына джетген, бир эркиши джырчыны къатына келди.

— Бар да, — деди Керим анга, — мансларынгы бир къауумун ал. Рысхынгы багъасын элден джыйыб төлербиз. Тийрени төбен джанына чыгъыб, сууну туура ол таргъа джыйылгъан джеринде кёпюр эт... Джиблени учун сууну ары джанына ат да, бу тиширыугъа тутдур... Бу джанында терен тамырлы терек барды, экинчи учун анга байла. Юзюлмезча болгъандан сора алайым сен сакълаб этер затынг джокъду. Кет да къал. Сен а, эгечим, — деди Айшатха айланыб ашуг, кесинги байлаялгъаныгча кючлю байла, кёпюр бла ётюб, элге кирмегенлей, Дуарбатха бурулуб, джолунг адам джюрюген джерге джууукълашмазча болур, — деди.

Айшат орнундан кымылдамады. Аны кёргенинде Керимни акъылына: «Арабин, бу тиширыугъа энди уа не керекди?» деген ышан тюшдю.

— Элге барма... джол Отанлы ауушха элтеди... джол азыкъ Къайтукъ элтир сениге, — деди Керим.

— Аурууунгу алайым, сен кимсе?

Керим джууаб этмей туракълагъанында, джыйылгъан джамагъатны ичинден биреу чыгъыб:

— Керим деген джырчыны эшитгенмисе, олду бу, — деди.

— Оу, Керим, ауузунга къурман болайым! — ууахтымдан къалдырдынг. Басхан бла Джамагъатны арасында сени атынгы билмеген адам джокъду. Ма бу, Орусбий улуну къамасыды, Багдаддан келгенди... похда бау болсуу. Сын таш салынмай, кулда төшелмей къалгъан къабырлагъа, тюб болуб баргъан джамагъатха джыр эт.

Керимни къатында олтуруб тургъан, сегиз джашны аталары, Даулет-Герий:

— Къаманы сени къолунгдан алыргъа боллукъ тюлдю. Олтуруб тургъан ташынгы тюбюне кѣм. Керим устазны джаны сау болса эминагъа алапат джыр этер. Аууздаи-ауузгъа кѣче, ол Басханнга да ётер,— деди.

Айшат къаманы къынындан чыгъарыб, уллу къысыр ташны тюбюн чучхуб башлады. Ол къоллары бла да, къама бла да къазыб, терен уя этди. Белинден джанкъылыч бетли беллигин тешиб, отча джана тургъан алтын къаманы анга чырмаб, джарашдырыб ол уягъа кѣмдю...

* * *

Теберди ёзеннге джашил джабыулача джайыла, шекер башла болуб бетджанланы джасай, джылла, бир-бири ызындан ашыгъыб, кете-кете барадыла. Бир-бирин ауушдура тургъан тѣлюле, къауум-къауум болуб джетедиле... кетедиле. Алай болгъаплыкыгъа, адамны джутаргъа ауузун ачыб тургъан къабырны къатында, къанатларын джел къагъа айланнган гокка хансчыкъ, джашауну арты болмазлыгына шагъатлыкъ этеди... Джашау, къаяны джарыб чыкыгъан тамырладан къалын кѣксенле джайылгъанча, элле, тийреле, сахарла болуб, джайылгъанлай барады...

— Мѣлехан, а къыз, отоу юйге бир чемпчер стол салыргъа керекди, — деди Даум.

— Кимде болур?

— Келинчини Кърымшаухаллагъа джибер.

— Исманллагъа?

— Эшта-эшта, Басханукълагъа, — деб Даум, чѣртлеуюк ичле къошулгъан гаккы халыуа кѣмюрсер деген къоркъуу бла, ашыгъыш ол юйге кириб кетди.

Тауалий хаджини гитче келинчиги — Байдыу юй артында от джагъыб, баш-аякъ юйютюб кюрешеди. Чырайлы, суююмлю, саулукълу джаш адам этген ишине таб-таб узалады. Байдыу аякъ тауушну эшитиб, акъы-

рын ызына бурулду. Къараса, мийик тюртю кёкенни кьатына джетиб, Мёлехан акъырын келе тура.

— Келинчик, джанчыгъым, ах, нек кыызаргъанса алай, мен жарлы... Башгы-аякны мен ююте турайым, сен, иги джанымча, Басханукъланы чемичер столчукъларын хаух ал да кел,— деди Мёлехан.

Байдыучукъ джылы келген тиширыуну айтханына джуабха узун тынгылауну салыб, тишге чанчылыб ююютюле тургъан ирк башны, бычакны Мёлеханга берди. Ол, юйню аллы бла баргъан илипинчикде, эки къолун джууб, чепкенини этеклерин ызына айландырыб, къолларын сюрте, джаулугъун джарашдырыб джангыдан кыса, атауулу арбаздан чыгъыб кетди... Такыр-тар джашауда тийреде кимни къаллай кийими, къаллай хабджюю, къайсы кызыны къаллай туюмеси-кямары болгъанын кьой эсенг, кимни къаллай саууту болгъанын да хар адам биледи.

Тартына-тартына келиб, Байдыу бий арбазгъа киргенинде, аллы бла аны кёзюне мазаллы гинадур джаулукъча, терекле юйлени башларыны мор къанджалы, кюнню таякъларыны терезелени мнязаларында ойнагъаны, барысы бир-бирине кьошулуб къалды.

— Не излейсе? — деген бир базыкъ тиширыу тауушну эшитиб, Байдыу ол адам таба айланды. Ит бурун кёкенлени ичинде, башына да примпух кюнлюкню тутуб, Басханукъну юй бийчеси олтуруб тура.

— Тамашны анасы, келин келлик отоуну джасаргъа, кызым столчугъугъузну беригиз деб ийген эди,— деди Байдыу.

— Ах, тюклю ёзденле уа не этедиле, келин келген отоугъа чемичер стол салыб, — дей Пачахан, олтуруб тургъан таянчакъ шиндигинден не аз да кымылдамагъанлай, башын келинчик таба буруб кьойду. Байдыу не айтыргъа билмей, сюелиб тургъанлай, Пачахан:

— Акъсюекле болуб къалырсыз... бизни асыраялмагъан къара къараçайгъа сиз да ашаучу болуб къошулсагъыз, алай уллу кюн кѳрмесиз,— деб къошду.

Байдыуну кѳз аллында Пачаханны ариулугъу да, кийими да къуруб, ол къая кеселеккеге ушаб къалды.

Пачаханны юсюнден элде тюрлю-тюрлю хапарла джурюйдюле. Бир къауумла айтханнга кѳре, аны къарт анасы орус офицерлеге къарасы боялгъан чепкенле тикгенди. Аланы ичинде бир уллу орус джырчыны да кийиндиргенди. Туугъан анасы, Мурзабекланы къыз, джаш джылларында орус школда окъуб, белгили математик болгъанды. Ол Россиядан къайтыб келгенде, таулада къызланы окъутхан школ ачама, деб кюрешгенди. Алай болгъанлыкъгъа, заманны адети, халкъны джарлылыгъы, аны къарангылыгъы, джерчилик кенгешлени излемлери анга ол эркинликни берелмегендиле.

Пачахан кеси гимназияны Нарсанада бошагъанды. Ол француз тилде таза сѳлешеди. Алай нек болгъанын элде киши билаллыкъ болмаз, джамагъатны ичинде бир инсан аны суймейди. Алай болса да, былайда бир керти зат: окъуб, Россияда школланы бошаб къайтханланы кѳбюсю халкъгъа джагъылыб сѳлешеди. Бу уа шугутду да шугутду! Джамагъатны анга сыртындан атагъан аты «Алындыуду».

Байдыу эр юйюнде эки джылдан артыкъ заманны джашагъанлыкъгъа, Пачаханнга бетден-бетге тюбѳб сѳлешгени бюгюндю. Алай а, не медет! Бирипчи тюбѳген кюнюнден огъуна аны бийче ѳмюрге аллына келмезча этди.

Бий тоханаланы ачыкъ терезелеринден орусча сѳлешген тауушла келдиле. Аны ызындан бир эркиши таууш ачы кюлдю. Байдыу бир кесек заманчыкъны санлары дирилдеб, джерни тешиги болса, ары кирир-

ча болду. Алай болгъанлыкъгъа, ол эркиши кюлкю таууш келген джанына къарамай болмады. Бурулуб къарагъанында, ачыкъ терезеге бир адам ауангы келекелиб, чыналарын терезе тубюне салыб, тауну башында кийик сюрюню кѳрген адамча, эки кѳзюн кѳкге джити ийди. Ол элде саулай джамагъат сыйын кѳлтюре билген, орус суратчы Николайды. Кеси Кърымшаухаланы эмчек джашларыды. Аланы терезеден кѳрюб Байдыу андан да бек джунчуду.

Эмчек джаш Байдыуну эс ташлагъанын ангылаб, кесини ага тилинде:

— Здравствуйте,— деб саламлашды.

Басханукъ Николайгъа киши джууаб этмегенине сейирсиниб, эшик аллындагъы Байдыугъа:

— Кел, нек сюелиб тураса, джууукъ бол,— деди.

— Болгъанма,— дегени бла эки къолуну аязын тер басханы бирден болду Байдыуну.

— Азамат къатын келтиреди... Байдыу бизни барыбызны да тойгъа чакъыра келгенди, — дегенлей Пачахан, болгъанны тиширью джумушакълыкъдан, адам сыйюмден толтурду.

Эркишилени кѳргенлей Пачахан алай кука, кѳзбау болуб къалгъанын кѳргенинде, Байдыуну акъылына «чанка байрамджак» деб келди.

Басханукъну акъылына: «керти, Пачахан айтханча, тойгъа чакъыра эселе, сора тиширйуну нек джибергендиле, огъесе биягъы алынган безийми айланады,—деб келди. Орус къонакъ «той» деген сѳзю ангылаб, кесини башын «хо» дегенча силкди. Анга миллетни тоюкъбузу, ашарыкыны къалай этгени, къаллай адетле джюрютгени, кийимни къалай кийгени керекди. Ол Дагъыстанда, Къабартыда, Терк башында, Малкъарда, Чеченде, Ингушетияда айланыб, Шимал Кавказны адамларыны юсюнден кѳб материал джыйгъанды. Артыкъ-

сыз да бек къарачай халкъны болуму суратчыны творчествосунда кенг орун алгъанды.

Пачахан эркишилени кѳргенинде, джумушаб:

— Кел, сакълатыб турабыз, — деди.

Эки тиширыу да ауур басхычла бла баш юлелеге чыгъыб, ала ал бѳлюмге кирдиле. Онг къолунга айланган юйню эшиклери ачылыб, ала Николайгъа аталгъан эки отоу эдиле.

Байдыуну кѳзюне юйлени ачыкъ эшиклерини босагъасындан от хоншулары олтуруб тургъанча кѳрюндю. Анга кѳзю илингенинде, къонакъ тиширыу туракълаб, кесеъ заманчыкъны сабыр этди. Терезеледен тийген кюню тенгизинден аязыб, Байдыу кеси-кесин эследи. Хоншулары — Байрамкъулланы Исмаил, аны къатында къызындан туугъанланы бирн — Марнямчыкъ. Исмаилни бетинде хар джыйрыгъы, Марнямчыкъны башында хота джаурукъну хар онгиган джери суратха ариу тюшюб. Ол алагъа иги сынаб къарагъандан сора суратда Байрамкъулланы тѳнгертге юйню чалдышын да таныды.

Басханукъ бла Николай юйден чыгъыб кетдиле. Байдыу эс джыйыб:

— Ах мен джарлы, Басханукъну эмчек къарнашыны алтын къоллары барды... былай деб, айтыргъа сѳз табмайма... бу алакат, бу сейир затха бир къара, — деди.

Туракълаб тургъан Пачахан:

— Николай Александрович айтханнга кѳре Байрамукъ улу бла аны къызындан туугъанны алыб къарасакъ, ала ны тюрсюнлеринде саулай миллетни къарамына ушагъан кѳб затлары барды. Суратны салыб бошагъанды, энди кѳб турмай Нарсанагъа кетеди да, ол заманда биргесине ала кетерикди.

— Адам джанын аямаз быллай затха мюлк башчылыкъ этер ючюн.

— Аз сыймез эдинг, мазаллы орус шахарланы би-

ринде картина музейге салынныкъды... бизде быллай сурат бла джасарча юй джокъду. Сизни чотугъуз къаты кюйюзле... Джур, сакълай болурла юйде, столчукъну аллына къарай къакъ болуб къалмасынла.

Эки тишируу да сабий юйчюкге кирдиле.

* * *

— Николай Александрович, алыгъыз... сизни сакълайды джыйын,— деди тамада.

— Бек мардасыз сау болугъуз!.. Ичген эталлыкъ тюлме, ичмегеними билесиз...

— Ауузунга бир джетдир.

— Муну къоюб манга таза къарачай ичгиден берсегиз...

Тамада, кимге не керекди дегенча, столну юсюне сюелиб тургъан шапагъа къарады. Ол тамаданы къарамын ангылаб, эшик табагъа айланды.

— Байдыу,— аны Байдыу дегенин олтургъанла эшитдиле. Ким эсе да босагъагъа келиб, шапа да эшикни приталкасына сюелиб, ол келгеннге нелени эсе да шыбырдады.

Къонакъ юйде ашай-иче тургъанлай, адамла алай дженгил да эслемегенлей, иги джангы уюгъан айрандан толгъан уллу гоппан келиб, столгъа салынды. Шапа, аны алыб, суратчыны аллына келди.

— Джерни башында адетлени чыгъарыучу мен болсам, адам улугъа «къууанчыгъызны айран бла ётдюре туругъуз», деб буйрукъ этер эдим, — деб, Ярошенко сауутну къолуна алды.

Тылмачлыкъ этиб тургъан Басханукъ къонакъны сёзюн тау тилге кёчюргенинде, джыйылгъанла бирден ышардыла. Суратчы да ышарды...

Кечени ауурлугъу кетди. Алай болгъанлыкъгъа юй аллында мазаллы нарат шынкъартны джагъыб, уллу той барады. Саулай ёзеннге белгили къобузчу — Уркъу-

ят учуб айланган кѳушну кѳанат тауушуча, суу секирт-мени шууулдагѳаныча, кѳулакѳ юзюлгенча, тартыуланы кѳѳюу-кѳѳюу согѳуб, кѳѳбузну джылатады. Кѳѳанлары кѳѳызгѳан джашланы чанчылгѳанларындан джер тебре-неди, деб келликди адамны кѳѳлюне.

Кѳѳууанч барады. Мутхуз Гюрджюстанны чагѳырыгыбыт бучхакѳладап кѳѳуюлуб, уллу мюйюзлени толтурадѳ. Эки уллу юйню ичи бла бир кѳѳонакѳ олтурады. Тийрени тамада эркишилери болгѳан юйде, таудан юзюлген кюртню тауушуча, тѳгерекини сасытыб, джарашхан эски джыр чыгѳады. Элни ангылагѳан адамлары юйню иеси хаджини отоууна джыйылгѳандыла.

— Басханукѳ, — деди Николай Александрович, — кѳѳартланы джырлагѳанларына бир барыргѳа керекди.

— Не дейди багѳалы кѳѳонакѳ?—деб сорду кѳѳууанчха бу юйде тамадалыкѳ этген адам.

— Кѳѳартла джыйылгѳан юйге барыб, тынгыларгѳа сюеме, — дейди.

Аланы юслерине кириб бармайыкѳ да, Шекейни бери чакѳырайыкѳ.

— Сослан, бар да мени атымдан, айыб этмесинле, деб кѳѳартладан тиле. Джырчыла бери келсинле, кѳѳонакѳны кѳѳѳюу ачсынла, — деди тамада.

Ичгиден джарыб сѳелешгенлеге Николай Александрович акѳыллы кѳѳзлери бла кѳѳараб, баргѳап ушакѳгѳа бек эс ийиб тынгылайды. Ол да башхалача ичгини ауузуна джетдиреди, алай болгѳанлыгѳына аны аллындагѳы айранды.

Юслеринде чепкенлери, кѳѳюреклеринде акѳ хазырлары, кѳѳама саблары, джюрек ауузларына джете, башларѳында тѳбеде ойнар бѳрклери, бир талай адам эшикден кирдиле. Аланы биреулени джерде алаша шиндикчикге олтуруб, кѳѳалгѳанлары аны кѳѳатына сюелдиле. Шапа аланы алларына тепсини, аны юсюне

гёген бла ичги салды. Тау искусствону келечилери орууларына джарашхандан сора, тамада:

— Шекей, бизни багъалы кьонагъыбыз сизни джырлагъаныгъызыны эшитирге сюеди...— деди.

Эки джюз джылны мындан алгъа Дууутну ашугу Керим этген джырны, Шекей, тамагъын бир кесек бошагъандан сора:

Биз чыкъгъан эдик тар Басхандан джер къарай,
Джюрюген эдик джалгъан дуняда джер сайлай,
Джюрюген эдик джалгъан дуняда кюн санай,
Чыгъа келдик тар Басхандан юрюлюб,
Кирген эдик шам Тебердиге тизилиб,
Биз умут этдик уллу Тебердиде джашаргъа,
Бизге буюрулмагъанды Мухуну будайын ашаргъа...

Джамагъатны кыргъан эмнагъа этилген джыргъа кьонакъла бек уллу эс ийнб тынгыладыла.

Тангны тёбен джаны бозара, той-тебсеу сабыр болду. Хар ким юйюне чачылыша башлады.

Алайдан чыгъыб Николай Александрович бла Басханукъ кеслерини юйлерине барыб къалалмадыла. Эки-си да сёлеше-сёлеше баччала аягъына дери чыкъдыла.

Сабий кюнюнден бери азбар билген джырыны ала-мат джырланнганына тынгылагъанында, аны сёзлерин саулай эсине тюшюрюб, эмчек къарнашына Басханукъ «Эминаны» хапарын толусу бла айтды.

Танг иги джарыб, эртденги чыкъны тамчылары хансланы чапракъларында ойнай, эки къарнаш да юйлерине къайтдыла. Коридоргъа киргенлеринде, эмчек къарнашы юйю эшигини ачыб, кесини юйюне киргинчи, Басханукъ отоуну эшигини аллында сабырчыкъ этиб турду. Отоуларыны эшиклери ачылыб тургъанлай, Ярошенкогъа Басханукъ: «ашхы кечели бол»,— деди, анга джууабха ол да: «танг ашхы болсун» деб, ала бир-бирлерине накъырда этдиле.

Ярошенко кесини мастерскоюнда кызыу сурат сала тургъаалай, минерасы терезеден кёрюне тургъан клисаны кьонгураулары тюшге табыныргъа зынгырдадыла. Магъаданны зынгырдагъаны суратчыны башында Тебердини юсюнден сагъышларын устукку-устукку этди.

Юй иесини мастерскоюна кирирге алай уллу ёчлюгю болмагъан Мария Павловна, шыбыртсыз эшикден кирди. Бу джол тауладан къайтханында баш иесини кёзлери жарыгъанын эслеб бети бла кьолу, джерк бояуну азчыкъ джетдиргенча, кюнде джарашыу кюйюб, ауазыны хырхалыгъы кетиб келгенине юй бийчеси бек кьууанигаиды. Бусагъатда кёрюрю келиб киргенча, эри ишлей тургъан джерге барыб, суратчыны ишге терен батыб тургъанын кёргенинде, ол бир кесек джунчуду.

Аны ол кыйын болумдан юй иеси азатлады. Кистин столчукъга салыб, юй бийчесине сюйюмлю кёзлери бла къараб, ол:

— Сенмисе?— деб сорду.

— Менме, джунчутурукъ тюл эсем, бир кесек къарайым деб келеме,— деди суратчыны джашау нёгери.

Юй иеси бла сёлешиб бошаб, Мария Павловна тегерекге къарагъанында, полда, столланы юслеринде, эскизле къара къалам бла акъ кьагъытха салынган суратлаэрзацла. Тюклери, алтын джюзюкчлеча, тогъай-тогъай айланган чырпа бёркле, къара, акъ, алтын, кюмюш хазырла, тау киймни хазыр орунларын басыб, къара, кюмюш, алтын кьамала, кенг джауорунлу тар беллени тартыб-тартыб, кюмюш белибауну билеулери энишгезнишге салыныб, джун ышымла буугъан аякълагъа гён чарыкъла кийдирилиб, ышым бауну билеулери къарасы боялгъан чепкенни этеклеринден салыныб, кьалынкъаш, узунмыйыкъ, токъбет адам башла...

Аланы кёргенинде Мария Павловна сорургъа бла

къалыргъа, экили болду. Аны башындагъы къайгъыларын толусу бла ангылагъанча, суратчы:

— Билемисе,— деб башлады,— джаным, таулада къаллай алакат, сейир затла болгъандыла. Аланы юслеринден къаллай джырла этилгендиле... Ол джырлары таулула къалай сакълай биледиле... Аланы бир тёлю экинчиге къалай осият эте биледи,— деб, андан со-ра Ярошенко тереи сагъышха кирген адамча, эки кёзюн чыракъ ийиб, тынгылауну салды. Алай болгъанлыкъгъа, эрини таза джюрегинден келген сёзлени толусу бла ангылаб Мария Павловна:

— Не затладыла была?— деб эскизлени кёргюздю.

— Уллу гетен этер ючюн тебердичилени суратлары, кийимлерин салгъанма... Билмейме, атына не дерими, уллу гетени материалы хазырды...

* * *

1957 джыл. Нарсана шахар. Темирчи къулакъда джюз онунчу юйню аллына келиб, бир джарагъан «Победа» тохтады. Къабакъ эшиклени аллында улоуну сабыр этгенин терезеден кёрюб, юйню джыя айланган Асият башын ашыгъыш орамгъа атды. Ол келиб, къабакъ эшиклени ачыб къарагъанында, бир келбетли эркиши сюслиб, улоуну салонунда джылы келген бир тиширыу.

— Къайдан чыкъдыгъыз!— аллы бла Сеитни къолун тутуб, машинаны эшигини къатына барыб, Асият:

— Байдыу сенмисе! Игилей тураса! Тюш, бери тюш,— деб мыллыгын, ол джылы келген тиширыугъа атды.

— Эшта-эшта, къайда игилей тургъан! Къаллай бир адамны ашырдым керти дуниягъа... турама гугук башымы кёлтюрюб! Халер джыл тойда тебсеген къыз эдим,— дей, олтуруб тургъан джеринден къымылдай башлады.

Сейт да болушуб, Асият къолундан тутуб, орнундан къымылдай башлагъан Байдыуну джерге тюшюрдюле.

Башында тёрткъары, къараны юсюне сары чарх оюула тюшген джибек джаулугу, къабланыб тигилген мор кашемир чепкени юсюнде, аякъларында чурукчуула тикген шавро чарыкълары. Онг кёзюнден джыламукъла келе, алкъын онгмай тургъан къалын къара къашлары, адам сейирсинирча акъ бетин джыйрыкъла басыб.

— Хаджи-Осман къайдады? — деб сорду Сеит.

— Юйдеди, бюгюн солугъан кюнюдю, кечени кече узуну больницада ишни бардырыб келгенди, — деди Асият.

Ючюсю да бир кесек заманчыкъны тынгылаб турдула.

— Келигиз юйге, — деди юйню тиширыуу.

— Да энди «келгинчи къонакъ уялыр, келгенден со-ра къонакъбай уялыр», деген къарачайны акъыл сёзю барды, бизге къонакъбайлыкъ этесиз, — деди Сеит.

Машинаны арбазгъа салыб, Асият къолтугъундан кириб, джымы келген тиширыуну юйге алыб кетди. Туура ол кёзючукде Хаджи-Осман келгенлени алларына чыкъды. Аллы бла юйню иеси, курорт шахарны белгили врачы, Байдыуну кесини къучагъына джыйды.

— Джанынга болайым, къабырыма салгъын, артым-да къалгъын, — деб бир затланы айтды къарт къатын.

Барысы да юйге келиб, къонакъланы олтуртуб, бир кесек заманчыкъны тынгылаб турдула.

— Байдыу, игилей тураса, — деди Хаджи-Осман, туура ол кёзючукде кишиге сёз айтмай, Асият аш юйге чыкъды.

— Да игилей туруб а... къалай эте эсенг да, Хаджи-Осман, — мени Николайны юйюне бир элт, — деди ол.

Туура ол кёзючукде, къолунда да сахан табагъы бла эшикден юйню тиширыуу кириб келди.

— Ким Николайны? — деб сорду Асият.

— Ярошенко... почтаны аллында аны музейи ачыл-

гъанды... эртде заманлада ол Тебердиге кѣб кере къонакъгъа келиб, анда айла-джылла бла джашагъанды. Николай кеси да Байдыу билген адамды. «Песня о былом» деген гетенде Байдыу таныгъан кѣб адамны сураты барды, Байдыуну къызыны къызы — Зульфа — мындан барыб элде хапар айтханды да, аны юсюнден письмо да джазгъан эдиле, энди аны кѣргюз дейди, — деди Хаджи-Осман.

— Бир зат ауузланыгъыз да барырсыз, — деди Асият.

Ол столгъа къабарыкъланы джарашдыра тургъан заманда Байдыу:

— Джаш кѣргенин унутмайды... бюгюнча эсимдеди... джаш заманымда Николайны суратлары да... Кесигиз билесиз, мен Георгиевкада джашай эдим, Фрунзени музейинде, ол сурат бар эди. Уруш джылла, улоу джокъ, къабарыкъ бла да ишле алай алапат тюйюл. Тура-туруб, кюнлени биринде джаяулай танг джарый, кетиб къалсам, ашхамгъа, тургъан элиме къайтыб келе эдим. Фрунзеден къайтсам, джашлыгъымда ата юйюме барыб келгенча бола эдим. Ы-й, марджа, неда этигиз, меннге ол суратны бир кѣргюзюгюз, — деди.

Анга былай деб киши джукъ айтмады. Алай болгъанлыкъгъа барысы да джыйылыб барыб «Песня о былом» деген суратха игашы къараб къайтсала, Байдыу, асыры къууангандан, бети джаш болуб, джюреги къууанчылы уруб, энгда аны джымларына къарамай, кѣб заманнга ол кесине джашау къууат алыр...

КЮМЮШ БОКАЛ

Бир уллу къызыл шар мени ёрге тартыб кюрешеди. Кюрешсин. Мен аны ызындан атланыр къайгъылы тюлме, шарны недег ишленнигенин билирге излейме.

Капрон, нейлон, эластик, кримплен... азмыды химияны ийриб, андан илму чыгъаргъан халыла. Огъай, тохта, резинмиди... къайдам? — деб джерден хауагъа айырылыб башлагъанлайыма, онг къашыма шарны бауу бошуракъ тийиб, кючлю ачытды. Онг къашымы ууу сол кёзюмю ачдырды. Ачсам: мен поездни джыйгъычына томпайыб. Терезеден къарадым. Тангны тейри жарыкълары хауаны уюгъан къарангысын сабалаб башлагъандыла.

Кюн батхан джанындан бир мазаллы джаныуар аркъала, темир джол таба джебелей келиб, тенгиз джагъадан бери чыгъалмай, кеслерин жаргъа уруб, акъ кёрпелеге чулгъана, ызларына тас боладыла.

Кюн чыкыгъан джанында джагъылгъан шынкъартах джап кириб, кёрюнгенни кесини акъ кюлу бла жарытыб келеди. Къара тенгизни хыртдылы кюзгюсю боз бетли болуб кёрюнеди. Кюн ууата айланганладан бир-бирле кымыжа сыфатха кириб, тенгиз джагъасында, анда-мында кёрюне башлагъандыла. Терезеге къатыб келеме. Суу узакъгъа созулуб, къайда эсе да, кёз алай иги кёрмеген джерде, кём-кёк кегереди. Дунияда, таулу кёз бла къарасанг анга, не кёбдю суу! Къоркъарым келеди...

Келе-келиб, бир таш сагъаты болгъан, пальма терклени келеккелери тийиб келген кюнню таякъларында, аны къабыргъаларында суратла болуб кёрюнген, темир джол вокзалда тохтадыкъ. Кюнде мор бетли кюйген сыртлары лыбыта чапракъ оюула тюшген чепкенлерине сыйынмагъан тиширыула ары-бери чабыб кюрешедиле. Эркишиле да сигареталаны ауузларына къабыб, эшеклери ёлген таулулача, сюледиле. Аланы башлары ауруй болур... Бир талай перронну эмда тоннельни джюрюб, шахаргъа чыгыб барабыз. Вокзалны майданы. Майданны да «Русский квас» деб джамасы болгъан бир темир бёчге джасайды. Сюелеме...

курортха келгенме. Кесим да «кийшкме»: не путевкам, не курсовкам джокъду. Къолумда уллу от тогъайлы кирит бла этилген чемоданым-сумкам. «Бородино» сигаретаны букъусуратыб, бир озгъан насыблы адамча, алайда тегерегиме къарайма: дуния киснутаракъ, чаб да чаб! Мени алада не ишим барды? Печоринни къабына кириб эс джыя турама. Къарамым къолай болмаз, къатыма киши келмейди. Мениге да биринчи кере кѳрген джерлериме къарамай болмайды. Къарайма... алай болгъанлыгъына алкъын былай деб айтырча джукъ кѳрмейме. Адамла чабадыла, бир къауумла бир тюрю тилдеде да сѳлешедиле.

Мен билген талай тилин биринде да бир джангыз сѳз эшитилмейди, орусча бла украинча болмаса. Сѳлешиле... керек болса барысы бла да сууча къуюб къоярыкъма уллу орус тилде. Мени да барды эки тилим: саулай джерин башы ансыз джашаялмагъан кърал тилим, Учкуландаи Абаканга дери гырджын керекли этдирмезча,—ана тилим. Тилдеи алай учхара къалмагъанма...

Вокзал майданы ол джанында, тюз мени туурамда, Хурмет сыртыча, сюелген бир уллу мекям... онеки этажлы. Шорбатына «Чайка» деб джазылгъан къонакъ юй. Ары атланыб башладым. Иги кесекни сюелиб тургъан джеримден эки атлагъынчы, онг чынама, отда джылынган джибек къатапача, бир джумушакъ зат джетди. Мен ызыма айланыб къарагъынчы «кечигиз» деб, кюмюш къонгурау да къагъады. Бурулуб къарасам, аллайгъа къара: къыбыла кюнню тюбюнде, тау хауаны ичинде, тенгиз толкъуну юсюнде ѳсген курорт тишируу! Бюстюню гыр-гырла таба джанына ачы джашил дарийден хумпу-хумпу болуб этилген, бир уллу баш къобуста тагъылыб, кофтасыны эзюи ол бир-бирине келишдириб, къудору джыгырыкла тюшген ченкен-кѳлеги, джѳгетей партюхню сакъалы бетли чачладаи-эш-

меледен, чач устуккуладан, шеньонладан, бурма-бухарладан къаланган улуу гапна чачы, Мопассаны окууганы кюзгюдеча кёрюне турган, тегерек оюлган кезлери.

— Русиш ду файст нихт? — деб бек арну ышарды.

— Ангылайма,—дедим орусча.

— Ах, ангылайса!.. Фатар керекмиди?— деб сорду.

— Керекди.

— Улоуунг?

— Джюр,— деб, автобуса тохтаучу джерни кёргюзюм.

Огъай... джети пили болган... кесинг билесе пилле юйдегиге насыб келтиредиле, мюйюшчюк табарыкъма... Огъай, десенг, полуна, къатапасында уучу аджашырча текин кюйюз джайылган, алапат отоуда джибек атлес кебили тахтам да бошду...

— Барайыкъ да, кёрюбюз.

— Чы-ы-ы-ыш, деб, бармакларыни эринлерине джетдире, отоуну ючеуленнге жарашдырганма... экеуленни джибергенме, ол отоуда ючючю тахта бошду... Негерлеринги бири техника илмуланы докторуду, экинчиси—Ростов ЦК-ны къуллукчусуду.

— Да, меннге 'да бош адамды деб турмагъыз,— дедим.

Негерими кезлери андан да улуу болуб, Декамерону окууганы кюзгюдеча кёрюне, аны бурун сюеклерини къан тамырлары кызыу-кызыу согъуб башладыла.

— Артымда къалгъын!—деб, репродукторга ушаган сары къулагъын мени кёкюрегиме тиреди.

Отумдан-огъумдаймы кюркярыкъды, джети пилни насыб келтирине ийнанган тиширугъа:

— Балет илмуланы профессорума,— дедим.

— Къабырыма голамы джибергин! Къайсы сахарданса?

— Терезеден.

— Урал таулары бу джанындан?

— Урал таулары бу джанында Гитче Къарачай райондан...

Ол андан башха джукъ сормады. Агъартханыма экили болуб тургъанлайыма, мыйым сагъышха кириб, эсиме 1957 джыл Черкес шахаргъа келиб, Жуковланы фатаргъа джарашханым тюшдю. Ол заманда мени къолума къарагъан сегиз адам бар эди: ючюсю сабий, ючюсю сексаннга джетген къарт... бизни, шахарчыладан киши квартирге нерге унамады. Болмагъанында, Нангаланы Разият биргеме, Жуковлагъа келиб: бу адам,—дейди мени кӛргюзюб,—облпотребсоюзиу эм уллу складны тамадасыды; не керек болса да табарыкъды санга,—деб, Иван Павловични къулагъына шыбырдады. Андан сора келиб аны фатарына джарашханымда мени не болуб ишлегеними толу билгинчи, ол хаман тӛгерегиме айланыб турду...

Мында да бир аллах айтхан болур, анга профессор тюлме десем, бу да вокзалда къояр да кетер. Ол заманда мени курортум бурнумдан чыгъар. Аллаи сагъышла таукел этдириб, тебретим. Студент заманымда Пушкинге аталгъан ингирде Алекону ролюн бек ала-мат ойнагъанма... артистлигим да барды...

— Автобусау сенича-меничалагъа чыгъармагъандыла... джаратыучу бизге таксини буюргъанды,—деди да негерим, очередге сюелиб, алай кӛб да сакъламагъанлай, шахматлы «Волгагъа» миниб кетдик.

Келебиз. Учккенчи къызлары джаулукуларыны оюуларына ушагъан гюлле кӛз джетген джерни барындан: скверледеи, орамладан, юйлени балконларындан, кафелени терезелериндеи бизге къарайдыла.

Келебиз. Курорт джашау, кийик джашау! Кимлени юйлеринде турлукъма, не ишлерикме дей келиб, да-

гъыда кесими къайгъымы унутуб кюн дуняны бизни джерледен эсе башха тюрлю джарытхан шахаргъа къарайма. Николай Островскийни акъ мермер эсгертмесине да илинди кезюм. Барабыз. Энди алай кёб барлыкк болмазбыз фатарлагъа — тоханалагъа! Барабыз таксиге миниб! Эски шахар бла джангы здравницагъа ырджылыкъ этиб тургъан Къызыл элчи орамгъа айланыб къарагъач кёкенлени салкъынында орналгъан юйлени къабакъ эшиклерини алларында тюшдюк. Таксиге хахъ тэлеб, шоферну башына бош этдим...

Джашайма. Ингир сайни тенгизден къайтыб келе «Чабакъ хантла» неда «Эски тирмен» деген ресторанлада ушхуур ашаб келеме фатарыма... ачыкъ кёкге къараб, Джетегейлилени санай, кофе кекире джатмайма. Аламат къатапа койюзю гелеулеринде бир абына, бир да табансыз башмагъымы тас эте, кенг дуняны уатама! Эки нёгерим бла не бетлешмейме, неда къазанлашмайма. Эртден бла мен кюнню таякъларыны саламларын алыргъа, эрлай туруб тенгизге кетеме. Ол заманда илмуланы доктору бла кандидаты плавкалары, онекинчи ёмюрню гетенлерини выставкаларыча, шиндиклени билеклерине тагъыб, кеслери алларына тюшлеринде ышара, юйде къаладыла. Ашхам къаралдысы тегерскни джабыб, мен да юйге къайтыб келсем, фатар нёгерлерими аты-чуу да джокъ. Сау кюнню мысты суу бла исси хауа эмиб тургъан санларым, орунга джетгенлей бирден сир къатыб къаладыла. Билмейме, ингирде не заманда къайтадыла алимле!..

Алай бла ортадан орта, байрым, шабат кюнле ётуб, ыйых кюнню тангы омакъ отоуубузну терезелеринден зем-зем къанат болуб къарады. Турмайма. Кёз къабакъларымы да ачмайма. Тынгылайма. Мыйымы гезет этген джерлеринден келген джибле бир кёз къабагъымы, бир да бут этлерими, бир да онг къолуму сингирлерин, бууунларын, тойда урулгъан харсча, кымылда

тадыла. Къабланча бир кѣзюм кысылыб тургъанлай, экинчи кѣзюмю ачыб джукъларгъа кюрешеме.

Алимле уа, огъары аякъгъа миниб, хурулдауну зекъатын халкъгъа мени юсюм бла тѣлейдиле. Анга да тѣземе. Тѣзмей не амал!..

Джылламыдыла, айламыдыла, сагъатламыдыла, такъыйкъаламыдыла да тутум-тутум, къарыш-къарыш, къары-къары болуб, замааны кѣзюу кесеклери ѳтедиле. Мен тюрленмегенлей, онг кѣзюмю къаты кысыб тынгылайма. Доктормуду, огъесе кандидатмыды, нѣгерлерими бири, ачыкъ терезеге кысылыб салынган къоз орундукъдан туруб, мырды бетли эластик кѣнчегин киеме деб, полда аягъына кѣзюу-кѣзюу абына башлады. Аны бурну орундукъну къулагъына тийгенинде, крестен аллахны хауадан ырхызланган анасына тылмач китабда джюрюмеген сѣзледен джарым челек чакълы бирин тутурду. Алай эте ол аман бла кетди эшикге. Экинчи нѣгерим, шимал кѣкню тюбюнде чибилеб айланган буу суратлары болгъан кюйюзню къапатыны тюбюнден буу сюеклеча кѣзлерин бери джандырыб къарады. Мени кѣз къабакъларым джабылыбдыла. Алай болгъанлыкъгъа барысы да кѣрюб турама... бармакъларым бла кѣре болурмамы... эшта-эшта менде аллай кѣзбау кюч къайда! Интуиция бла сеземе.

Буусюек кѣзлю менге да къарамай, бауузланьргъа аякълары байланган кюйча, дыф этмей кийише башлады.

Мен муратыма джетген адамча, эки аягъымы тахтадан полгъа узатыб, орундугъумда олтурдум.

Аллахны анасына джарым челекни тутургъан алим, эшик аллында джукъусундан уяныб, юйге къайтыб келди. Чалман къазыкъча сюеледи ол юйню тюз арасында. Мен да бир кесек буюкъгъанма. Не амал, эки алимини арасына тюшюб къалсанг. Уллу адамла бла танышырни аллы бла тартынмай не этейим. Ала да

меннге, мал базарда сатылган тууарга кыраганча, сынаб кырайдыла. Дирилдей келиб, джаратыучуга таукел деб, кесими кытдырганма. Тамагымы ариуларга тартынама. Сюелиб турган алимни: «кыра адам» дегенин эшитдим, алай а аны сёзюню магынасын кеч ашгыладым.

— Нек айтдың алай? — деб сёзюню башладым. Аркыамдан джюгюм кетгенча болду.

— Ненча кюн болады сен келиб бери джарашханлы... ызларынг болмаса кесинги кёрмейбиз...

— Кыалай ызларынг?

— Сен юйдеп кетгендеп сора мында кыалган кийимлеринг, хабджюклеринг, кесинг бери басамыса, огъесе кюндюз кёкенледе джукълаб, кече тенгиз толкунлагга гёзет этибми тураса? — деб ышарды. Турдум. Кийиниб башлаганма. Ала да кийинедиле. Кийинибиз. Танышдыкь.

— Андрей.

— Алексей.

— Келигиз, джангы танышлыккыны онг кыулагкына кез салайыкь, — деди Алексей.

— Кыалай кез салайыкь?

— Тенгим, сен чегетде хамап арба чархха табыныб ёсгенледеп кёреме.

Кыарамымы тюрлюмю кёрдю да Алексей:

— Кырал кюол салмаган курортланы кеси аллына чыккыган закону барды... хар джангы келген адамны аллына джараган тепси саладыла.

Аны айтханын практика дере бардырмаганлай ашгыладым: мен эсем да, ала эселе да, биреу, гюрджю бышлакь бла «Анапа» деген кыургакь чагырдан ючюбюзню да тойдуругга керекди.

Джарыкь ышара чыккыдыкь отоубуздан. Тераскадан былай тюшгенлей, ким эсе да биреулен сол джансюегими акырын сылады. Ызыма айланыб кыраганча

нымда, темир сынджыргъа тагъылыб тургъан мазаллы парийни аягъы. Ёлдум. Ит бла макъадан къоркъгъан затым джокъду. Башымы къабакъ эшикледен орам табагъа атдым. Андрей бла Алексейни да упутханма. Ызыма айланыб арбазгъа къарагъанымда, юнню иеси Ирина Валерьяновна эки джаш тиширыугъа сёлеше. Аланы сёлешгенлеринден самырдан къоркъгъаным бла джукъ аңгыламадым. Алай а ол тиширыуланы бирини «Кузнецов» дегенин ачыкъ эшитдим. Келеме акъырын-акъырын къабхакъдан тюшюб. Нёгерлерим мычыгъандыла да аланы алларына къараб бир кесек мурукку этеме...

Андан, къабхакъ тюбюнден, суу анасыны ёхтем къуллукъчулары—тенгиз толкъунла къол булгъаб, мени, сени, аны чакъырадыла. Кёкню мазаллы чёмючюню кирную барыб тенгизге тирелгенди, хауа да суу да къараууз капроннга ушайдыла.

Нёгерлерим джетдиле. Кёзюме экиси да менден бир бек сууугъанча кёрюндюле. Алай болса да, ала джукъ айтмайдыла, мени бнягъы кыбылама джюрегим ишек этеди ансы. Эки къашымы туюлгенлерин кюзгюге къарагъанча кёреме. Ала нёгерлерими аууз тылпыуларына кёре тешилликдиле. Бир кесек баргъанлай, Алексей:

— Кеч, Кузнецовмуса?— деб сорду.

— Ким Кузнецов?

Кертисин айтыргъа, мени акъылыма Ата джурт къазауатны подпольщигине айта болур деб, келди.

— Кинону актеру,— деди Алексей.

— Кузнецовма...

— Сени кёзлеринг джашилледиле,— деди Алексей.

— Хауагъа, джерге кёре тюрленедиле мени кёзлерим... Ала шимал джаңында урал кёкча, кём-кёкле боладыла; дондагъы Ростовдан ётюб, аягъым Кавказ-

ны джерин басханлай, джап-джашилле боладыла, — дедим.

Мени ауузумда чам тиеклени тауушларын сезалмай, экиси да тынгылауну салдыла. Ийнанган да эте болмазла, уллу сейирсинмедиле. Кирит салыныб турган эшикге бурнуму тиреб тауушсуз болганча, мен да тынгылайма.

Кузнецов бла тюбешмегенме, неда къазанлашмаганма, алай болганлыкыгъа бир элде тууб ёсген адамларымы таныганча, уллу киноактерну билеме... «Антон Палыч сердится», «Машенька», «Иван Грозный», «Яков Свердлов», «ЧП» деген фильмле эсине тюшюб, мыйымы электрон машина кючюн бир тынышха ууландырыб кюрешеме. Негерлериме былай деб айтыргъа акылыма джукъ келмейди. Ала тынгылайдыла. Боямагъанында мен:

— Илмулангы кандидаты къайсыгъызсыз? Доктору уа кимди? — дедим.

Мен алай сорганымда негерлерим учуучу табакъланы бирн алларына тюшюб ууалыб къалганча болдула.

— Къарайма да, джарым литрсиз ишни киши седреталлыкъ тюлдю. — деди Андрей.

* * *

Тенгиз джагъасында солугъанла не бек кючлю, не да бек субай ичгиле бла джубанадыла. Биз да коньякга, спиртге узалмай, бир бирибизден ачха джыйыб, Андрейни пляждан узакъ болмай орналган «Боранбилгич» деген кафеге талай кере чабыргъанбыз. Быдырындан эсе бети уллу, бир джылы келген мубарек:

— Суугъа кирген заманда градусу болган ичгиле бла хайырланган адам джамагъат джорукъну бузады, — деб, бизге акыл юретди. Къулакыгъа алмайбыз. Аны не хапары барды, сёз кемеуюлге батыб тур-

гъан Кузнецовну сууну бетине къалкъыта айланабыз...

Джансюегинде къара къаргъа сураты болгъан сары илавкасын халкъгъа кѣргюзюб омакълана, тенгиз толкъунланы сермей да, ууучуна суу мынчакъланы джыяргъа кюреше тургъан бир газ-газгъа ёшюн уруш этдире, бир бирибиз бла джагъалаша, ючюбюз да тенгизни къыйырына бѣлендик. Болгъанны чопулдатабыз. Хар ким бизге къарайды. Къарамай да не амал— Алексей Сибирни джазгъы къарыча, апба-акъды, чачы бла мыйыкълары къарылгъачны къанатъча, къапкъара. Аны кѣрген адамны акъылына — бюгече Исса файгъамбар кѣкден тюшген болур, деб келликди. Андрей а бирча битген сарыды. Башханы къой аны эки кѣзю «колхозчу тишируу» деген хауулагъа ушайды. Мен а не... нѣгерлерим айтханнга кѣре, мен союб къаблагъанча ушайма кшону белгили актеруна; джапджангыз Кузнецовну кѣзлери кѣкледиле, меникиле уа — джазгъы гяхиник бетлидиле. Чопулдатабыз дуня мухитни! Ючюбюз да балталача джюзезбиз: тенгизни тюбю джер аякъларыбыздан тая башлагъанлай, ызыбызгъа айланыб, мыллык атабыз...

Башында корей принц саламдан эшилген бѣркую, бойнунда алтын сынджыры бла бир джаш къыз, билмейме: урумлумуду, эрменлимиди, гюрджюлюмюдю, хачыпсызлымыды,— мен алапы бир-бирлеринден айыралмайма, эки кѣзюне-джулдузуна къолдан келгенча бир от алдырыб, джилтин этдирте: «мени джюзерге юрет» — деб, къатыма келди. Кесине гырджын эталмагъан, биреуге къалачмы эталлыкъды — ариу бла алдым башымы джулдуз кѣзлю къыздан. Ол мениге саугъагъа да бир ариу ышарыб кетди. Не этейим. Кесине джюзююню юсюнден устаз излей.

Андрей бла Алексей суу алышмакъ ойнаб кюрешдиле. Мен да, къапатеинагъа баргъан адамча, ал-

лы бла эниште ийилеме, андан сора мысты суугъа батсам, ёрге тура келеме да, эки кълум бла тенгизни хыбыртлы кюзгюсюн сермейме...

Билгичликни бир кючу нчимден уруб, нёгерлерим не кандидат, не доктор болмагъанларын айтдырыб турады. Кесек ичгенчигибиз нёгерлерими тыш къабларын эритиб, ичги болумларын бери айландырыб къойгъанды. Аны кёрюб турама.

Тюш заман стауатха келиб къалгъанын адамладан бош болгъан пляж билдирди. Адам кымыжаладан ишленген джабыу тенгизни джагъасын сотур этди. Биз да келиб чегет джууа джатмабызны тубюне кирдик.

Алексей, сигаретаны тютююн бал татытыб джуртады. Андрей, мазаллы наз томурауча, экибизни арабызгъа тёнгерсеиди. Мен да, джансюегиме таяныб, аркъамы исси кюню таякъларына тутарча, тышына чыгъарыргъа кюрешеме кесими. Турабыз алай этиб...

—Талай джарым литрни бошадыкъ, алай болгъанлыгына ушагъыбызны алкъын битдиралмагъанбыз,— деди Андрей.

— Сен кимсе? — деб сордум мен анга.

— Мен Магадандан келгенме. Алтын излеучюме. Огъурлу магъаданны устасыма.

— Андрей, сен а кимсе?

— Мен-менме, Ленинградданма. Сантехникме.

— Ирина Валерьяновнаны къалай апгылайсыз?

— Аны аурууу барды. Солургъа бери келиб, аны юйюнде фатар алгъанла, амалы болмагъанча, уллу престижлери, амплуалары болгъан нисанла болургъа керекдиле.

— Нек?

— Хоншуларына, танышларына, джууукъларына махтаныр ючюн.

— Наркоман болурму,— юю кзурурукъ.

— Тютюн бла ичкиге башын асыры бек салалды. Ол наркоман болса, аланы джюрютюрюк тюдю,— деди Алексей.

Ол сигаретасын тартыб бошаб, дагыда башлады:

— Андрей бла мен мында танышханбыз. Фатар кыйгы этиб, вокзалны аллы майданда ары-бери бара турганлайыбызгъа, бир джылы келген тиширугъа тюбедик.

— Фатар излей болурмусуз? — деди ол бизге.

Ол бармагы бла бизни чакырган маталлы этиб, экибизни да джыйылган халкъдан бир джаньна джакълатды.

— Энди сизни алакат юлеге элтейим,— джапджангыз сизге бир бош затчыкны эсертиб кюяргъа борчлума.

— Не керекди? Не дериксе?

— Экигизни да мен алыб келгенлей, фатарны хозыйкасына илмуланы кандидатларыбыз дегиз...

— Нек?!

— Ол меннге, саугъагъа атаб, юч артык сом берликди. Бош адамла болуб калсагъыз, кзуру юч сом бериб кюярыкды.

Келечи тишируну не излегенин иги ангылаялмайбыз. Тынгылаб турганыбызны биягы тишируу бузду.

— Биз барлыкъ кварталда солугъапла бошатхан орундукуллагъа солургъа келген адамланы табычу менме. Энди мен сизни элтирик юй а бош махтау бла башларына сый чакыруучу юйдегидиле. Ким келсе да алагъа квартирге, «профессор» дейдиле да башлайдыла.

Анга не джууаб этерге билмей экибиз да бир-бирибизге кырадыкъ.

— Бир кере Алла Тарасова келиб, мени хрустал

абажурлу юйюмде джарашханды,— деб, Ирина Валерьяновна, чачы сары боялгъан, тили чалыб сѣлешген, бир гюрджю къатынны алыб келген эди.

— Хоншула, танышла ийнанамыдыла Иринагъа хаман профессорла келиб тургъанына? — деб сорабыз.

— Хоншула, танышла аны сюрюбмю айланадыла. «Джылына бир джангы сѣз эшитмеген адамны къулагъы сангырау болады», — алагъа да бир сейирсннирге керекди, — деб джууаб этди ушакъчыбыз.

— Да сора, — дедик биз, — бирибиз илмуланы доктору, экинчибиз да аланы кандидат болдукъ... сизден тилерибиз: бизге бир маджал юй таб...

Аллай затладан уллу сынамы болгъан адам кѣре эдим, экибизге джити къарай келиб, меннге:

— Сен техника илмуланы докторуса, сен а тарих илмуланы кандидатыса, — деб, Андрейге кѣз къысыб ышарды. Алай бла келиб орналгъанбыз да бирибиз доктор, экинчибиз — кандидат болуб, ох деб турабыз, — деди Андрей.

Сейир хапаргъа тынгылаб, сагъышха кириб турама. «Мороженое», деген тиширыу таууш сагъышымы чачды. Андрей эрлай юч мороженое алыб, къатыбызгъа къайтды. Аны джалаб кюрешебиз. Тынгылауубузну Андрей бузду. Ол меннге:

— Сен кимсе? — деб сорду.

— Зоотехник.

— Къайдан келгенсе?

— Къарачайдан.

— Ирина Валерьяновна уа — Урал тауланы бу джанында орналгъан Терез шахардан келгенди джѣнгерибиз, — нек дейди?

— Терез туйюл, Терезе эли... Нарсанадан узакъ болмай Гум сууну бойнунда орналгъан къарачай эл.

— Ол аланы къатышдырыб айланады, сора!

— Балет илмуланы доктору къачан болдунг?

— Бери келгенли...

Сёлеше келдик да, нёгерлерим Ирина Валерьяновна меннге Кузнецовду, деб хапар джайыб айланганын айтдыла.

— Да не этерикбиз энди? — деб сордум джашлагъа.

— Этиб не этериксе... мында джашагъанланы барысыны да бирер мухурлары барды... барысы да пахмусуз автор джазгъан юдеги пьесада бирер рольну бек пахмусуз ойнайдыла... Кузнецовунгдан толу хапарлы бармыды мында? Қим билсин... аны, — деб Алексей сёзюн бошады.

— Да, бир тартыныр зат чыкъмасын, — дедим мен.

— Не чыгъарыкъды...

Чыкъгъан а этди. Бек табсыз болгъанды иш...

* * *

Омакъ кийинналгъаным кийиниб кюрешеме. Алай болгъанлыкъгъа кюннге джайгъан кёлегинг сау кюнню кебмеген, мылы хауалы шахарда галстукму тагъарыкъса. Юсюмде джарыкъ бетли бир лавсан кенчегим, эзуюю киндикге дери ачыкъ, дженглери тюз чыначыкъдан, хаджи къаб бетли румын джюм кёлегим, аякъларымда туюлю чабырланы юлгюсю бла тигилген къаджар туфлилерим.

Сахаутдиновлары туугъан кюнюмде саугъагъа берген «Агидель» маркалы машинка бла сакъалымы гымыхландырама... хап-хазырма. Қъонакъгъа кетерге. Туракълагъаным не ючюндю десенг, биргеме барлыкъ нёгерим джокъду. Кесим салыб барыргъа тартынган этеме. «Илмуланы доктору» бла «кандидаты», экнен да орунга таяныб, мен кесимни тюзетгеннине сейирсиниб къарайдыла. Керти да Кузнецовгъамы ушайма

да, меннге эшитдириб экиси да не аз да сёз айтмайдыла. Огъесе джазыкъсынганмы этедиле... кертиси бла, баргъан джеримдэ пахмулу артист болуб къаллыкъма. Ирина Валерьяновнагъа кесими хорлатдым да кьойдум.

Мени бюгюн кьонакъгъа чакъыргъанла, хар атламыма тузакъ салыб, мени юлерине джыяр къайгъылыдыла. Аланы кимле болгъанларын билирге сюе эсегиз, тенгизде къатыбызгъа келиб: «мени джюзерге юретигиз»— деген къызны атасы-анасыдыла. Ол юдегини аталары бла бир джангыз джолда сёлешгенме. Кеси да алтынтиш, къарамыйыкъ, хончаларына акъ чибинле орнала башлагъан, тыкъбыдыр, къысха боюнлу, токъ адам. Ол мангыраудан ауругъан адамча, хаман ышарыб турады, орус тилни бир алакат чалдырыб сёлешеди.

Нёгерлерим манга къарай туруб, болмагъанында, Алексей, кеси хар неге тынчлыкъсыз адам, мени къайгъымы этиб башлады. Ол таяныб тургъан джеринден ёрге кьоба:

— Кеч этиб кьояргъа башлагъанса... бусагъатдан Ираклини туудукълары келечиле ийиб башларыкъдыла.

Ол къызны атасы кьонакъгъа чакъыра келгенинде: «бизни бийлигибиз Иракли патчахны заманындан башланган бутакъды» деген эди. Ол хапарны къыйырын тенглериме самаркъаулаб ычхындыргъанма да, аны ючюн айтады Алексей.

Былай деб джууаб этерге Алексейге сёз табмай, саугъагъа элтирик затларымы да алыб, эшикге чыкъдым.

Юйден чыккъанлай гинзамыды, огъесе «болургъа боллукъду»... деген духмуду, бир назик ийис бурнума урду. Аны бла бирге бир джумушакъ зат сол билегиме тийди.

— Кечигиз! — деб, къялагъыма бир обур шыбыр-дагъан таууш келди.

Эс джыйыб къарасам, джети пилни иеси тишируу.

— Къайгъырмаз, Ирина Валерьяновна...

— Сени пахмунгу джарыгъы ёмюрде джукъяланмазын излейме.

— Меннге бек уллу насыбды сизни кёзюгюзге илингеним.

— Барсованы, Обухованы, Лемешевни пахмуларын эслей билген кёзлюме мен,— деб кюзгъалыб къалды джартылыкъны меджисуу анасы.

— Не излейсиз менден? Созмагъыз! — дедим.

Мени ауазымда хыны хурхурну къялларын ангылаб, ол тюрлене башлады.

— Къалай да эт, кесинги балет академиянга алма ол къара кызыны!

— Ким къара кызыны?

— Изобелланы... мени уллу эгечими кызы — Танячыкъ, он классны былтыр бошаб, бусагъатда Симферопольда шапалыкъгъа окъуйду. Анга чыбыкъ уруб келеме. Дженгил джет деб салгъанма. Бир да назик, бир да тири, бек пахмулу инсанды... кыбыла кюннге бетчигин ачыб ёсген къаншаутюшгенчикди!

— Кёрейик...

— Изобелла бетсиз инсанды, туура орамны адамыды. Эшикни бегитсент, оджакъдан тюшюб келеди юйюнге. Кесине да быйылдан бери эки кере именина этедиле. Изобелланы атасыны Липецкеде орус юйдегиси барды.

— Къалай орус?

— Биринчи юй бийчеси...

— Сора уа...

— Андан Изобелланы ёге къарнашы тыкъ хурджу-ну бла келгенди... атасы джашына къоймай мынга эки карат ауурлугъу болгъан накъут сыргъаланы сау эки

минг сомгъа алдыргъанды. Аны ючюн именина этедиле...

— Барайым,— дедим.

— Бусагъат... Изобелла айланмагъан, ол бурнун урмагъан уллу Союзда шахар къалмагъанды: инженер болама, врачлыкъ окъуйма, композиторлукъгъа юрене-ме,— рояльлары барды,— дагъыда ким биледи... къыш кет да къал, джазны бурну къарагъанлай, шыб деб джет да тенгиз джагъагъа стауат сал... танышыргъа аллай устады, ол аны юсюнден беш академияны бошагъаг болур! Энди уа сизни бла тенглик сокъмакъ ачалса, балерина боллукъду.

— Барайым,— дедим экинчи кере.

— Да, мен баста къалакъмамы, тынгыла! Айтырымы айтыб къутулмасам, не резерпин, не элениум болушалыкъ тюлдю. Кёз къысмай тангны атдырыб къоярыкъма...

— Қысхаракъ, марджа!

— Искусствону джарыкъ кёгюню джулдузу болгъанлыгъынга, сеннге кесиме хыны этдирмем... Утесов сценада джырласа, концертни аллындан артына дери менден кёз алмаучан эди.

Ирина Вальерьяновна сёлешеди, мен да тынгылау-ну ийиб ахсынама. Аны къатында сюелиб туругъа асыры сюймегенден къулакъларым шууулдаб, эки кёзюм къарангы этиб башлады. Алай а, не амал! Эшите болурсуз: Утесов анга къараб джырлаучусуну юсюнден хапар айтады...

— Саугъагъа не алгъанса... бетсизлик да уллу насыбды! Бусагъат джамагъатда бир уллу адам ол къара маскеге саугъала алыб барады... шыб деб ызынгдан алимент къагъыт келиб къалмасын, сакъ бол! — дей мени къулагъыма, Ирина Валерьяновна юйю таба айланды.

Кетиб барама. «Авдотья Косьяновна!..» деб бир ти-

ширыу таууш мен турган юнню арбазындан эшитилди.

— О, сизге тынгылаб турама,— деб юйюбюзню хохозяйкасы ол тиширыугъа джууаб этди...

Кетдим. «Авдотья Ирина къалай болгъанды?.. Болмайына! Къыйынмыды!.. Кетдим.

* * *

Бир кѣб къара мыйкъла... Юнню мюйюшюнде арманы мазаллы кенг чапрагъы. Огъай, ала бир туйюл-тѣрт! Ачыкъбоюнла бла къызылѣринле. Столдан алаша, тепсиден мийнгирек юнню ичин толтуруб турган столчкъла бир-бирине тирелиб. Алаша шиндиклени бир талайы бош. Сюелеме. Къоймай, бир къауум адам да орундан къозгъалыб, мени тѣр табагъа олтуртдула. Аллымда столгъа салыныб, чапчы бла бычакъ, бир десерт чын табакъчыкъ. Менден къалгъанланы алларында да алай. Гюрджю тил. Акакий Церетелини ана тили! Тынгылайма. Сѣлешгенлеринден джукъ айурмайма. Мени, сегиз джюз джылны мындан алгъа узакъ шаркъдан келген ана тилиме, Кавказны бауурунда жаратылгъан тау арты сѣзле чыртда келишмейдиле. Тамада неле эсе да айтыб, шапаны къымылдатады. Ол уллу саханны ичине салыб, хауадан къуюлгъанча, таза мияла стаканланы алыб келиб, аланы ичлерин гюрджю чагъырдан толтуруб, олтургъанланы алларына салыб башлады.

Турама. Ашаб-ичиб болгъунчу джукъ сора болмазла, мени къайгъылы киши джокъду. Джап-джангыз тамада, мени таба къараб, неле эсе да айтды. Аны буюргъанына тылмачлыкъ эте, шапа къатыма келиб:

— Аракъымы ичесе, огъесе сен чагъырданмы тартарыкъса,— деб сорду. Тилим кеси-кесни ызына тарта, киши эшитир-эшитмез, «чагъырдан»— дедим.

Алай айтыб бошагъанлай Вера Инбергни: «Чагъыр этиучю къраллада, аны бек алапат этиучендиле», деген назмусу эсиме тюшдю.

Не эсе да сѣзге ачылалмайма... юйюрсюне турама. Толгъан ай джарытхан душурча, къашха башы джыл-тыраб лампы джарыгъында, олтурады Ираклий. Мен таныгъанла ол бла Изобелладыла.

Тамада кѣб сѣлешиб турду. Кура сууну узунлугъу бир алгъыш этди. Ол сѣзюм бошагъанында, джыйылгъанла ичлеринден бир затланы шыбырдаб, тамадагъа ичмеге кѣйдюла. Аны ызындан барысы да бокалларын хотя тюбюне ийдиле. Мен да джибердим стаканымы. Къабарыкъла келиб башладыла. Стол назик ханс ийс этген табакъладан толду.

Ашайбыз. Бир талай алгъыш этилгенден сора кѣзюу меннге джетди. Туз дамларын ашай тургъанлай, джалгъан сѣлеширге чырта кѣлюм бармады. Алай болгъанлыкъгъа, не медет! Кимни арбасына минсенг, аны джырын джырла! Болур болуб бошагъанды. Ираклийни хаман: «балет наука доктор», дегенден башха сѣзюу джокъду. Ол ана тилинде сѣлеше келиб, алай айтса, олтургъанла барысы да бери айланыб, мени таба къарайдыла.

Кѣзюу меннге джетди. Этеме алгъыш.

Да этдим мен да пахмума кѣрс. Аман иги айтдым эсе да: сѣзюмю бошагъанымда тамам алапат ышардыла джыйылгъанла. Ичдик. Дагъыда ичдик. Кечени ауурлугъу озуб, тамададан эркинлик алыб, барысы бла хошланыб, кесими да Ираклий ашыра, юйюме кетиб барама.

Экибиз да «Спортивная» деген автобус тохтаучу джерге чыкъдыкъ. Орамланы чыракъла кюндюзча джарытадыла. Джап-джангыз таулагъа тирелген кѣкню примпху къараууз болуб, юсюне джулдузланы джайыб кѣрюнсе. Джетегейлилени оракъ саблары барыб Ахун таугъа тирелгенди.

Ираклий кѣолтугъумдан кириб:

— Кел, Ревьерагъа дери барайыкъ, — деб тартыб тебреди.

Джукъ да айтмадым. Ол элтген джерге барама. Экибиз да барабыз.

— Борис ангылаймыса, — деди Изобелланы арасы, — мени кызым бек уллу пахмулу сабийди тежерге. Пионерлени къалаларында кеси да балет студияны бошагъанды. Былтыр бери гострольгъа Свердловскени опера эмда балет театры келгенинде, ала бла келишиб, балетлерине къошулуб тургъанды. Алай болгъанлыкъгъа мени кызым алкъын джашды, дуняны башы диплом болуб келеди. Амалы болмагъанча, анга да орта педа баш окъуулу заведениени бошаргъа керекди.

Анга мен джууаб этмейме. Тынгылайма. Ол адамны мени балет илмуланы доктору болгъаныма аллай бир уллу ышанмакълыгъы барды, бусагъатда джукъ айтыб, мен да не болгъанымы ачсам, джюреги джарылыб къаллыкъды. Алай болса уа мурдар болама... къалай этейим! Не кычырыкъ этейим. Къайры къачайым! Авдотья Косьяновнаны босагъасыны тюбюнде макъа кычырысын, аны аллына рулюна чабан олтургъан «Жигули» чыкъсын!..

— Бизни адресни ала кет... этген амалынгы юсюнден терк хапар билдир, — деди.

— Болсун, — дедим.

Мен миниб кетерик маршрут автобус келе тура.

— Кстейим, — дедим.

— Бар, — деди, — къолунгу къурлай джибериб къояргъа болмай, бу саугъачыкъны этгенбиз, — деб, кызыл лента бла тышындан байланган къагъыт коробканы къолтугъума бир таб сугъуб къойду. Анга джукъ айталмайма... саугъамы да билегим бла къаты кысыб, тохтар джерине джетиб, сирелген автобусха мыллык атым. Сермеб къолумдан тутуб, кесине буруб, Ираклий

бетин-бетиме джетдирди. Ышарыб, анга да кьол 'бул-
гъай кетдим...

...Солугъаным бурнумдан чыкьды. Алексей бла Анд-
рей юйлерине кетдиле. Аланы орунларына Москвадан
джыллары адам ортасында атлагъан эки адам джа-
рашды. Джангы келген курортникле бла танышлыкь
джюрютмедим.

Кюнюмю къарангы этиб баргъан не затды десенг, ол
меннге берилген улху-саугъады. Кесн ёмюрюмде мен-
нге киши аллай саугъа этмегенди. Мен да кишиге
аллай зат бла кесими кыйынамагъанма. Коробканы
ичиңде сырма кюмюш бокал, ауурлугъу джетиджюз
грамм, таза алтын суу ичирлиб... от джанады.

Ичим кюйюб барады. Не этерге билмейме. Ираклий
эки кере келгенди. Теңгизни хауасы джарашмайды, баш
ауруум тутады, деген сылтаула бла кесими андан кьо-
руйма...

Кетер кюнлерим джетдиле. Бокалны алыб тас бо-
луб кьалсам, ёмюрге кесн-кесиме кечаллыкь тюлме. Ол-
себебден былай этдим: болджалымдан юч кюнню ал-
гъа, былайда мен танышхан адамланы барысына — бир-
геме ишлегенле солургъа келгендиле, ала бла Гагры
шахаргъа кетеме,— деб, эрлай башха фатаргъа кёчдюм.

Джукълаялмайма. Болмагъанында милициягъа бар-
рыб, курортда меннге тюбешген затланы барысында тол-
лусу бла хапар айтдым. Ким болгъанымы юсюнден пас-
портуму кёргоздюм. Тилегим ол болду: «Къалай этерик
эсегиз да, мени ол адамлагъа тюбетмегиз, аланы сау-
гъаларын мени кьолумдан алыб, кеслерине беригиз».

Капитан, алкьын адам ортасы болмагъан: «Не аз
да къайгъымы болма. Ираклийни саугъасын кесине
табдырырбыз... сен ким болгъаныңгы, къайдан келге-
нинги айтмазбыз... аны не иши барды сенде»,—деди.

Тюз айтады... Милицияны капитаны джолдаш · Се-
менихин. Аланы энди не ишлери барды мени бла. Ол
кюн огъуна поездге миниб, Нарсанагъа кетиб къалдым...

СКИФЛЕ

Бизни элибиз бир аламатды. Ол алай тургъанлай
уллу ёзенни ичинде мазаллы кюн бет таланы кенделе-
инне-узунуна да орамла тюшюб орналгъанды. Уллу
ёзенни баурун, чепкенни этегине окъа шайтан чалыу
тигилгенча, тау къобан джасайды. Аны юсю бла аякъ
кёпюрчюк салыныбды. Биз чегет бауурда, сокъур иче-
гичикча, кесибиз бир тийречик болуб джашайбыз. Эл-
ден бизге келген адам сууну юсю бла салынган аякъ
кёпюрден ётеди.

Кенгеш хокумет чыгъыб бизни аталарыбыз, къа-
рылгъач уялача, къаялагъа къысылыб тургъан эски тау
элледен таулуланы кенг джерлеге кёчюрген джылла-
да, бери кечигиб, эл тюшгенден сора келгендиле. Олсе-
бебден элде юй орун табылмай, ала чегет бауурда, ки-
риш къаяла бла сууну ортасында, гитче тийречик бол-
гъандыла — атасы-анасы да алты юй.

Элчилени бизге атамагъан атлары къалмагъанды —
маламосква, берекетли къулакъ, зауаллылары, дыгалас
Багъдад. Арт джыллада чыкъгъан тилни жаргонунда
уа, американ джинсиле кийиб айланган джашла, на-
къут сыргъала такъгъан къызла бизге «апендикс» деб
къоядыла. Не этейик, ала бизге не атасала да биз ала-
ны бек сапохубузгъа санайбыз,— джашайбыз кесибиз,
аланы джангыз бирине кёзюбюз къарамай.

Джашайбыз алты юй болуб... къарын къарынга
да хурулдайды,— бизде да чыгъады сёз-къайгъы. Алай
болгъанлыкъгъа тил къара тутхан, элик-джоллукъ
болгъан адам джокъду ичибизде. Юй богъуну эшикге

чыгъарсакъ, аны орамда алыб айланмайбыз. Джашайбыз алты юй — алты къала, алты тарих, алты академия болуб... Хар юйдеги арт минг джылны ичинде ата-бабасы къайдан чыкъгъанын, аланы къайсы къраллыкны къолунда болгъанларын, ала къаллай дин тутханларын Пушкинни «Послание в Сибирь» деген назмусун билгенча, азбар биледи. Сѣлешген джерде тийречилерибиз:— дюгерлимеде, гагаузлулада, хачыпсызлада,— къайдам дагъыда кимни айтайым, уйгурлада... къагъытла табылгъандыла. Бизни Къайтукъ деген бабабыз Александр Македонскийни аскерлеринде, Кир деген хачыпсы патчахда... аскер кемелеге башчылыкъ этгенди,— зат деб дууулдайдыла. Таза къарачайбыз деген адамны бизни Апендиксде къой, саулай элде табарыкъ тюлке.

Энди ол алай болгъаны белгили затды; анда тюлдю иш, башхадады. Бизни къабыргъа хоншубузну джашы Азрет эл школну бошаб, къралла арасы болумну университетине киреме деб, бир-бири ызындан юч джылны Москвагъа джюрюб, аны атасы—Добай, самолет бла сау къой элтиб, ара шахаргъа, анда Азрет испан тилден экзамен берелмей, эм артында кърал келечилкни усталыгъындан суууб тохтады. Болмагъанында, бир тукъум бир усталыкъ алалсам деб, Нарсанагъа джарашды. Курорт шахарны неге юретирик кесигиз билесиз — банщица, афициант, маникюрша, эм барыб тохтагъаны — парикмахер. Шахарда джарашыб бошагъанлыкъгъа Азрет, хар ыйых кюн сайын джаныбыздан суйген Апендиксибизде кѳрюнеди. Ол кеси бек джарыкъ джашды. Оджагъындан тютюн чыкъгъан юйню босагъасындан, хане сибиртгича, тоб де да тюш! Хоншула къырыл да сыйла аны. Баш кюн эртденбла эрте, эки ауур сумканы азыкъдан толтуруб, аякъ кѳпюрню, сенкилчек учханча лѳююлдете, атады ол мыллыгын автостанциягъа.

Алай эте турду Азрет. Сора иги кесек заманы ол тийреде кезге илинимди.. мен сан этиб аны юсюнден хапар Хабийге сормадым. Анасы биле болур баласы кьайда болганын... аз ана, аз бала джокьду джерни башында! Ол тюлдю кьайгьым... арбазда суу келген быргыбыз бузулганды. Кюрешеме аны тюзетиб, тилин ангыламагьан ишим бла.. бастам болмагьан джерге кьалагьымы уруб. Кьарайма тегерекге... бир болушур адам излеб этеме дыгалас. Айхай, болгьа эди да, кесим инженерме... Новочеркасскде беш джыл окьуб кьайтханма элибизге... заводда цехи тамадасыма.

Энди суу келучю быргыны нек тыгьылгьанын билмей — бир кьолума балтаны алыб, экинчи кьолумда — темир чегючюм, сюелеме...

Хабий, кьозларгьа урунган тауукьча, кеслерини арбазда ары бла бери кьызыу-кьызыу джебелейди. Аны тарбууунга киргенин кезюмю кьыйыры бла керюб, солугьанына дери кесим сезиб тургьанлай, Хабий таба бурулуб, хоншу тишируу бла кюнашхылашмайма. Анандан туугьаны бир джангыз кьыз тилегенме: Хабий базарда ол кьызыгы апасына тюбөб, мен да, атана джанымы да, игашхы ськгенди. Аны кесине джукь айтмагьанлыгьыма, керюб болмайма. Бир заманда: «А кьыз, Джашуу, джашчыкьдан кьагьыт келгенди», — деген тауушу чыкьды.

— Кьайдады Азрет?

— Москвада окьуйду... эшитмегенни эдинг?

— Огьай, оллахий...

Туура ол кезюучюкде Хабийни Элтаркьачда джашагьан эгечини юдегисини адамлары «Жигулилери» талагьын тургьузуб, кьабакь эшикленн алында тохтадыла. Онгсундум... Хабийни кьонакьла кьайгьылы болгьанын. Аны бла селеширим келмей, тынгылаб кьояргьа: кимге болса да мен джарлыны игашхы сьгюб, ерге сюеб кьояды, деб кьоркьдум.

Хоншу арбаздан челек-табакъ тауушла келедиле. Эшта, кьонакъланы сыйлар кьайгыгъа кириб сёлеш-диредиле сауутланы. Инженер диплому болгъан джаш, (ол менме), базыкъ темир чыбыкъ бла кьайын кьазыкны техника кьарыуларыи хайырландырыб, аллы бла сызгыра келиб, аны ызындан тамчылаб, чынг артында шоркъалаб магъадан быргъыдан сууну дуня джарыгъына джиберди.

* * *

Кёб турмай Азрет отпусагъа келди. Болгъан тефтель, мапты, плов ийис этеди. Мен да чакъырылгъанма кьонакългъа. Келгенме. Джашла сыйлапныкъ отоуда иги кесек адам джыйылгъанбыз. Олтурабыз безий-безий... ол джарлышы сакълайбыз... Балданны. Бизни тийреде кеф этдирнуцю ичгилеге апендикс диалекге джарашдырыб: «Балдан» деген бир кыйын кьатынны атын атагъанбыз.

Биз аны сакълагъа эдик да, юйде джумуш этиб айланиган адамла бюгюннге дери мында кымылдамагъан инсанла болуб чыкъдыла. Кими самолет бла, кими таксиге миниб, шам Къарачайшы эллеринден хоншуларыбызны джууукълары джыйылгъандыла бери. Мен да кьарайма алагъа ауузуму ачыб. Азретни Мусса бла Исса деб эки кьарнашы барды. Эгечлери джожьду.

Юйдегини ортанчы эмда гитче джашы Бурунсатда кьунаджин ферманы тутадыла. Аланы ишлери кыйынды, кеслерине да акъылына келиб киши чыбыкъ ургъан болмаз. Кёрюнемейдиле экиси да. Къолунда кьумгъаны бла, Добайны терезени тюбю бла озгъаныи кёрдюм. Юйню кыбыла джанындагъы кьабыргъасына тирелиб ёсген бир чёплеуню башы ачыкъ рамаладан юйге кьараб, хаман кымылдай-кымылдай пантоним аллахха табынады. Хабий, башхасы болмай, Аланияны

гюлча чакъгъан заманындагъы хур къызча, дыбыр-
лаб, былайда кымылдагъан затны барысына тамада-
лыкъ этеди.

Азрет, эки аягъында эки джылтырауукъ туфлийи
бла, джер джарады. Кеч бола, лампала джангандай,
саулай Кавказда арт алты ёмюрде этилген алгъышла,
къанатларын къагъа, ачыкъ терезеледен отоуланы ич-
лерине кириб башладыла. Биз ичи джылтырауукъ та-
за ичгиден толгъан рюмкалагъа кёзлерибизни чыракъ
ийиб, къулакълы чоюнну къызгъан къумунда партюх
чартлагъанча, тамаданы ауузундан чартлаб чыкъгъан
алгъышлагъа тынгылайбыз. Тамада кеси да бир джа-
рыджаякъ! Аны чыпчыкъкёз сохтаны тылкъ деб джутар-
гъа ишленген ауузу къулакъ артына дерн ачылыб,
къуяды дунияны субай сёзюн. Сау сагъатны аны айт-
ханларына тынгылаб туруб, бююн ашарым бла иче-
римден тюнголе башладым. Алай болса да, къулакълары-
мы къаты бла озуб баргъан аны сёзлеринден бир
джангыз магъана ангыладым—Минги Тауну башына
чибиинлеб Мамучар таба джанындан бузоула чыкъ-
гъынчы бир джангыз джан дуниядан кетмесин... Алай
болса да тамада да адамды: алгъыш эте келиб арыды.

Рюмкала эки круг этерге, олтургъанла барысы да
сёзге ачылдыла. Къатында олтургъанланы кесини ау-
зуна къаратыб Азрет, алагъа ара шахардан хапар
айтады. Тынгылайма... илмула бла беш джылны эгеу-
ленген мыйымы анга ууландыргъанма. Бек эс ийиб
тынгылайма. Азрет тиширыуланы чачларын омакъ
этиб, аланы башларын тараргъа, къыркъаргъа, бояр-
гъа, бурма этерге юретген джыллыкъ курсада окъуй-
ду. Ол айтханнга кёре, аны дерслери бек къыйындыла,
алай а сейирдиле. Кеси да ара шахарда окъугъан юч
айында бек кёб затха юренгенди. Сёлеше келиб, ал-
лы бла адамны башыны физиологиясын ангыдатады.

Бююниге дери аны алай сейирлигин билмей эдим.

Адамны кьонкьасы джюрегини сол джанындаг чыгъыб, алайдан жетинчи кькюрек омураугъа джетгенлей, ол эки уллу кьан тамыргъа бьлюнеди. Аланы бири инсаншы аякълары таба айланыб, ашхынга, ичегие, баургъа, кьууукъгъа, дагъыда ала кибик, джюрекден энишге джанындагъы чархланы кьан бла баджарады.

Экинчи тамыры жетинчи кькюрек омураудан баш джанына кьарай, адамны джелке сюегине дери келеди. Ол да алайда экиге бьлюнеди, аны бири баш сюекни боюн омураугъа бегинген гылаучугъундан кириб, мыйыгъа келеди. Кьан тамырны экинчи бутагъы джаякъ сюекле таба айланады. Бетин, кьзлени мыйыны кьан бла баджаргъан бу тамырны ишиди.

Эшик таба джанында кьайсы эсе да... «кькге термилиб ёсген паратла» деб, джырны таралтады.

Анга да тынгыламай, Азрет, кьб турмай, Москвадан кьайтыб Нарсанада ишлерик усталыгъыны юсюнден хапар айтады. Ол адамны башыны кьарамы кьалай ишленгенин иги тинтиб, антропология илмуну тутхан ишингде хайырландырсанг, бек эртде кьуруб, кетген миллетлени бююн башха тил, башха миллетлик алыб айланиган адамларын айырыргъа боллукъду. Алай эте келиб Азрет: «Бизге кьыпчакъла» дейди: ол тюз тюдю. Белгили профессор-антрополог Штакковский бизге дерс бере тургъанлай, мени орнумдан ёрге тургъузуб, кьз алмаларымы, джаякъларымы-ууртларымы кьалай ишленгенлерин тинтиб: «Сен, ангылаймыса, скифледен тазалай сакъланган адамса»,—деди.

Азрет теренге сингенди. Ол айтхан хапаргъа кьере, алаиланы башлары, пашалача, зугулла болгъандыла; монголла дуппукъмангылайлыла, чортууртла, гитче джаякъ сюеклиледиле. Энди ол бир отуз миллетни баш ишленгенини, бет ышаныны хапарын айтыб, ул-

лу сенсация эте, хамаи джангылыкны излеб айланган элчилени ауузларын ачдырды.

Азрет аны бла да тынмады. Ол ара шахарда Ленин атлы китабханагъа барыб, аны залларында миллетлени, тиллени дуниядан къалай къуругъанларын, джангы миллетле, джангы тилле къалай джарашдырылгъанларын, къайдам, не айтды, не айтмады, бек къб китаб окъугъаныны юсюнден селешди. Кеси да окъугъан затларындан уллу тефтерлеге конспектле джазыб къойгъанды. Энди Азрет этген муратха кере Добай—скифди.

Бек эртеде заманлада Добайны бабалары бусагъатдагъы Белорус ССР-ни джеринде Мысты деген уллу сууну джагъасында къб ёмюрню джер-джерге кечюб джашагъандыла. Алайгъа шимал джанындан агъач кишилени аскерлери келиб, Украинаны бусагъатдагъы джеринде. Сюйюмлю, Къаялы деген къобанланы джагъаларында къб заманны бир джерден бир джерге кечюб айлангандыла.

Ала талай ёмюрден сора бусагъатдагъы Россияны къыбыласына Маджар кърал бегигенинде, аладан скифле уллу зарауатлыкъда чачылгъандыла. Ала башха къралла, башха миллетлени ичлерине сишиб, джерин башындан къуругъандыла. Бизни юйдегибиз алааны бириди. Скиф адетлени, сауутланы, юй болумну мен билеме. Бюгюнден ары скиф болады бизни юйюбюз. Джап-джангыз тил! Анга да табама амал. Эки минг беш джюз джылны мындаи алгъа мелте къагъытха басмаланган скиф словарь бусагъатдагъы Александрия шахарны бютеу дунягъа белгили библиотекасында сакъланады. Энди мен турист суратларын алыб келиб, джерин башындан къуруб кетген баба тилими дуня джюзюне джаяма.

Дагъыда не хапарла айтады, айтмайды джылын-

нгаи Азрет. Биз а тынгылайбыз джерни башына джангы миллет кзурай айланганны селешгенине...

Экинчи тауукъла алтын тарыны юсюнден джырлары таралтадыла. Иги джылыныб, юйю болган юйюне, болмаган башы тюйюне айланыша башладык. Босагъа юсюнде сабырыракъ этиб турган биреулен: «О, арбазыбыз ма джылап джирмаз ханс болду»,— деб созайды. Мен аны кыаты бла сыбдырыла келиб, верандада кимге эсе да ёшюнюм джете, арбазгъа чыкъдым. Хар ким саукъаллашыб кюрешедиле. Менги да башым бла эки аягъымы хаталары джокъду, джап-джангыз космосха барыб кыайтхан адамшыкыча, ауазым меникиге ушамай, башха адамшыкыча эшитилгенди да, ичимден тынгылауну салыб, кесим джангыз кёкге кыарайма.

Бир кёб джулдузла. Илкерле батаргъа джууукълашхандыла. Джетегейлиле Чанкаградны башы дуппурну юсюне барыб, оракъны бурун джитисни джерге тиреб тохтагъандыла. Боюнсахаланы да табдым! Джулдузла асыры кёбден Темиркызакъны, кёк джилтилени ичинде, кюнден-бутдан айыралдым. Ол турады, хариб, мутхуз кирпиклерин кыагъа, Шималны кыбыламасы, Сабыр океанда Христофор Колумбну излей. Кириш таула таба джангында Кызыл планета болганны джарытады.

«Кызыл планетагъа кыачан учарыкыбыз? Марсда бармыды экен джашау? Кыаллай скифле болурла анда уа?»—деген соруула мыйыма келе, кесибизин арбазгъа кирдим. Ышара-ышара, кесими сагъышларым бла кесим кыалыргъа мен бек сюеме. Сюелеме... хазарла кыыргъан скифлени биреулени салам алейкум,— деб, арбазгъа кириб келликча...

* * *

Азрет курсларына кетди. Тюеб аны ашыралмадым. Табсыз кетиб кыалды. Эртден-ингир Добай бла Хабийни арбазларында тюрт-мюрт эте айланганларын кере-

ме. Алай а кимни акъылына келлик эди, ала къагъыб алыб арбазларында даңгыл межам салыб къоярыкъдыла деб. Юйлерини аллы бла баргъан илипини сууну джагъасында штакетник къазыкъладан бир тегерек къош салыб, тышыннан аны къарыланган полиэтилен бла джабдыла. Аны кегенимде Азретин скиф айтыулары шаркъ деб эсиме тюшю. Ол атасын-анасын да ийгандыргъанды алапы скифле болгъанларына...

Таулада песси джай чиллени кюнлерини бири. Кеси да солугъан кюн. Анам районну больницасында джатхан эгечинден туугъанын кере кетгенди. Мен аны къайтырып сакълаб олтурама терекле тюбюнде. Аврора Дьепини Консуэласы джырларгъа болгъанды да, хаман певичаны ызындан баргъанча болуб, сейир китабы бетлерин окъуб кюрешеме. Алай эте тургъанлай, терекни бутагъындан юзюлюб бир айджакъ кертме башыма тийиб, кеси да джарылды, мени да башыма догъура чыгъарды. Ньютон зауаллыны экинчи закону! Окъуйма. Консуэла ичи къагъытдан толуб тургъан мазаллы кюбюрден ноталаны чыгъарыб, кюрешеди. Бир замаида «Джашуу», деб бир таууш келди. Ол таууш Консуэланы унутурду. Бурулуб къарасам, Хабий ырджыда сюелиб тура. Олтуруб тургъан шиндигимден ерге туруб, бетимде «не» деген тамгъам бла тынгылауну салыб, хоншубузгъа къарайма.

— Бир алакат гардош хычин этгенме... джашчыкыны атасы Джашуугу чакъыр дегенди да, ашаргъа сени сакълаб турабыз.

— Бусагъатдан,—деб джууаб этдим.

Эки къол аязын бир-бирине ышый, Хабий ырджыдан кетиб къалды. Барады эки этеги джел эте ол.

Ахратда да хоншуну сорадыла,— дейдиле. Татлы джашайбыз. Добайлары бла. Биз къуру экеуленбиз: анам бла мен. Алай болгъанлыкъгъа санны сайы не стем. Хоншу хоншуду да хоншуду.

Келиб кирдим химия кепеге. Аны тюбюне эки ала кийиз джайылыб. Бир джанында эки арышын кюбюр. Аны юсюне джууургъанла, джастыкъла тауча къаланыб. Даугыл мекаяны тѣпнесинде полиэтилен кийимини эзюю ачылыб, кепени ичинде джел ойнай. Джерге олтургъандыла, ахратда да ала бла къалай джашагъаныбызны юсюнден мен джууаб этерик хошуларыбыз. Томурауча тѣнгерсб, джан сюегими басханма ала кийизлени юсюне. Джарагъан къарачай гардош таба хычынны тепсичикге салыб сыйлайдыла мени скифле. Сары джау да, чыпчыкъ кѣзчюкле болуб къайнай, хычынны юсюг кѣл этиб. Ашайбыз мен да, «скифле» да къарачайча...

Астопирла, не затладыла ала! Ачылыб тургъан эшикден кѣрюнедиле. Къатыб келген чѣблеу башланы абаданыракъларына, маджал нартюхлеге, иги кѣгет тереклеге къызыл бысдырчыкъла тагъылыб, уллу юлдерини тытыр бла акъланган къабыргъаларына джашил ханс суула бюркюлюб... Къарай келсем, джангы кепени маймул агъачына бир гитче кюмюш гѣгенчик тагъылыб тура. Сейир-тамаша болдум, джукъ а айтмайма. Ашай тургъанлай, къабарыкъны иги кесегин хота тюбюне ийгеникте, Добай:

— Джашыу, асыры сууукъ адамса,— деди.

— Бошамайбыз.

— Бошаб а!

Алай эте экибиз да бир-бирибизге бир талай сѣзю, лябатда ташины атханча, атдыкъ. Бир заманда, олтуруб бизни ашагъаныбызгъа къараб тургъан Хабийни, сынаб, бетине къарадым да, аны чырайын тюзеталмай къалдым. Ол эки къашын бир базыкъ къара сызлыкъ бла бир-бирине къошуб, кѣз орунларындан къулакъларына къарай, аллай къара сызлыкъла.

Анга эс ийиб къарагъанымы билиб, Хабий:

— Шок отиу кѣзге илишир-илишмез хуртдакчыкъ-

ларын акъырын тизиб, сернекии джандырыб алагъа джетдирсенг, ёмюрлюкге ма быллай сызла болуб къа-ладыла... скиф тиширыула кеслерни алай тюзетгенди-ле,—деди.

— Азрет келе-келиб сизни скифле этибми кетди?— деб сордум.

— Адамны джюреги обурду; бизни таза къарачай болмагъаныбызгъа ишекли туююл эдим, алай а къа-барты неда тегей болурбуз, деб ол затха сагъыш этиб тура эдим.

— Къайдан билдигиз?

— Азрет, алай къууанч бла келсин кеси, аллында олтуруб тургъан атасыны башын кеси къолу бла ёл-челеб санла чыгъарды.

Аланы эсебин электроника машина бла санатыб, атасыны шиллилигин, кёзюн, чачын, терисин илму кёз-люклени мияласыны ичлери бла бюгюб джибериб,— кеси алай айтады,— ишни аягъына чыгъаргъынчы кю-решди.

— Сора уа?

— Чынг артында — анам, атам, биз скифлебиз, — деб къойду.

Мен анга джуубаха не дерге билмейме. Тамбла дагъыда бир къарачайлы арбазынга кириб: «Алан, мени аккам Лондонда туугъанды; биз ингилиз лордла-быз»,— десе, сейирсинмезча болдум...

Добайны юйдегисине къанат битгенди... Тауламы эририкдиле, сууламы уюрукъдула, бир затла уа бол-лукъдула.

— Ма бу кюмюш гёген бизни тукъумубузгъа къаш-лыкъ этеди. Кеси да бек эртдеден бери асыралады. Энди ол мени туудугъуму, туугъанымы, ахлымы джа-ханимни отундан, джыланни уундан, амагъ адамны кёзюнден, душманни зорундан сакъларыкъды, — дей Хабий, айта тургъан хапарын иги бошамай, юй иесини

ашаб бошагъанын эслегенинде, мыллыгын эшикге ады. Добай аны ызындан тебреди. Меннге джукъ сагъынмай экиси да юйден чыкъгъаапларында, мен да кесим къалыб кетмедим. Чыкъсам аллайгъа чыкъ,—не пелах болду деб, къарайма сейирлерине. Ала экиси да бир джерчикге сюелиб, сол къоллары кёкге узатыб, онг къоллары бла сол кёкюреклерин сылаб кюреше. Аланы табыныб башлагъаапларын ангыладым. Тартынаракъ болуб, не этерге билмей, бир кесек заманчыкъны турдум. Ала уа мени къайгъылы тюл, кеслерини меджисуу алахларына табыныб кюрешедиле. Болмагъанында юйге ызыма къайтдым. Кёбмю турдула, азымы турдула, арбазны иелери да къайтдыла. Тюбюме суу иерик болгъаама.

— Айран алыб келейим, башха джукъ керсклигиз бармыды?— дей юй бийче эшикге гузаба кетиб къалды.

— Огъай,— деб джибердим, алай а кесимден тамаданы аузуна чабханыма тартынаракъ болдум. Турама джыйырмаачы ёмюрню уланы биринчи ёмюрде джашагъан скифлени къогакълары болуб. Къош къашлы меджисуу тишируу, къолунда айрандан толгъан чын аягъы бла, тоб деб эшикден тюшдю. Сюеледи Хабий къолунда аягъы бла.

— Бизни бабаларыбыз,—деб башлады Добай,—бу дуниягъа нюр салыб тургъан бир затны кеслерине алах этгендиле. И-и-и, аланы ол алаамат ишлерини бир къара! Кёзге кёрюнмегени кесинге алах этиб, аны къуругъу сеннге джетди деб, хамаи къалтыраб тургъанмы игиди, огъесе ол сен табынныкъ зат кёзюнге кёрюнюб, кюч бериб санга, сени учундуруб тургъанмы игиди? Скифлени кёб алахларыны бири Минги Тау болгъанды; меджисуу заманда, кимге да белгили, саулай къара къарачайгъа бир джангыз нарат терек алахлыкъ этгенди. Бек эртделеде Минги Тау къып-къы-

зыл от джаһыб тургъанды. Ол заманда анга табышыр адам болмагъанын сезгенлей, тауну оту джукъланыб, эки башы да аны чыммакъ-акъ агъарыб, бузла болуб къалгъандыла. Энди, Джашдыу, джаным, сени акъылынга келмесин, Минги Тау хатасызды деб, аны тышыр буз болгъанлыкъгъа, ичи «пырх» деб тургъан джаханим отду! Ол от бери тегюлюб, джерин башын алыб къоймасын деб, бизин бабаларыбыз аны юцион табынгандыла анга. Энди биз да ол диннге кечюб бошадыкъ,—дей, ол кесини сёзюн бошады.

Быланы айтхапларында къулакъ салыр затла бардыла. Алай болса да, бюгюн къагъыб алыб джапгы дин чыгъарырча не къыйынлыкъ джетгенди. Келе-келиб Азрет от салыб кетди да джарлы юйге.

* * *

Телевизор бла Орта Азияны искусствосуну чемерлерини концертине къарайбыз. Қъарагъанла да: аням бла мен. Тамбла солуу кюндю. Тыпчайыргъа ашыкъмайма.

Алай эте келиб, Москваы биринчи программасы бошалгъанында, мен айрандан тогъуб, кесимн отоуума кетдим.

Бир заманда уяна башладым... Қъонгурау согъулгъан, адамла сарнагъан тауушла къулагъыма келдиле... Тююм бла тюшюм болгъанын айыралмайма... Иги эс джыйсам—тююм!

Эрлай кийимлеримн кийиб, башымы эшик аллына атдым. Былай чыкъгъацплай кёзюме, Норийлени бачханы аягъындагъы къая хомхотда къызыб джапа тургъан уллу шынкъартны оту илинди. Аны не затха этилгенин ангылаялмадым. Хоншуларыбызны арбазларына къарасам, Азретлени къабакъ эшиклерине тагъылгъан къурч темирини Мусса бла Исса къадалыб бир гитчерек темир таякъ бла къагъа тура. Хабий бла Аз-

рет кычырыкыдан алыб салауат сала. Не этерге билмей бир кесек заманы сир кыатыб турдум. Анданмындан джыйылыб келген адамлагы кёрюб, мен Добайлагы тебредим. Туура ол кёзючюкде бизни кыабакъ эшиклерибизден анам кириб келе.

— Добай ауушханды,—деди ол.

Анга джууб этерге сёз табмай кетиб кыалдым. Оджакыдан кыурум тышгенча, хоншуларыбыз джарлыланы юйлерине кыан джаууб кыалганды. Келдим. Кыатына юйюрсюнюрге адам табмай, сюелеме джангыз кесим. Эс джыйыб джан-джаныма кыарайма. Джана тургыан шынкыартны Апендиксе адам ауушханын кюн бетдеги элге хапар этер ючюп джакыгыанларын ангыладым. Кыонгурауну нек кыагыады Азрет? Ол нелени джырлайды? Огыесе сарнагыанмы этеди..

Кыууанчы болгын адамгыа бармай кыалсанг да, алай бек кыайгырмаз, кыыйнылыкъ джетген аданы арбазына басмай кыалсанг—ол кеси ёмюрюнде унутмаз,—дейди нарт сёз... Кыуюлады халкы! Эркишиле акырын сёлеше, джоппу-джоппу болуб, ёлюкю джолгыа чыгырын сакылайдыла.

Кёз кёргениге ийнанма, халкы айтханга ийпан,—дебди ногыайны джамагыат философиясы. Тюз джаназыны сакылагыанча, абдез алыб келген адамла юуб турмайдыла. Хар ким, джангур кыоркыуун джел этгенча, кыуш-муш этедиле. Ёлгени кёрюб юрюм кетгенди да, турама, джашауну бир тукыум бир толкыуна кыошулалмай.

Тийреде апендилик этиб айланган кыартланы келамлары бу арбазгыа алай бек керек бола болмаз, олтурадыла отсаламны келечилери, аркыаларын арбаз чалдышха тиреу этиб.

Бир заманда ёлюк джуууллукы юйден Добайны юч джашы бир-бири ызындан чыгыб, былайгыа джыйылгын халкыны сескекли этдиле:

— Дуниядан кетиб барган атабызга, — деб башлады Азрет, — джамагъат, джумушакъ ахырат, чомарт азаб тилегиз...

— Къалай, — деген тауушла эшитилдиде.

Бир талай адам юйге кириб, къатышыб барган сюрюу къойга эркечле башчылыкъ этгенча, ала халкъга джол кѣргюздюле. Тынгылау сепкилчекге минген адамла кенгине ачылыб турган эшикlege бардыла. Сюеле туруб мен да кирдим миширтили юйге. Кирсенг аллайга кир! Ёлюкню кебини джокъ, джарлы Добайны юсюнде малгар тюймели къауракъ къапталы, кенг аулу схарла кѣнчеги, ышымлары, тизе бауларыны кюмюш билеучюклери кюзгю ксекелеча джылтырай, аякъларында гѣн чарыкълары, башында тѣбеде ойнар бѣркю. Аны тубюнде къара джамчы кенг джайылыб, ёлюкню эки джанына къоллары тутхан сауутла — темир таякъ, кюрек, басха, сенек, кетмен, джабышмакъ таякъ тизлиб. Мен да адамланы ызыгдан тѣгерек айланъб, барысына сынаб къараб бошагъандан сора, акъырын эшикге чыгыб кетдим.

Ёлгенни кѣрюн хазырламайдыла. Къабырлада, ёлгенгеча, адам кѣрюнмейди. Турабыз. Адамла бир-бири аузуна чаба, хар ким кѣлюне келгенни тѣгедиле.

Джийылганла барысы да юйге кириб, Добайны ахыр кюнюнде аны бла хошлашыб бошадыла.

Азрет юйден эшик аллына чыкъды. Ол аузуи ача башлагъанлай, аны аузуна чабыб Батчаланы Иденни атасы Локъман:

— Азрет, киндиги бусурманнга кесилген бир инсан эди Добай къыйылы, аллах гюнахын къурутсун, не этерге тебрегенсе, нек кебинлетмейсе? — деди.

— Иш киндикде тюлдю, иш миллетдеди... биз скифлебиз, кесибизча басдырабыз атабызны... аны юйлю оноуу этилгенди; бизни юйлю оноуубузну киши бузалмыкъ тюлдю, — деди джууабха Азрет.

— Да, джаным, табыча этигиз, — деди Локъман.

Былань сёлешгенлерине киши сёз кёшмады. Азрет джыйылгъан халкъны ичинден сайлаб бир талай джашны алыб, юйге кириб кетди. Ёлюк миширтиленген джамчыны ол болуму бла алыб, джашла эшик аллына чыкъдыла. Азрет, къабакъ эшикlege тагъылыб тургъан Добай джарлыны кёк эшегине эрлай мнииб:

— Джюрюгюз, келигиз мени ызымдан, — деб, буйрукъ этген маталлы ауазы бла, алгъа чыкъды.

Барабыз. Аллыбызда эшекге миниб Азрет, аны ызындан ёлюкню кёлтюрюб джашла, аладан сора эркишиле, аланы ызларындан тиширула, сабий табылгъан...

Барабыз. Ол эртденбла шынкъарт этилиб, адам аушхан хапарны кюнбетдеги тийрелеге джайгъан мийик хомхотха. Бара-барыб, мийик къаяны башында тохтадыкъ. Эшекни нохтасын джыйылгъанланы бирине тутдуруб, ол мыллыгын ёлюкню кёлтюрюб келгенлени аллына атды. Тёрт джанына къарай келиб, ырхы басмазлыкъ, джар оюлмазлыкъ джерни таб сайлаб, ёлюкню алайгъа салдырды. Азрет, чабыб барыб, кесини джанына тагъылыб тургъан уллу къарачай бычакъны къынындан чыгъарыб, къулакъларын силке да тёрт джанына къарай тургъан кёк эшекни сол къолтугъуна кезликни тыгъыб джиберди. Улоулукъ этиб айланган мал инсан ауду. Азрет сол къолтукъну бычакъ джарасын къолу сыйычырча кенгертиб, не тарталгъанын тартыб, эшекни джюрегин тышына чыгъарды.

Аналарындан туугъанлы кёрмеген кёзбауларына сейирсиниб къараб тургъан адамла, ауузларындан сёз чыгъармадыла. Аланы тышгылагъанлары къанат болуб, Азрет скиф къаннга кириб бошады. Ол белине чырмалгъан капрон джыджымны тешиб, къолуна алды.

Башында къараууз гинадур джаулугъу, къатынланы араларында тынгылаб тургъан Хабийге къычырыкъ

этиб мыллыгын атды. Джашы аман кѳан алгѳанын ангылаб, Хабий садакѳа учуб тебреди. Макытда джетелсенг а аны. Хабийни аякѳлары джерге джетмей, голун кѳылдыча, хауаны учуб башлады. Ол барыудан барыб, Хабий кѳая депбандан суугѳа чынгаб кетди.

Кѳаяны ийегисин джалай, ташха кѳысылыб баргѳан суу, аны башындан кѳарагѳанлыкѳга, ол кѳзге кѳрюнмеди.

Исса бла Мусса тѳгерек айланыб Апендиксини ичи бла кѳаядан суугѳа чынгагѳан аналарына болушургѳа кетдиле. Азрет атасыны басдырылмай тургѳан ѳлюгюн кѳюуб кетмеди. Ол, джашланы болушдуруб, обаны джарашдырыб кюрешди.

Атасыны башын кюн чыкѳгѳаннга буруб, аны кѳатына саба-саутун эмда атасы колхоздан бичен урлаучу эшегини мыллыгын джарашдырды.

Бир заманда Исса бла Мусса хырылдашыб, бир-бирин кѳууб, кѳайтыб келдиле.

— Тас болгѳанды анабыз... табмайбыз,— деди Исса. Джыйылгѳанла бир-бирлерине кѳарадыла.

— Атамы тѳбесин этейик,— деди тынгылай туруб Азрет. Киши анга джууаб этмеди. Ол халкѳга кѳарай келиб:

— Джамагѳат, атам кѳыйышлы тѳбесине джарашыб болду. Энди хар ким этегинг, бѳркюнг, ууучунг бла ташыб, уллу кѳоргѳан этерге керекбиз,— дсб бошады сѳзюн, ауушханны баласы.

Азрет алларында, аны ызындан Исса, Мусса, аталары обагѳа джарашыб тургѳан джерден джюз метр чакѳлы бир джанына джаякѳлаб, капрон шляпаларын кѳара топракѳдан толтуруб келиб, ѳлюкню юсюне кѳуйдула. Кѳалгѳанла да, ким бѳркюн, ким ууучун, ким этегини топракѳдан толтуруб, кѳоргѳан тѳбени тѳбюн тѳп-тегерек салдыла. Халкѳны аллында Добайны юч джашы «ата-

быз», деб, адамны кьоркьутурча ауазлары бла сарнай, кьалгъанла да, эки джюзге джууукъ адам, аланы ызларындан тынгылауну ийиб, мийик кьаяны башында, мазаллы кьара тебе ишледиле. Аны юсюне джашау отлары — арпаны — игашхы себиб, челекле бла суу ташыб, мазаллы обаны сугъардыла.

Дуа окъумадыла, джаназы кьылмадыла, деур чачмадыла. Келдим мен да. Новочеркасскеден беш джылны инженерликге окъугъан джаш, юйюбюзге. Анам кьайда эсе да, мычыгъанды. Ол табылгъан тиширыуну аякъ кёпюрден кюн бетге ётдюрмей юйгеми кьайтырыкъды.

Ашарым келмейди. Этеме сагъыш. Мен а кимни тудугъума... маджарланы, гюрджюлени, гуннланы... огъесе печенегленими?!.

Теберди ёзенде, Къарачай шахарда ёлгенни кырпычдан склепле этиб, анда асырайдыла, дейдиле. Джасалыб, ичине ёлюк салынмай тургъан орус голаны кёргенинде Холамлыладан бир тиширыу: «Ах, быллай алааматды бу зат! Болгъаны кьатапа, куржава, хар... джаным саулай бери джатыб кьалырым келеди» — дееди дейдиле...

Хабий табылмады. Балдыргъан сыбызгъыны, кларнетни, саксафонну, къарачай къобузну согъуб ол чыгагъан джерден тюшлюк джол чакълы бирни сууну джагъасын барыб кюрешдиле. Алай болгъанлыкъгъа, къобузланы ауазлары тохтамады, ёлюк да табылмады.

Азрет, «Скифлени аллахлары Минги Тау, Хабийни ёлююн кесине тартыб, аллы бла джанын алыб, аны тёнгегин джерни тюбю бла ийиб, Добайны кьатына джарашдыргъанды», — дейди...

Кьатын ханаргъа тынгыласанг а Хабий сауду-эсенди, кеси да Уллу Инджикни джагъасында Чокъракъ деген хурторда ийнек саууучу болуб ишлейди.

Анга бизни элден бёркле сата баргъан кьатынла Эрмеверде тюбегендиле... билмейме мен а!

ГЕРХАНА

1

Къоркъаракъ болдум... автобус тохтаучу джерге, аны элден къайсы орам бла чыкыгъанын мен эслемедим, былайгъа кимле бла келгенин кърмедим, ол адам къатыма келиб: «Герхананы къремисе?» — деб соргъанында.

Кёзлери кызыарыб, аланы бояулары онгнган маталлы болуб, сакъалыны сары тюгюнден эсе агъыкёб, тюр эрнинден джангыз сары тиши салыныб, бойнуну сингирлери тартыныб, башы джанбашына дженгиб. Аланы барысын да эслеб бошагъандан сора джууаб эталдым.

— Кёреме герхананы, — дедим.

Аны да айтханым не ючюн болду десегиз, — ол адам мени къоркъаракъ болгъанымы сезиб, меннге илинеди деб, этдим.

— Машалла санга! Хар ким ма ол Эмуркъаны башындагъына кёкдю дейдиле, джангыз меиме аны къумач болгъанын ангылагъан. Адемей кызы меннге белги салыб, мени кесини къатына чакъырыб турады. Ол тагъыб къойгъанды эни да, аркъауу да таза дарийни алайгъа. Мен а бармайма ары, алкъын ёмюрлюк дуняма джашау ишлеб бошамагъанма, ётюрюк дуняда кесиме да, Адемей кызына да ишлерге керекди...

— Игиди, — деб башымы силкиб джууаб этдим анга.

— Иги болмай а! Игиди! Адамлагъа игилик этгенни кююб, джануарла бла кюрешеме. Ала мени тенглеримдиле. Ала мени тилими ангылайдыла. Джанкирланы чирикде пача джыланла тиллери бла джалаб чабхынымы саппа-сау этгендиле да, ат кибик чабыб айланама.

Акъ къая эшикден тюшген джерде уллу дорбулла бардыла. Алада Апсатыны эки арну кызы да джашайды. Билемисе, ала къалай арну джырлайдыла. Ала мен-

ден башха адамны кьой, чыпчыкьны да кьоймайдыла кьатларына... джукъ сезгенлей учуб кетедиле. Ол дорбунлада джангыз чачлы джашайды. Кеси да джуашчыкъ. Мен дорбунда отчукъ этсем, ол кьатыма келиб, узун чачына бълениб, ышара-ышара тынгылауну салыб турды.

Юйде кече кьалмайма, ашхам намазны бошагъанлай, юйюме кирит салыб, тышына кетиб кьалама. Хоншум джастыкьлы кьатынды. Назий... ол алгъанды Адемей кьызыны да джанын... Кетеме... Эмен четегте барлыкьма. Анда бюгече, лячинле гурт джатарыкъдыла. Мен да аланы сакьларыкъма.

Мени эки кьулагъым анда, бу джарлы кишини эртдеден бери билгенле аны сап этмей, хар ким кесини ушагъы кьайгьылы болуб тургъанлай, пассажир машина келди. Адамла чабышыб, анга мнииб тебретдиле.

— Да, кетейим, — деб анга, мен ашыгъыш машинаны салонуна миндим.

— Ах, хомух, машина бла нек джюрюйсе! Джаханимни отундан кьоркъмаймыса... гюнахды! — дей, ол кьалды. Кетиб башлагъаныкъда эннише ийилиб кьарагъанымда, ол адам машина джолдан суу ызы таба джанлаб кетгенин кёрдюм...

— Джашыракъ заманымда китаблада «Джыйырма джыл арадан озду», — «он джыл арадан кетгенден со-ра» деб окъусам, адамла не кёб джашагъандыла деб, акъылыма алай келиучен эди. Энди уа кесими, мен ангылагъанига кёре, кьысха джашауумда отуз-кьыркъ джылла озуб, эски танышларым тюбегенликге, былай деб кишиге джукъ айтмайма, мени аман акъылыма кёре, анга сейирсинирик адам да джокьду.

Автобус бла барабыз. Башха кьайгьым джокьду, ол бусагъатда тюбеген адамымы джазыкьлыгъы бол-

маса. Биргеме келгенле саулай да ахлуларым эселе да, таыгъан адам болуб киши кёрмейме.

— А кыз, — деб, бир тиширыу тауушну эшитир-эшитмез, мени имбашымы бир джумушакъ къол сылады. Ызыма айланыб къарадым. Къарасам, кесибизни Балдаш! Мен аны уруш чыкъгъан джылладан бери кёрмегенме. Алай болгъанлыкъгъа аны эки кёзю тюрленмей тура, бети уа, биография кинодача, джыйрыкъ-джыйрыкъ болуб... Къуру эки сагъатны ичине къарт болуб къалгъанча кёрюндю. Ийнакълашдыкъ-саламлашдыкъ. Андан бери мен да тюрленген болурма.

Тынчлыкъ-эсенлик соруб башлагъынчы тебреди сёз ол мени бла сёлешген адамны юсюнден.

— Хы, хариб, — деди Балдаш, — барабыз автобусда. Хачакор бла ауарыкъбыз. Барабыз салонда. Къайдадыла былайтын джюрюючю ёгюз арбала.

2

Айшат хар ийнеге илиндириб назик созулгъан билезикни тартханлай, къол ишини чыгы ычхыныб кетди.

— Худжу къалгъын, — деб ачуулана, халысын бирбирине джалгъаб, Айшат дагъыда чык алыб башлады. Тиширыуну акъылына ырыс ышан келиб, башын джастыкъгъа джетдириб тургъан юй несине:

— Эшитемисе, санга айтама, къайда эсе да кимни эсе да, джаны чыкъды, — деди ол.

Бир кёз къабагъы джабылыб тургъан, бойну къалтырай, экинчи къызарыб тургъан кёзюн ачыб:

— Къычыргъанмы барды? — деб сорду.

— Огъай, къычырыб, ким къычырылкъды?! Сен да эшитирик болур эдинг?

— Сора не болгъанды?!

— Хаман чыгы юзюлюб, бёркюмю этерге къоймайды.

— Сени кийиз китабларынгдан да джанымдан да тойдум, — дей юй неси, кёк чапракчыккыла тюшген мор ала кытай тышлы кыуш джастыккыга башын салыб, эки кёзюн кыаты кысыды.

— Ёлюр тюгю чыгыб тургъан, джылы келген адам бир тукъум бир муслиман ышанны билмейди! Хаман чыгы юзюлюб нек турады этген кюл ишими кыайда эсе да бир адам джарсыб, аны бизге хапары келлик туююл эсе.

Солтан-Мурат джукъ айтмады. Айшат андан кёл-кыалдысын унутуб, аны эсине башха кыайгыла келиб башладыла. Аны эсине ёлген кыайыныны кызына барлыкъ бир иш туююб:

— Санга айтама да, мен эрлай Ляллюлагъа джетиб келсим, — дей Айшат кюл ишин орундукъну туюбюнде джез тазгъа салды. Ол акырын ёрге туруб орундукъну кыулагына атылыб тургъан тыш джаулугъун кыагыб ала, ызындан да эки эшикни тартыб, юйден чыгыб кетди.

Солтан-Мурат юй бийчесини айтханларын, кетгенин да иги эсгермей, терен джукъуну кыанатыны туюбюне кирди. Ол тюненеги маулутдан тауукъ кычыра кыайтханды. Кёзюне джукъу иги киргинчи тангны бурну бла бирге туруб, малланы стауатдан тышына чыгъаргъанды. Ма бусагъатда кыаты хурулдаб, эчкилени тюзге джайыб кюрешеди.

3

Орамда Айшатны аллына киши тубемеди. Ол төрт джанына кыараб кюрешди. Алай болгъанлыккыга бир да кыуруса да заманын юйюнден эсе орамда артыкъ оздуруучу Разият да кёрюмеди кёз кыарамда.

Аллына киши тубемегенине кыууанаракъ болуб Айшат, ашыгыш Кыабхакъ башына ёрлеб барады. Шахар дорбулланы кыатында таш басхычла бла сары кыая-

даи чыгыб, джангы айны тамгысы бла орналган орамны кыйырындан кирди. Ол бир кесек бара-барыб, эки джанында эки уллу тал тереги болган кьабакъ эшиклени алларында сюелди. Аны кезюне бутакъланы аралары бла кэмкэк-кэк миялала салынган уллу веранда кёрюндю. Айшатны «юйде ким болур» деген сэгыш бир кесек аккыл этдирди. Арбаздан уллу сары парий чыгыб, кьонакъ тиширыуну бир кесек кьоркьутду. Насыбха кёре ол чабыб кюрешмей, куйругьун гланч буруб, арлакъ джанлаб кетди. Тауукъланы ызындан тизе келиб, орамны улоу джюрюген джеринден бир алтынбоюн гугурук, аллына кызыл будай себилгенча, игашхы кычырды. Хоншу юйню аллында юч гитче сабийчик кьалапелени заманында кьалган бир тилде селешиб кюрешедиле. Айшат, арбазда адам кёрмегенинде, онг аягыни калитканы босагысы бла юй аллы таба узатды. Аны келтирюлюб турган аягы джерге джетгинчи, Ляллю юйню мюйюшюнден чыгыб кьалды.

— О-о-о, джарлы, Айшат, нек сюелиб тураса, келмей!— деб Ляллю, кьонакьны кьучагына джыйды.

— Эшта-эшта, итигиз болур деб кьоркьганма да, тели Хаджиматча, аны ючюн сюелиб турама,— деди Айшат.

— Итибиз барды, алай болганлыкьга тиширугьа чабмайды... Кьайда эсе да бачхадады.

Айшат аллында, Ляллю да аны ызында, юйге кириб келдиле. Кезчюклери джанган кымыжачыкьлагьа ушаган юч сабийчик верандада ойнай. Айшатны кёрюб ала мыллык ата да бир тебретиле. Алай болганлыкьга, алагьа аналары «ойнагыыз» дегенлей, ючюсю да полгьа джайылыб турган оюнчакьла кьайгылы болуб, аналарын да, кириб келген тиширыуну да унутдула. Сабийлени верандада кьоюб, экиси да джасалган печге кирдиле. Кирсенг аллайгьа кир—

тукен! Чучхурну гыйы бузларыча терезеледе алакат капрон харла, полда кыйюзле, эгеулениб лак джагъылган кюз агъачдан орундукъла, аллай столла, диван, сервантла...

Быллай юйге велик этерча къарамы бла Ляллюну да юсюнде кримпен чепкени, алтын тишлери, эки алтын сыргъасыны ташлары дуняны джарыгъын ичлерине джыйыб, къарангы кекде джулдузлача, джана. Он бармагъында алтын джюзюкле, — башхасы джокъ ханны кызы!

Бери киргенлей эки тишируу да тынгылашдыла. Аллы бла Айшат сёз башлады.

— Не этесиз, тынч турамысыз? — Сизге келиб бир хапарыгъызы да билалмайбыз... бошамайма. Алар улу да адамдан айырылгъанды, серкъарт болгъанды... Бек кыйын адамды, тукъумлары бла кеслерини башларына сакъ, кыйын адамла эдиле...

— Джокъду хатабыз, Айшат. Эрлай эт къуурууб аллынга салайым. «Ашыгъама» дериксе, билеме аны, алай а ауузландырмай дерик тюлме, — деди Ляллю.

— Къабханым ауузума келе турады, керек тюлдю...

— Огъай, — дегенден башха джукъ айтмай юйню иеси печден чыгъыб кетди.

Айшат, кеси къалгъанында, олтурган орундан ёрге турмай, тёрт джанына сынаб къарайды. Иги кесекни алай этиб турду ол. Болмагъанында Айшат акъырын барыб кюзгюню аллында сюелди. Ызына айланыб печни эшиги къаты джабылыб тургъанын кёргенинде, киши келеди деб къоркъмай, кесини тюрсюнюне иги сынаб къарады. Ырхы ызлача, терен джыйрыкъла бетин баразалаб, кёз къабакъларында киррик ышан къалмай, бычакъны учу бла тилленгенча, ауузу къаты джабылыб, сары къашларыны эки-юч узун тюю, кёзлери, кийимге тюшген джау тамгъалача. Ол онг къолу бла сол джая-

гъын сылаб, ичинден терен ахсынды. «Адамгъа къартлыкъдан уллу джау не болур», деген акъыл келиб, кюзгюден ызына туракълады. Биягъы орунларына олтуруб, терезеден къарагъанында элиги огъары джанында кёкге тирелиб тургъан мийик дуппура кёрюндюле.

Айшат кекире да эсней тургъанлай, къолунда да бычагъы бла акъ ётмеги, Ляллю юйге кириб келди.

— Бош кюрешесе, а къыз, ауузума джукъ барлыкъ туююдю, — деди Айшат.

— Газ туююлмюю... неге кюрешеме, бусагъатдан къабарыкъ хазыр боллукъду, — дей, юйню тиширыуу ётмекни туураб бошаб, аны гырджынын табакъгъа салды.

Айшат джукъ айтыб кюрешмеди. Ляллю къонакъгъа да къарамай, гузаба:

— Кёк соханыбыз да, сарсмагъыбыз да барды, — дей юйден чыгъыб кетди.

Айшат тынгылауну салыб тургъанлай Ляллю эшикден къабарыкъма дегенни ташыб башлады. Къууурулгъан къой эт, джашыл соханла, сарсмакъ уллу кесе бла бир джуурт — эрлай столну джасаб атды.

— Сабийлени да чакъыр, — деди Айшат.

— Сеннге къабаргъа къоярыкъ туююдюле; кеслери да уллу адамла бла бирге тепсиге олтурургъа юренмегендиле.

— Насыбынг да барды...

Ашагъаны ауузуна келе тургъан къатын ычхынды джандет ийнс этген тишликге. Ат да ат, хотя тюбюне. Ляллю да тепсиге чёгюб джубаниган кибикле этерге кюрешеди. Гузаба узалгъанын кеси эслеб Айшат, бир кесек сабыр болду. Гитче бармагъыны тыш джанын ауузуна джетдире, Айшат:

— Джюнчук бояргъа боячукъла керек болуб джоучу болгъанма сизге, а къыз, — деди.

Ляллю сабийликден да, ёксюзлюкден да чыкыгъанды. Къонакъны аууз джелинден эки бетли сёлешгенин ангылады, эки къулагъын сакъ этиб «арабин, не излейди» деген акъыл сабийлени аналарыны башындан ётдю.

— Къаллай бетли? — деб сёзню башлады ол.

— Къаллайынг бар эсе да... алай а бек излегимиз: паныкъ, быхы бетлисиз эди,— деди къонакъ.

— Барды.

Гузаба узалгъаны да басылыб, Айшат, амалсыздан айтырына кёче башлады. Ол, кычырыргъа башлагъан тауукъ эркекча, кёкге иги кесекни къараб турду да сора:

— Бир айтырым тилими учунда айлана турады,— деди.

— Айт, джаным, айт.

— Бюгече тюшюмде Джандет джарлыны кёрдюм, а кыыз...

— Къалай кёрдюнг джарлы анамы?! Аллах хайыргъа джоралатсын... айт дейме...

— Былай Каска дуппурну юсюне чыгъама да кесим джапгыз... Биргеме адам болду деб да эсгералмайма. Тоба... огъесе, ким эсе да бармы эди... алайчыгыын унутханма. Болгъанны кюн джарытыб, ханс джашнай эди... алай джарыкъ тюш кёрмеучен эдим... гюнахлы бола айланама, деб, эртденли юч кило шоколад конфет алыб, джаныма садакъагъа тийреге чачыб келеме... Сора кёкню Мекка таба джаны къаралыб башлады. Кюнню кёзю булутланы артына ташайды. Мен да къоркъуб: «арабин, сабийлени бири къатымда болса» деген къайгыгъа кириб... Алай болгъанлыкыгъа табмадым адам. Турама къуру кесим, эки бутум кыйылыб, насыбха аллах ауузума айтыр сёзюмю салды: ийман чыкыргыб кюрешеме. Джаууб

башлады. Кёк кюкюреб, челекден къуйгъанча, джерни ачы джангур себелейди. Мийик хауада пух маталлы бир затчыкъла ойнай келиб, ала джерге тюшюб башладыла. Къатыма джетдиле да, алагъа эслеб къарасам: Джандет кыйынлы, абзыраб, юсю-башы аман, кеси да мутхуз.

— Джандет, мени танымаймыса? — деб сора билдим.

— Кишини да танымайма; киши къайгъылы да тюлме — кёкден акъгъан джангурча, джерден чыкъгъан кырдыкча, аллай бир кыйынлыгъым барды. Атылыб къалгъанма... джокъду адамым,— деди.

Тюшюмде болгъанлыкъгъа, ол къарангыдап къоркъа билдим. Джан-джаныма къараб кюрешидим. Джандет а джокъ. Сора мында, эл таба джанындан уллу шынкъартла болуб джанган джаханим отла кёрюндюле. Болгъаным дирилдеб, къоркъуб, не этерге билмей, уяныб къалдым. Болгъанымы сууукъ тер басыб, тилим артыша къачыб, аман кюлю болуб турама...

Лялло тынгылауну салыб турду. Аны сёзге ачар ючюн Айшат:

— Гитчечик заманымдан бери мени тюшюм кеппекерти болады. Тас болгъан малланы, урланган хабджюклени иелерине кече тюшюмде кёрюб ненча кере табдыргъан эсем, аллай бир игилик кёрсюн джарлы джаным!

— Азаб чеге айлана болурму джарлы анам,— деди Лялло.

— Айхай, ойнагъанмы этесе! Къабыр азаб чекмей, не амал! Барыбызны да басарыкъды ахратны ауурлугъу.

— Анам кыйынлы ёлгенли эл бла бир джыл болуб кседи. Андан бери ол аны чекмей тура болурму?

— Алдаулукъ, ётюрюк дуняда эл бла бир джыл кетгенликге, ёмюрюнг кетерик джерде ол неди!

— Да, не мадар этерге керекди? Не этейик!

— Да мадар этерге керекди... кьолунгдан келмейми кьаллыкьды... джарлы Джандетни артында кьалгъан, аны садакьасын берлик джангыз сенсе. Ким барды? А? Рамазан джарлы сау болса уа, неда эки эгечини бири джер башында айланса, не кьыйылыкь бар эди...

Гитлерни зарауаты бла дунягъа келген кьыйылыкь барысын да кьурутду... аман тюбге кьалыр деб, Азретни уллу юйдегисинден джангыз мени кьутукь башым кьалгъанды...

— Да, кьолунгдан келмейми кьаллыкьды. Эт. Этерге керекди. Ахрат джандетге да, дуня даулетге да ишле. Халкъ да бюсюреу этер! Майна, кесинг кьересе, Николайны заманында Тюркге кетиб, анда ёлген адамларына дери хар ким кьоймай берне салдыра турадыла... Адет этсенг, ол затны сууабы тиймейми кьаллыкьды...

Ляллю кьуш ургъан тауукьча болуб, не айтыргъа да билмей, бир кесек сабырланды. Айшатны джюреги кьоркьуу кирди. Аны акьылына «арабин, Джандетни кьызы аякъ тиреб, унамазгъамы башлагъанды», деб келди. Ляллю джукьудан аязый башлагъан адамча:

— Айшат, маулутму этдирейим, огьесе тюз харакет чачыб, къара таныгъан адамлагъа окьутубму кьыйым? — деди.

Айшатны аркъасына эки уллу кьанат битиб, Ляллюну терен чучхургъа тартыб башлады.

— Да, аны уа атагьы кьарнашына сор. Энди ол дин тутхан, эки дунядан да хапары болгъан, атсаламны бир келечисиди.

— Тюз айтаса, Солтан-Мурат бла оноулашайым; ол айтханча этейим.

— Этмей а Алар улу джерни джукъасы бла къалынын биледи.

Алай бла экиси да, терен ушакъгъа кириб тургъанлай, хапт юйден сабий джылагъан ачы таууш келди. Ляллю эрлай олтургъан орнундан туруб, башын эшикге атды. Айшат эшикден Ляллюну «онгмагъаннга хапар сорма», дегенин ачыкъ эшитиб, абына-абына юйден гузаба чыкъды.

Ол чыкъса аллайгъа чыкъсын, сабийле барыб хапт юйде газны ауузун ачыб болгъанны санд ийис этдириб тура... Айшат былай къарагъанлай, Ляллюну, чабыб барыб, балонну башын бургъанын кёрдю. Аны гитче къызчыгъыны печни аллында сойланыб тургъанын эслегеннде, Айшат не этерге билмей, мадарсыздан бир тюрю таууш этди. Тёнгерек тургъан къызчыкъны, андан абадан эки джашчыкъны да къучагъына джыйыб, Ляллю башын эшик аллына атды. Быланы арбазда къычырыкъларын эшитиб, къабыргъа хоншулары, арлакъда джашагъанла да джыйыла башладыла.

Амалсыз болуб тургъан анасыны къойнунда къызчыкъ кёз ачаргъа унамады.

— Тюкюрейим,— деб, Айшат анасы бла къызыны къатында джерге чончайды.

Алагъа къараб тургъан хоншуларыны уллу джашы, кёб болмай аскер къуллугъун тындырыб къайтхан:

— Эсиргеним барды бу тиширыуну! Газ ууландыргъан сабийни несине тюкюреди! — деди.

— Нек эсиреме! Уллу аллахны келамы болушмагъаннга не зат джарарыкъды?!— деб, демлешди Айшат.

— Апа доктор болушурукъду...

Назим андан сора селеше турмай, эрлай джетиб кесини энчи «Жигулийн» сюрюб келиб, анасын да, кызын да миндириб, улоуун районну арасы таба айландырды.

— Шайтан дуня! Аман дуня! Аллах сен кесинг кеч!— деб Айшат, бетин эки кьолуну аязы бла сылаб кюрешеди. Алай болганлыкъга, аны къайгылы адам табылмады былайда. Аны къой, аллахны келечисини алайла этгенин кергенлеринде, джыйылганладан бир талайы мыйыкъ тюбюден ышардыла. Не этерге билмей, болмагъанында, Айшат Ляллюну эки джашчыгыны кьолларындан къаты тутуб, юге кире:

— Шайтанла,— деб саулай тийрени адамларына, кесини келюн кенгирди.

— Самая что ни есть шайтаниха,— деди ызында, алайдагы джашланы бири...

Алай кѳб да мычымаганлай, Назимни машинасы къайтыб келиб, Ляллюланы арбазга кирди. Кѳзлерини агъы айланыб кетген кызычкъ, анасыны къойнунда, бѳрю балача, кѳзчюклерин джана, конфетчикни эме, дунягъа къарай, ышарды. Тюшдюле ала. Тюз босагъада Айшат бла Ляллю бир-бирлерине тюртюлдюле. Айшат бир кесек кьоркьуулуду. Не ючюн десенг—«сен келгенлей, юйюмю огьурсуз аякъ басыб кьойду»,— деб абсыныны кызы сюрюб джибереди, дебди кьоркьуу.

— Не болду, а кыыз?— деб сорду Айшат.

— Заманында джетдирдик больницагъа!.. Талай укол этдиле, кислород джастыкъ салдыла. Кызычкъ къараб-къарагъынчы кѳзчюклерин ачды,— деди Ляллю.

— Уллу аллахуутагъаланы кьолундан келгенди да сабийни къабар къабынын тауусдурмазгъа,— деб турду Айшат.

Ала юйге кирдиле. Ляллю кызычыгып орундукъ-
гъа таяндырыб, столдан сауутланы джыя башлады.
— А кыз, энди мен кетейим,— деб тыхсыды Ай-
шат.

— Бусагъат... боячукъла табыб берейим,— деб
Ляллю столун кююб, сервантны эшигин ачды.

Ол целлофан хызенчикге джыйылыб тургъан бир
чырмалгъан кыагъытланы ачыб:

— Ма наныкъ бетли, ачы кызыл... быхы бетли
джокъду,— деди Ляллю.

— Боллукъду, джанынга, боллукъду,— деди анга
джууабха Айшат.

Бояуларын кюлуна алыб, тыш джаулугъуну аллын
бетине тарта, Айшат эшик таба тебджилдей башлады.

Орамда аны ашыра келген Ляллюгъа ол былай деб
джукъ сагъынмады. Алай а джюрекден-джюрекге чы-
быкъ урулгъанча, аны башындагъы кыайгъыланы ан-
гылаб, Ляллю:

— Барайым... Солтан-Мурат бла оноулашайым...
не маулутун, не тюз садакъасын этейик,— деди.

— Хы,— деб Айшат, джюрегинден Ляллю «огъай»
дейди деген къоркъуу кетиб, джангы айны тамгъасы-
на бичилген орамны кыая башына айланган джаны-
на къарай дыбыртлады. Ляллю къонагъы орамны ая-
гъына чыкыгъынчы ызындан къараб туруб, аны эси-
не юйдеги сабийлери тюшюб, ызына айланды.

Юйде ол иги кесекни, эки кюлуи кюйнуна кю-
чакълаб, ёрге сюелиб, джан-джанына къарай, кесн
эсгермегенлей: «не этгин...» деб джиберди.

4

Алагъа бернеге келген бостон кумачны кюбюрден
алыб, Айшат, аны терезени джарыгъына тутуб, иги
кесекни къараб турду. Алай болгъанлыкъгъа, отрез

аны кёзюне бирча сыйдам кёрюндю. Ол кёлу бла сылады кьумачны. Аны бла джукъ айыралмады. Харакетни узагыракъ тутуб да къарады анга. Тарт да кес, ур да джукъ, бостонну хыртды затын айыралмады.

— Кёзлюклеринги былай берчи,— деди къатында олтуруб, къуранны терезени джарыгына ачыб, къуру эрилерин кымылдатхан маталлы этиб, иясыны окъуй турган Солтан-Муратха.

Аны айтханы къайгылы болмай, аллахха кьулдукъ этгенин тохтатмаганлай, Солтан-Мурат сураны аягына азбарлай чыкды.

— Садакъачы ач джыл кысар деб, нек буудунг тюз бусагъатда,— деди ол.

— Да не этейим!.. Сен къачан бошарыкъса; къалай сакълаб турайым.

Солтан-Мурат голчу бурпуну юсюне, автомобильни фараларыча, плиндириб турган кёзлюклерин бери алыб, юй бийчесине берди. Айшат сауутланган кёзлери бла игашы къара да къара... кьумачы тюз сыйдам болмай, чыначыкъ сызлыкълыгын таныб, кийимлигини бостонлугъуна сёзсюз да ишексиз болду.

Аны хар кымылдагъанына эс ийиб, къараб турган юй несине ол:

— Джарагъан затды бу, алай болганлыкыгъа, мен да эки мийиктабан чурукъ алыб кийдиргенме келличикге... кьой бер да эчки ал — озуб боллукъду. Халкъ бизни ашайды. Энди бир уллу тукъумдан сенден тамада адам къалмагъанды, сени тамадалыкъ къачынгы этиб, джугъугъуз да керек тюлдю,— дерге боллукъ эдиле...

Юй бийчесини не айтырын азбарлай билген Солтан-Мурат, Айшатны ауаз бергенине тынгылары келмей:

— Былай бер кезлюклерими, окъуб борчумдан къу-
тулайым... Къобанлары да «атабызгъа бир къуран
чыкъ» деб, тилеб турадыла,— деди.

— Сен къуранны боша, къылфыуну мен алтымыш
минг кере чыгъыб танг атаргъа къолунга тутдурай-
ым,— деди Айшат, кезлюклени эри таба бюсюреусюз
халда узата.

— Юйде ким барды? — деген бир таууш келди
орамдан.

Айшат джаулугъун излеб тёрт джанына къарай,
эринге:

— Ляллю келди... маулутну унама... нохта бау эт-
син да къуранны чыгъарбыз... ол алтымыш минг къыл-
фыуну да чыгъарбыз,— дей, джаулугъун тюб шиндик-
чикни юсюнде табыб, аны башына тарта, босагъадан
чыкъды.

Эки кезю къуранда, эки къулагъы орамда, Сол-
тан-Мурат, эринлерин къымылдата, сын ташча сир
къатхаңды.

— Кел, а къыз, не иги этдинг, эригиб турабыз... ке-
либми къалдынг,— дей Айшат, Ляллюну аллындагъы
шиндиклени алгъан маталлы эте, эки тиширыу да
юйге кириб келдиле.

Ляллю атасыны къарнашыны бойнундан къаты
къысыб, аны бетин кесини бетине джетдирди. Къо-
накъ тиширыуну эки кезюне чыкъ уруб, Солтан-Му-
ратны бетине джити къарай:

— Олтур, Солтан-Мурат,— дей Ляллю, эшикден
былай киргенлей, юй тюбюне салыб къойгъан сумка-
сын полдан бери ала, нек этди эсе да сумкасын къо-
лу бла сылагъан кибик этиб, стол юсюне салды. Эр-
кишини сюелиб тургъанын эслегенинде, аны акъылы-
на: «мен олтургъунчу былай этиб турлукъ болур-
му», дей келиб, барыб Ляллю тюз терезени джа-

рыгына салыныб тургъан таянчакъ шиндикге чёк-
дю. Солтан-Мурат орнуна олтура:

— Не эте турасыз уллу-гитче да? — деб сорду.

— Джокъду хатабыз... кесигиз не эте турасыз?

— Иги... рахат болугъуз.

— Келеме-келеме дейме, алай болгъанлыкъгъа, са-
бийлени къюуб келирге амалынгмы барды... аланы
тизиб келирге болмайды.

— Аллахха шукур, юй-юйдеги болдунг,— деб сау-
утла бла кюреше айланган Айшат да сёзге къошулду.

Ол, Солтан-Мурат бла Ляллюну аллына сары
джау, айран, ётмек салды.

— Бир джылы къабарыкъ этсенг а,— деди юй та-
мада.

— Айхай, этейим, бусагъат... /

— Кетеме... юйню Хузайгъа аманат этиб келген-
ме... кёб къалыргъа боллукъ тюлдю,— деди эл атлаб
келген тиширду.

— Ай медет! Сабийлени ала келсенг, не иги бол-
лукъ эди... Биз да аладан тансыгъыбызны аллыкъ
эдик... кесинг да бир джарагъан зат къаба кетерик
эдинг,— деди Солтан-Мурат.

— Огъай, къаба турур кюнюм джокъду.

— Олтуругъуз... быллайла эте турмагъыз да, бис-
милля этигиз,— деб Айшат, стол юсюнде ашарыкъ-
ланы экисине теджеген кибик этди.

Ляллю джуугъуракъ олтуруб, атасыны къарна-
шы бла бир тепсиден ауузлана башлады.

— Энди Солтан-Мурат, Айшат, атабыз-анабыз эте-
рикни сиз этгенсиз бизге, энтда этерикле да сизсиз...
Анам джарлы бла атам къыйылыгъа не этейим?

Тынгылаучула, экиси да сёз къошмай сабыр эт-
генлеринде, джюреги тёгюлюб тургъан Ляллю:

— Элде бир кесек къаты болгъандыла... маулут-

ха джыйылгъаннга, былай деб джукъ айтмагъанлыкъ-
гъа, кеслерин тыялмагъанланы бек эрши кѳредиле...
энди эл джыяр акылым болмай, сизге салыб келген-
ме... конфетле да алгъанма, ол бернеге келген беш
метр американ герхананы да келтиргенме. Не этсе-
гиз да, сиз этериксиз... Элге джайыб да айланма-
гъыз, кесгиз къуранны чыгъыгъыз! Дуасын окъугъуз...
не айтайым энди... не этиллигин этигиз... ол джарлы-
лагъа бир ахырат ачыгъыз...

Солтан-Мурат бла Айшат дагъыда сѳз къошмады-
ла. Болмагъанында, Ляллю ашагъанын къоюб, сум-
касын алыб, андан иги кесек шоколад конфетни орун-
дукъгъа къуйду. Андан сора отча джапиган, акъны
юсюне уллу алтын чапракъла тюшген герхананы стол
юсюне акъырын салды.

Болмагъанында Айшат:

— Къабыгъыз,— деб тенсидеги айранны тотсуз
къурч къашыкъ бла иги адамыча чайкъаб, Ляллюну
аллына тюрте:

— Къабыгъыз... бир биссмилля этигиз. Ляллю, а
къыз, ауузунга бир джетдир,— деб Айшат, паролон ич-
ли кримплен чепкенини этеклери бла юй тубюнде
джелли ары-бери сюрдю.

— Огъай, болдум,— деб Ляллю, айрандан дагъы-
да бир джангызчыкъ уртлаб, эринлерин къолуну ая-
зы бла сюртуб, ашагъанын къойду.

— Да, къызчыкъ, джаным-кѳзюм, керти дунягъа
кетгенин артында къалгъан адамы ол къабар къабы-
ны тауусулгъаннга джол ачаргъа керекди. Маулут эт-
сенг эди игиси. Алай болса да, маулут джыйылыб
тындырлыкъ джумушну къарт келинини бла мен бек
джетишимли бардырайыкъ. Бизин бир талай аманат-
тыбыз барды, алапы бошайыкъ да, сени ичинги бю-
гюн-тамбла деб къарамай башлайыкъ... Сенден бизге

джукъ керек тюлдю, алай болгъанлыкъгъа, ол джарлыланы ичегилеринден айырылмагъан адамны мангылай кыйынындан къошулмагъан зат тиймез... буюрулмаз,— деди Солтан-Мурат.

Ата къарнашыны айтханларын джаратмагъан бир акъылла Ляллюну джюрегинде кымылдадыла. Алай болгъанлыкъгъа, бет бетге къараса, бет да джерге къарайды... кимни джагъасындан тутсун... ауаз берилгеннге кезюн чыракъ ийнб, тынгылаб туруб, башха сёз эшитмезин ангылагъанында, Ляллю юйюне кетер къайгъыгъа кирди...

5

...Джарым джыл да болмайды Сентлери келли келтиргенли. Аланы аналары — Болду, Солтан-Муратны гитче эгечиди. Апы уллу къууанчына джууукъ — тенг джыйылдыла. Адет Сентлеге джетген кюмю къаллыкъ эди. Джангы джууукъла, эки джаны да, табханларын бир-бирине къуйдула. Табхан а неди!.. Хар юй босагъасындан, толуб келген Къобанча, уллу рысхы къуюлуб тургъан заманда. Ол къууанчда тюшгенди биз башында хапарын айтхан герхана бла бостон. Къумачланы юсюнден сайлауну Айшатха бергенлеринде, аны кезю экисине да бирча къараб, болмагъанында кийимликлени ичинден бостонну сайлаб алды. Алай болгъанлыкъгъа ол герханагъа да дертли къалгъан эди.

6

Юйюне къумач тюшгенден сора сегиз кюн арадан ётуб, Айшат эртденбла эртде басдырыкълана-басдырыкълана, ауур джукъудан уянды. Турама деб былай жъымылдагъанлай, ол башын джастыгъындан бери ай-

ыралмады. Эсине герхана ючюн кзуранны чыгъаргъа керек болгъаны тюздю. Алай а ол затны уллу сан эт-меди.

Айшат аллай сагъышла эте келиб, кюнню кышылыкъгъа чыкъгъанын сезгеннинде башын джастыкъдан беря алыр джанындан болду. Къоргъашын эритилиб къуюлгъанча, хаман аны тѣнгеги кесип-кесин орунду-къгъа тартыб тургъап болмаса, ол кесини джапына дженгиллик табмады. Сыртындан тюзюб, эки кѣзюн тик ёрге аралтды. Нѣр джилтинлеча, бир джашил кзуршоула хаман юйню ичинде тохтаусуз ойнар-гъа болдула. «Ах, ол киши кириб келиб, мен джарлыны кырады», деген акъыл башына келди. Дагъыда кымылдаргъа кюрешди. Алай эте тургъанлай орамны ол джанында Наныланы гугуруккуну ачы кычыргъаныны тауушу келди.

Айшат кѣз къабакъларын акъырын ачыб, дагъыда аланы ызларына джабыб, къалкъыр кыйгъыгъа кирди. Алай болгъанлыкъгъа, сагъайгъанны кзулдукъчулары джукъуну тау башында кишенлеб, аны элге иерге унамадыла. Кѣзлерин къаты кысыб тургъанлай, нѣр джилтинле тогъай айланыб, анга тынчыкъ бермедиле.

Айшат, кѣзлеринде ойнагъан джашил чыракъланы кесича ангылады... Амалы болмагъанча, тогъайла джандетден келген сыйлы тылпыуладыла...

Солтан-Мурат малларын эл сюрюуге къошуб, ызындан къабакъ эшиклерин къаты кысыб, арбазгъа кирди. Тауукъ орунну эшигин ачыб, къанатлылашы арбазгъа ийди. Къолундагъы таягъын коридорну периласына сюей, тоб деб юйге босагъадан тюздю. Тюзсе аллайгъа тюзсюн, юйде не от, не суу джокъ. Айшат джатхан орнундан тебмей, кымсыз. Солтан-Мурат юй бийчесини мараз болгъанын ангылаб:

— Не болгъанды? — деб сора, орундукъну аллына келиб сюелди.

— Атабыз, алааматла бола турама... тохта, сени къайгылы тюлма... сыйрат кёпюрню юсюнден бир тынч ётуб кетерикме! Джаратхан аллах джюрегиме таукеллик салыр ючюн, кёз гинджилериме нёр шын-къартла джагъа турады...

Солтан-Мурат эс ташлагъанын басаргъа кюреше:

— Кет, телиле этме!.. Не сыйрат кёпюрле айтыргъа кюрешесе...

— Кетеме...

Солтан-Мурат, акъырын эшикге чыгыб, Лепшокъланы кызыны чакъырды.

Лепшокъланы кызыны кызыу Айшатлагъа кириб баргъанын кёрюб, Шамахан, аны кёрюб — Заурда, дагъыда тиширыулары талайы, джыйылдыла.

— Не болгъанды, не этесе? Айшат, ай хомух! — дей Шамахан, анга тюкюрюб башлады. Ол иги эшитдириб ичинден окъуй келди да, эрши-эрши эснеб, алайгъа джыйылгъанланы ышартды. Алай болгъанлыкъгъа, Шамахан ауузун къарыш ачыб, кёкге къараб энегени бла джыйылгъанланы барысын да джунчутду.

— Башыпа чапхыны джыйылгъанды... кёзю да барды, — дей Шамахан, ауузун ача да эринлерин сол къолуну аязы бла сюрте, тюкюрсенин тохтатды.

— Къалай кёзю барды? — деб Заурда сёз къошду.

— Да болмая! А кызы, сен бир тюрлюсе!

— Ай, бети эрши кызаргъанды, давлениеси болур, — деб Заурда, тынаргъа унамады.

— Орусча не дерик эсенг да, бизнича чапхыны бла кёзден башха ауруу джокъду.

Ай, давление аман затды... Унутханмысыз: къой кыркъа тургъанлай Азретни келини давлениеден къуруб кетгенин, — деди Заурда.

Айшат амандан-аманнга тебреди. Солтан-Мурат, тиширыулары кеслерин кѳюб, юйден чыкѳды. Ол эшик аллында не этерге билмей, тѳрт джанына кѳрай келиб, отун кѳалаулагѳа тирелиб тургѳан аламат кѳангаланы кѳрюб: «Аллахха шукур! Кѳабыр кѳангабыз да барды» — деген акѳыл келди аны башына. Юй артына айланыб, тѳб орамгѳа да кѳрады. Алай бла аны дѳюреги тынчлыкѳ табмады. Юйге кѳайтыб келгенинде, больницаны тамада врачы Мюксюм Адемеевна, медицина сестра Ляля да биргесине, Айшатны билегине темир илгиклери болгѳан бусхул бууулукѳну тагѳыб, джазмалары кѳаралгѳан гинасуу аппаратны ичине суу шокк бла джел чайкѳай тура. Джыйылгѳанла да шум болуб.

Солтан-Мурат илмулу кѳысха этеклени эте тургѳанларыг огѳураса да субайлыкѳгѳа:

— Джылы келген тиширыугѳа сизни такѳалыгѳы-гѳыздан не келликди? — деди.

Мюксюм Адемеевна стотоскоп бла тынгылаб туруб, аппаратны гинасууу энишге тѳшюб бошагѳандан сора:

— Укол этерге керекди, Ляля шприцлени алыб бусагѳатдан джетсин, — дей, юйден ол ашыгѳыш чыгѳыб кетди.

Докторла босагѳадан чыгѳыб, кѳалгѳанла да былай деб айтыргѳа сѳз табмай, тынгылауну салыб тургѳанлай, Айшат эки кѳзюн ачыб:

— Алар улу, кѳайдаса? Былай кѳатыма кел... айтырым барды, — дегенин Солтан-Мурат иги эшитмей, юй бийчесини эринлерини кѳымылдагѳанларындан ишек этиб ангылады. Ол аны кѳатына баргѳанында, аругѳан кесини онг кѳолун юсюне джабылыб тургѳан джылы лѳууургѳанын тѳбюнден чыгѳарыб, эрини кѳзлерине кѳрады. Юй бийчесини узатылыб тургѳан кѳолун тутуб Солтан-Мурат акѳырын сылады.

— Кетергеми айланаса?— деди Солтан-Мурат.

Ауузундан сёзю чыкмай, бошланган боюну башын иги кёлтюрмегенлей, кесни кымылдатыргъа кюрешди Айшат. Джыйылыб тургъанлагъа Шамахан кёзю-башы бла «кеслерни кёяргъа керекди» деб билдирди.

Адамла чыгыб бошаб, юйде кёуру кеслери къл-гъанларында, Айшат:

— Ляллюну къумачын кесне къайтар... мен жарлыны ол дуняма джюк этме... тюш кёрмегенлей кеси джашымдан чыгъарыб болгъаны мен къатышдырыб айланама,— дегени бла юйню аралыгъына аралыб, эки кёзюню агъы айланганы тенг болду.

Солтан-Мурат, бир кесек эс ташлаб, эшикдеги адамлагъа билдирейим деб, босагъагъа джетгенлей, ашыгыш юйге кириб келген Ляллюгъа ёшюнюн урду.

КАК

(чам хапар)

Къалай уллу шахарды Москва! Келиб тюшгенме аны тюз арасына. Не этерге билмей турама сюелиб. Амалсыздан бир столбагъа кысылыб, тютюнню тёппемден кёюуб кюрешеме. Бу адам дегенинг а—киспу-таракъ!

Сермеб биреуно джагъасындан тутуб, джол сорургъа мухоллугъум озады. Биз тукъумубуз бла да кёркъакълабыз.

Алай абзыраб тургъанлайыма, тейри эшик ачылды да къалды: мен хаманда областыбызны ара шахарында кёре туруучу бир адам ауангы къатым бла озуб бара. Мазаллы тау секиртмеден агъач джонгурчханы сермеб тутханча, адам толкъунланы ичинде тас бола башлагъан ауангыны сермеб дженгинден тутдум. Алай къадалыб ичимни ура турама! Ызына айланыб ол адам меннге бек эрши къарады. Аны бузлауукъ къарамына

джууабха ышардым да, кесими джюрек джылыуум бла аны кёзлерине басхан кырыпакъланы эритдим. Ышарды, сау кълалык! Аны бла кълалмай, айтдырмай кыоймай эсегиз, салам кюлтени кыучагына джыйгъанча, мени кыучакълаб, «кыайдап чыкыгъанса?» деб кюнтаякъланды. Мен да кыууандым тарбууун азатдан чыкыгъаныма.

— Мени атыб кыойма, марджа...

Иги адам кёре эдим: сол джаныма чыгыб, «джюр», деди. Барабыз. Хунагъа джарашмагъан ташча, хар ким бизни тюрте, биз да абына-абына тёрт джаныма кыарайма, кёк да тас болгъанды: кёрмейме аны! Болгъан бары асфальт, юй кыабыргъала, терезеле... Мийик мекамла!.. Улоу да кыалай кёбдю ара шахарда: троллейбус, трамвай, метро, автобуса, таксиле!.. Аланы бирине миниб, биринден тюшюб келебиз. Эм артында бир джерге джетиб тохтадык. Мызанг кыойчукълача, бир-бирине ушагъан кёб юйле. Бир-бири башында фатарла, балконла. Ала барысы да «интурист» деген кыонакы тийре.

Нёгерим кыонакы тийреде эртдеден бери тура болур, хар тюбеген адамы бла джылы саламлашады.

Бир ёгюзю бойну бла джюз ёгюз суу ичеди,—сау кълалыкы, бу алапат адамгъа кыалай тюбедим эсе да!

...Туура автобус бла Нарсанадан келиб, Джагъада тюшгенча болгъанма.

Безгилеринден эсе пружинасы кючлю бир ауур эшиклени ачыб, подъездге кирдик. Нёгерим, токълал кыойну юркютюб юзгерере джыйгъанча, мени аллына кыуууб, лифтни салонуна киргизди. Кеси не болду деб, кыарасам — ызымдан кириб келе. Ол бир кнопканы басды. Тебрениле юйю кыабыргълалары эннишге сыбдырылыб. Алай эте келиб, бек мийикде тохтадык. Этажны гёзетчиси бизге бир сыргалы ачхычны береди.

— Бу джигит мени кузенимди, танышыгъыз, — деди джёнгерим ол тиширугъа.

— Рая, — деб, бишген чумлача боялгъан тырнакълы къолчугъун меннге узатды.

— Джашарбек.

Тынгылауну салыб джангы танышла бир кесек заманчыкъны турдукъ. Ол кёзюуде къулагъыма гитче бекки-чекки таууш келди. Айланыб къарасам — джёнгерим отоуну эшигини кенгине ачыб, меннге къараб тура! Аны «кир бери» дегенин ангылаб, мыллыгъымы ачыкъ эшикlege атдым.

— Джашарбек, ёт бери, олтур.

— Алан, айыб этме соргъаныма, атынг кимди? Сени Черкесскеде хамаң кёре тургъанма, алай а саламлашагъанбыз да...

— Клим... къургъакълай танышыргъа болмайды...

— Ай, медет!

— Сагъыш этме: буфет ачыкъды, анда эрмен коньякчыкъ да барды.

Тебретдик. Сокъур суйген сау кёз! Мен да бир кесек эс джыярма. Олтургъанбыз буфет залда экибиз да. Къарангыракъ мюйюшде бир джангыз шишагъа къараб, мен джугъун ангыламагъан тилде сёлеше, бир талай эркиши олтурадыла.

— Чехледиле, — деди Клим, эки кёзюмю джандырыб, хамаң алагъа къараргъа болгъанымда. Къойдум къарнаш къралдан келген къонакълагъа эки кёзюмю джандыргъанымы.

Тынгылауну меджисуу аккасы келиб, столубузгъа олтургъанды. Уллу алгъыш этиб кюрешмей, джаякъ чабук этдириб кюрешебиз.

— Алан, Джашарбек, деб Клим тынгылауну къушун арабыздан къыстады.

— Бу ыйыкъда, — деди ол, — мени защитам барды.

— Къалай?

— История илмуланы кандидаты деген илму атны алыр ючюн, меннге салышыргъа керекди.

— Болсун.

— Тамам бизни джашауубузда эм уллу кечинмекликлени бириди.

— Болсун.

Кёб турмай буфетден номерибизге къайтдыкъ. Клим, кубас кюбюрчекни ачыб, андан машинкада айбат басмаланган илму ишин алыб, мени аллыма салды.

Окъуйма илму къыйынып. «Как — къарачай халкъны миллет ушхууурду» деб аталгъанды темасыны атына.

«Как-деб акъ къагъытха къара харифле бла джазылыб башланады — къарачай халкъны миллет ушхууурду». Андан ары ашарыкъны къаллай межамда хазырларгъа керек болгъаны ачыкъланады. Амалы болмагъанча, тегерегине таш хуна этилген арбазны арасында джерге диаметри 3,5 метр болгъан тёб-тегерек сыз тартыб, андан не ичине, не тышына таратмай, узунлугъу 2,5 метр болгъан, базыкълыгъы уа 30 миллиметрге джетген, къайын къазыкъланы араларында узакълыклары 0,5 метр болгъан 10 см теренликге тыгъаргъа керекди. Къазыкъла джерге иги бегир ючюн, кюмюш суу ичгени алай бек онгуб бошамагъан, кесине да кубачы устала садрач оюула салгъан, багъыр кюмгъанны сюмегинден сууну тамызыб, джер иги джибигенден сора, темир таякъ бла чунгурчукъла этиледиле... Къазыкъла джерге бегиб бошасала, кюн къышлыкдан озуб, ол кюнортагъа джетсе, чум чыбыкъланы алыб, четенин эшиб башлайса. Тегерек къошну башыны шаталы да чыбыкъладан этиледиле.

Кимге да белгили бизни таулада шифер, къошун болмагъанды. Ол себеден межамланы башларып салам бла джабхандыла.

Тюрк тилледе сѣлешген таулула, чалман этиуде, аш кѡшну башын салам бла джабыуда, алчы сынам излей, адыг миллетле джашагъан кѡбакѡлагъа, кѡзакѡ стан-селеге барыб, ала бла эртдеден кѡрнаш шохлукъну бегитгендиле. Ол себебден Кѡрачайны мекам ишлеуде эски стили кѡалыб (тѣнгертге юйле), арtdан-артха таулула чыбыкѡгъа-четениге кѣчгендиле. АллаЙ юй-мекам ишлеуге бизни алаамат заманда айырылыб кенг джол ачылгъанды. Бетон-мияла кѡрулуш материалла джер джюзюнде кеслерине керекли орунну алгъан кѣзюледе да четениге эмда андан мекам ишлеуге эс бѣлюу бизни таулада керекли орун алады. Анга Мара ѳзенде «Гаралы» кафени аллында, кѡрачай аэропортда, дагъыда кѡонакѡны сюйген тау эллени башха джерлеринде ишленген тѣгерек кепеле шагъатлыкѡ этедиле. Ала барысы да какны субай бишеринс себеб боладыла.

Бек эртдеден бери джашагъан Қалпелени Бѣлахан айтханнга кѣре, бусагъатдагъы типовой аш юйледе кѡаллай бир кюрешсенг да, как гулмаклай, чийлей кѡалгъаны илмугъа терен ачыкѡланады. Ол себебден какга серийное производство ачылса, амалы болмагъанча, как этилген мекамланы болуму бла ушхуурун татыуу кысха байламлы болгъанын эсге алыргъа керекди.

Тѣгерек кѡшчукъну тюз арасында от орунну джараидырабыз, темир неда допбак сынджыр тагъабыз.

Сауут-саба: джарагъан эчки гыбытдан туб салыб, отда кѡыздырылгъан чындай ийнеле бла тешилген тары элек; двадцатка кѡангадан арышын сюрме бла сюрмсленген тегене—0.75X5 метр; XV ѳмюрге кѡрачай усталаны юлгюлери бла ишленген чоюн; бишген чынар агъачдан этилген кѡалакѡ.

Продуктала: ючайлыкѡ сары нартюхню уну, суу, туз.

Технологиясы: какны технологиясы алты компонентден кюралады 1. Унну кьапчыкьдан элекге кьююу; 2. Аны элеу; 3. Унну тегенеден чоюнига кьююу; Ёрге туруб табхадан кьалакьны алыу да бу компонентге киреди. 4. Унну булгаб башларны аллы бла, берекетден шайтапланы кьыстар ючюн, эки эрнинги не керелгенниги кериб, «биссмилля» деб шыбырдау; 5. Тобукьларынгы отджагьагьа тиреб, сол кьолунг бла чоюнну сабына кьадалыб, онг кьолунг бла какны игашхы булгау. 6. Хазырлагьан ашарыгьынгдап гитче табакьчыкьгьа салыб, гезенчикде байчыгьа кьабарыкь кьалдырыу.

Хайырланыу: как адамны джашауунда ашаргьа хайырландырылады. Исси какны агьач табакьгьа кьалакь бла кьалаб, ушхуурну ортасын джерк кьашыкь бла чунгурчукь этиб, ашарыкьны ичин джаны чайкьалгьан сары джаудан толтурабыз. Кьабарыкьны таукел-таукел хотя тюбюне эндириб, табакьдагьы джау нги бошалгьынчы, ашарыкьны юсюне джарагьан хамешни кьюябыз. Андан сора кьабарыкьны саулай да тауусабыз! Какдан тепси тюб кьалдыргьан тау этникада уллу адамсызлыкьгьа саналады.

Какны ашагьан процесс агьач кьашыкьны кючу бла бардырылады. Какны историясы. Кьартла айтханнга кёре, бу ушхуур кьарачай таулада кесине керекли орунну алгьанлай келеди (полевой материал). Пиренсейлен, Балканланы, Орта, Ал, Арт, Гитче, Узакь, Шаркь, Азияланы, Кавказы, (Шималгьа кьарай Верблюдноое деген элге дер), Мадагаскар айрымканны шиякьларында допбакь сынджырла, хурзук чоюнла, как кьалакьла табылгьаны бу ушхуур Александр Македонскийни (355 джыл бизни эрагьа дер) эпохасындан кёб ёмюрлени этилиб башланганьна шагьатлыкь этеди.

Былайда партюхню юсюнден бир талай сёз: Европа илму бегитгенге кёре, партюхню XVI ёмюрте Кюлумб Кюн батхан Индиядан келтиргенди. Алай болгъанлыкъга арт джыллада археология, космос, генетика илмулары ёсююлерин эмда тюрюлю-тюрюлю къраллада эртдеден къалгъан илмулары тинтсек, европачы источникдени къуйрукълары бир тутум болгъаны ачыкъланады.

Адил ногъайны,— бусагъатда ала Кизляр бла Астраханны арасындагы дангылада джашайдыла,— тилинде партюхге «хаджи будай» дейдиле. Ала, Христофор джангы дуняны ачхынчыныга дери, Кябагъа джюрюб, андан аба-сарх бла бирге партюхню да бусагъатдагы Къалмукъ АССР-ни джерине келтириб тургъандыла. XIX—XX ёмюрледе египет кешенеледе фараонлары голалары бла бирге асыралгъан башха мюргеуледен сора да къошунчукъланы ичинде отуз ёмюрню мындан алгъа битген партюхню урлукълары табылгъандыла.

Партюх эски дуняда бек эртдеден бери битген ёсюмдю. Былайда эсгертиллик бир зат: тёртювчю ёмюрге Ара Азиядан гунила чыгыб, кеслерини алларына тюбегени кырыб, бусагъатдагы Сена сууну джагъасына дери баргъандыла. Французла бла италиялыла биригиб, аланы бусагъатдагы Францияны джеринде кыргъандыла. Бу зат хар биллими адамгъа белгиледи. Гуниланы бек аман адетлери болгъанды — ала адамлары кыргъан бла бирге халкълары джашау мадарларын да кырутуб, кеслери алгъан къраллагъа бек уллу зарауатлыкъ салыб чыкъгъандыла. Ол кёзюуде партюх да элчилени кюллариныдан тас болгъанды.

Какны географиясы уллуду. Тютюнлей тургъан, джандет ийис этген какны алыб барыб аллына сал-

санг, Люксембургну королевасы Шарлотта да ашар! Мындан ары какны географиясы кенгден-кенг бола, джайылгъандан джайыла барлыкъды. Анга бусагъатдагъы адам улу тутхан джол толусу бла шагъатлыкъ этеди...

* * *

Энди бу хапарны нек айтдым десегиз,— эгечимден туугъан къызчыкъ философиядан «эки» алгъанды. Ол кърал педагогика институтну студенткасыды. Энди Климге барыргъа керекди... тилерге... бир да къурусса да, къралла арасы багъаны — «ючню». Барайым. Клим да къаллай киши болгъанды, мени саламымы къалай аллыкъды...

ВЕРМУТЧУЛА

Кюн кышлыкъгъа келгинчи, кесими кърым тауукъча кѣбдюрюб тургъанма. Ыйых кюн болгъанлыгъына мени кѣлюм алай джарыкъ тюлдю. Не эсе да, юйден орамгъа чыккыгъанымда эртденли чалманнга джыйыб тургъан ышарыуларым тышына тѣгюле башлагъандыла. Луузуму ачыб, тишлерим агъара, кѣзлерими кысыб, аллыма тюбеген танышларымы хар бирисине бирер алтын сом бергенча, ышарыуларымы чача-чача келеме. Барама... тоб-туб эте.

Сол кѣлумда газетге чырмалгъан кийимлерим салынган авоськам, табигъат адамлагъа миллион джылны санла ишлеб кюрешген заманда меннге тютюн тартаргъа берген онг кѣлумда — примам.

Барама озуб... тротуар бла уллу асфальт бирбирине джетген ырджыда битген уллу суу тал терекни къаты бла. Бийнегерни, алай болмай Татаркъаны заманында дуня джарыгъын кѣрген бир къаргъа,

кефчи кюеуню къайын анасыча, эки-юч кере ачы-ачы кычырды.

. Кетдим анга да къарамай... барсын, атамы джылкысындан тай тутсун, аман къаргъа! Мен ырыс этмейме... профсоюзлугъум да барды. Джап-джапгыз керти дунияны эшигин ачыб былай киргенлей, соруучу кириб келирми деб, анга къоркъама...

Эки аягъымы тубюнден асфалът сыбдырыла келиб, джолум хамамгъа баргъан тар тыгъырыкъчыкъгъа бурулду. Аллыма, джаулулкълагъа чырмагъан, бёрклерин мангылайларына терен басхан, ёпке бетли адамла тубейдиле.

Ичимден, кесим алай иги билмеген сёзлерин, арну джырни макъамын мурулдай келиб, билетле сатхан кассагъа джетиб тохтадым. Билет алдым, алай а кассирша эки капекге да алдады, меннге хыны да этди. Кетдим. Аны бла кюешмей.

Тешиниучю залда кымыжала. Хар ким башына харакет этиб кюешеди: тешинедиле, кийинедиле. Хамамчы къарт аллы бла меннге хыны къарай келиб, мында джашагъан шахарчыладан болгъанымы эсгеренинде, иги адамыча ышарыб, онг джанындагъы орунладан бир бош ящик эшикни кёргюздю манга.

Сеткамы кийим такъгъычха тагъыб бошагъанлайыма, (адам хамап ашыкъгъанлай джашайды) кюешеме, джазгъы джылан къабындан чыкъгъанча, онг къолуму джелкемден Темиркъзакъ таба тартдым — кёлегим сыбдырылды: онг тобугъуму сол аягъыма тиреу этиб сапалымдан тартдым да, шалвар джартым джерге быргъалды. Алай эте келиб, хамамлаучю юйге кирип замап джетди.

Ары кириб келиб, суюлгенме... ит иесин танымайды. Кёз кёрген бары уллу ишни бардыра тургъан цехге ушайды. Адамла бууханадан джауда бишген къат-

ламалача болуб чыгъадыла. Джууунургъа сауут табмагъанла краиланы къатында таз ууугъа айланадыла. Къарай келиб, аланы кёзлерине бош сауут илинсе, сермеб тазны къулагъындан къаты тутуб, тёрт джанларына къарай, киши сермеб къолларындан алады деб къоркъгъанча, алайдан джанлайдыла.

Мен кысыла барыб, юс бушдугъун кранны тюбюнде джууа тургъан биреуленнге:

— Бошаймыса? — деб акъырыныракъ сордум.

Анга мени минг сом берир борчум болса сёлешир ауазы бла:

— Сени анда не ишинг барды?! Мен 14 капекге билет алыб киргенме... хамам бла хайырланганым алкъын эки шайгъа джетмегенди. Тёлеген ачхамы сеннге тёрт капекни къоюб къалай кетеим!!!

Аны чам этгени бла накъырда этгенин иги авгылаялмадым, алай болса да, аманлыкъчы адам болуб мени ызымдан тюшмесин деб:

— Мен сеннге адамгъа сёлешгенча айтама, сен а сабийчикни эниклегенча гырылдайса,— дедим. Кетиб барама аны къатындан.

— Джамагъат, эшитёмисиз! Сизге айтама — бу бермучуну бетсизлигини,— деб кычырды мени ызымдан. Аны кычыргъанына киши эс бёлмеди. Мен да шум болдум. Туура ол кёзюучюкде, насыбха, онг балдырма бир дундукъ зат джетди. Къарасам: мангылайы чегет джуагъа ушагъан, бир джылы келген адам манга тазын узатыб тура. Асыры къууангандан ол адамгъа «сау бол» дерге угутуб, къолундан сауутун сермеб алыб, суу джарашдырыр къайгъыгъа кирдим.

Барама... топ-туп этиб... крандан-кранга... аланы биринде джылы суу джокъ, экинчисинде исси суу джокъ. Тукъуму къуруб!.. Хар не къара къан да бизни къара къашха джауады. Ахырында: къууанч! Суу,

олтурургъа, тазны салыргъа орунла табыб, бир гитче тийречик болдум! Ол меннге «бермутчу» деген адам шоркъаланы тюблерине кириб, бу дунняда уатырыкъ эм уллу кюнюне батханды. Кеси уа сау бир къара сомну багъасын джууиду.

Ишим не уллу болса да, аны кез туурамдан джибермейме. Бир заманда ол адам буухананы эшигине дери келиб, крестен байхамарны хауадан джюмеллениген анасына табхан аманын къюуб, ызына айланды. Кийиниучю залны эшиги уа муну туурасындагъы къабыргъадады. Аны излеб эте кере эдим, зауаллы мубарек! Хар ким ызындан кюле, ол кийиниучю залгъа кетиб къалды.

Кюрешеме башымы джуууб. Чачымы чегетини тереклерини арифмометрсиз санаргъа боллукъду: тюз тудумда алты тюгюм барды. Бир бурма чачны багъалатханча, кюрешеме кекелими шампуннга ийнакълатыб.

Мырдылада алкъын кюнню кезюн кермеген къур балалача, аталары бла, аккалары бла келген сабийле, хар кимни кеслерине къыджыратыб, чарсха барыб кюрешедиле. Мен да къутукъ бушдукъ бла бойнуму ышый, кесим къайгъылы болуб тургъанлай, хамамчы баба тешииниучю залдан бери кириб, башха галактикадан учуб келген нисанча, бир тюрлю тауушла этди. Этеди, юю къуруб этерик! Не айтханын айырмайма. Бабаны къарамы зурначыны бетича къызарыб, сермеб хар ким джууунга тургъан тазладагъы сууланы джерге теге бацлагъанында, клиентле бла бирге меннге да кийиниучю залгъа чыгъаргъа керек болгъанын ангыладым.

Сюслебиз залда. Ауузубузну ачыб. Ол меннге «бермутчу» деген кишини къолунда бермут шишасы, къатында хамамчы баба, экиси бир-бирине ёзденлик этиб, шишаны узата да, башындан уртлай.

— Не кѡаи джаугъанды?

— Кимни юйюне от тюшгенди? — деб, джыйылгъаи-ладаи тауушла эшитиле башладыла. Кѡзбау тохтады.

— Мени кийимлерим урлангандыла, — деди джашилкѡз кѡымыжа.

— Джангыз биринг орнугъуздан тебмегиз, бусагъат милиция келликди, — деди, тили чала, хамамчы баба.

Адамгъа кѡыйынлыкъ-кѡайгъы, оджакъдаи кѡурум тюшгенча тюшеди, — барыбыз да амалсыз болгъанбыз. Суугъа тюшсенг таш кѡармайса. Ашчиклени сол джанындагъы тизгинлеринде бир бош орунну кѡреме, алай болгъанлыкъгъа акъыл джыялмайма.

— Ма, джаным, саига Юрийни кюю, — деди, кѡзлюклерин кѡлуна алыб тургъан бир чайыр бетлинсан.

Ол экиси уа чагъырдан кѡзюу-кѡзюу уртлай:

— Кийимлени кѡатына барыргъа боллукъ тюлдю: эшикке кишини джиберлик тюлбюз, — деб, базымлы кѡанкълыйдайдыла.

Биз алай эте тургъанлай эшикдеи эки милиционер кириб келдиле. Аланы кѡргенлей хамамчы, кѡлуна алыб, уртларгъа тебджилдей тургъан шишасын тумбочканы артына салыб джарашды.

— Мени тонагъан этгендиле, — деди джашилкѡз киши.

— Ненг тас болгъанды?

— Кийимлерим...

— Къалайда тешинген эдинг?

— Ма былайда, ма былайда, — деб джашилкѡз киши залда тѡгерскле сала келиб, барыб бир бош орунга сюелди.

Къара мыйыкълы, джаш милиционер, адамлагъа къараб:

— Хар ким кийимниг болгъан джерге барыб сюелигиз, — деди.

Барыб сюелишдик. Адамла орунларын табхандан сора милиционер оиг джаанында ичине кийимле тагъылгъан бир ящикге барыб:

— Бу кимникиди? — деб сорду.

Киши анга джууаб этмеди джыйылгъанланы ичинден джашилкёз:

— Мени кийимлерими табдынг, сау бол, джолдаш милиционер! — деди, тили чала.

— Сиз барыгъыз, ишигизни этигиз, — дей келиб джамагъатха, баба бла джашилкёз кишиге: — Сиз а, бермутчу джыйын, кийинигиз!.. Сизни бла башха джерде сёлеширикбиз, — деди милиционер.

Джааныбызны сау къалгъаныга къууана, кетдик биз да хамамны тёрюне.

КЪЫСХА ХАПАРЧЫКЪЛА

Юй бийчем кесни юйюр терегин джарашдырады. Кеси да бир сёзно джазыб бошагъынчы, меннге юч кере сорады. Башхасы болмай аузуна сууну уртлаб, примусха олтуруб, къачан къайпайды деб сакълаб тургъанчады болумум. Аллах разы боллукъ, ким келди эсе да, шыбыртсыз бизни босагъагъа келиб, эшикленни къонгурауун зыгъырдатды. Къууанч тыбырлы болдум. «Джазыучу» юй бийчем чабыб барыб, ёлген ата-сы обадан туруб келгенча, къууаныб, эшикленни ачды. Ол келген адам, ноталаны окъугъанча ауазы бла, «кечиригиз», — деди.

Мен, ол ауаз кимники болуучан эди деб, сагъыш этиб тургъанлай, Галина Ивановна аллымда сюелиб тура. Хоншубуз...

— Джашил айрымканнга къачан барлыкъсыз? — деб, салам да бермегенлей, меннге ол сорууну сорду.

— Кюн тюшден ауа, — дедим.

— Василий Петровични кёрсенг, юйге келе, тю-

көниге кыайтыб чабакъ алмасын; аны кесим алыб келиб, юйде кыуура турама,— деб бир айтырса,— деб мен джукъ айтхынчы, ун джугъу кыолларын хотасына сюрте, Галина Ивановна юйден ашыгыш чыгыб кетди.

Василий Петрович быйыл бешничи джылы пенсиядады. Не джангургъа, не кыаргъа, не иссиликге кыарамай, хар кюн сайын, танг джарыгъан бла бирге, кыармагъын алыб Кыобанга кетеди. Анда сау кюню узагына кыармагъын суугъа салыб, ингир ала кыайтады. Алай болгъанлыгына кюлени кёбюсюне, суудан джукъ туталмай, ашхамда кыайта келиб, центральный тюкенден бузлагъан мухит чабакъланы алыб, аланы кыууруб, ингир ашарыктыны алай ашайдыла..

Чабакчыды Василий Петрович.

* * *

Чукъуют эрге кыачханды. Ол биргесине кыыз джёнгер, нёгер алыб кыыйналмагъанды. Дарий кийимлерин кийиб, бир кыарамыйыкъ джашны ат аллысына миниб, Кыармагъа кетгенди да кыалгъанды. Юйдегилери дуния айбатлыкыгъа кыызларын харам этгендиле. Алай болса да арадан эки джыл кетгенден сора джууукъла джараша башлагъандыла. Ала бир-бирлерине татах болгъандыла, келгендиле-баргъандыла.

Алай эте туруб Кичибалыкчыла кюеу чакыргъандыла. Эшик аллында эт кыазанда кыайнай, от юйде хычыла бише, отоулада «Татаркыанны» джырлай... джарагъан эжиууу бла.

Джетегей оракыны сабы дуппурланы артына ташайгъанды. Ичиу-ашау таркыайгъанды. Кыабартыдан келген кыонакъла тебдилдей башлагъандыла.

Халкъ кыонакъланы ашыра чыкъсала, кюеуню атыны джери джокъ. Джайдакъ ат, джан-джанына кыарай. Аны кыатында кыыйнылы кюеу—улоууну джюге-

нине къадалыб. Омакъ кызла къарайдыла сейирге. Ат джерни уа ала кымгъандыла. Негерлери атлагъа мишиб, «нако», деб джайдакъ атлыгъа къарагъанларында, кызла, амалсыз болуб, ат джерни несине табдыргъандыла.

— Бизде да бар эди бир акъыл, — дегенди къууаныб къабартылы кюеу.

— Не этерик эднинг, хадауус, — деб тийречи кызла къадалгъанларында:

— Джамчыны тёрт бюклеб, тюрюме салыб кетеригем, — деб кызланы дырын этгенди кюеу.

* * *

Аджын кюн къайтыргъа талай кюг барды. Черкес шахаргъа уа къайдан эсе да кызарыб-бишиб тургъан помидорланы келтириб, базарны толтургъандыла.

Настасья иги кесекни тесука эте, кегетлеши багъаларын соруб кюрешеди. Аны ызындагъа эки шайтан айланады. Бир — «ал», дейди, экинчиси — «алма», дейди.

Настасья, иги кесекни сагъыш эте туруб, джарым кило бачха кегетни да алыб юйюне келсе, аны юй неси тютюнюнню букъусурата тура. Экиси да тынгылайдыла бир-бирине къараб.

— Помидорла бусагъатда алтындагъа багъадыла, — деб бир талай кызылууурт помидорну сумкасындан чыгъарыб, столгъа салады юй бийчеси.

— Ауузунгда тишинг болуб джугъунг джокъду, энди алыб келген помидорларындагъа кесниге тишле салдыр, — дейди аны самаркъаулаб Иван Федорович.

* * *

Эки Тёбе арасындан къараб Мурдар-Алий Гыналадан бери чыгъыб Чотчаланы тюрлери кепюрге айланган Джаханымбетни эследи.

Мурдар-Алийни аякъ тюбюнде чѣб сынмайды. Къу-
уанч тыбырлы болуб, ол аууз къобузну бардырыб,
харс уруб, джангызгъа баргъанлай, къабхакъ тюбюне
эниб келеди. Къазмаханни тюкенини юсю бла, шай-
тан джелча, тѣгерек-тѣгерек бурулуб, ол уча барды
да, Хурзук суугъа къарагъаг джерде къуйругъундан
джерге олтурду. Ол энишге айланыб къараса,— Джа-
ханымбет, сюзюлюб атлай, аманны джолу бла кѣпюр
къулагъына тюшюб келе.

Джаханимбетпи мыйыкълары да юйюб, кеси мы-
дах, бек насыбсыз. Мурдар-Алий а тебсейди, ойнай-
ды, джырлайды. Ала бир-бирине джууукълашыб, тох-
тагъанларында, халкъ алагы къатлары бла, чепкен
сокъгъанча, озады. Алай болгъанлыкъгъа, ораза айды
да, хар адам дууа окъур къайгъылыды. Эки шайтан
да кишини кѣзюне «кѣрюнмейдиле».

Тѣгерегине къарай туруб, Джаханымбет:

— Насыблы! — дейди.

— Насыбсыз! — деген джууабны эшитеди ол.

— Къайдан келесе?

— Байчораладан... Болгъан той-оюн, аракъы, къо-
буз-харс... Ары айлан да, ич, бери айлан да, аша!
Тепсе да, тепсе... юч кюн бла юч кечени зауукъ эт-
дим... Сен а къайдан келесе?

— Хурзукдан... Анда не той, не оюн, не къабарыкъ
къымылдамайды. Хурзукчула къолларына бирер къум-
гъанны алыб, ол тыгъырыкъдан чыкъ да «биссмил-
ля» де, бу мюйюшден чыкъ да, «биссмилля» де, мен
да джыгъыл да джыгъыл — аман бла джанымы алыб,
къачыб келеме Учкуланнга...

Экиси да, сюеле туруб, мындан ары кюн ууатыр-
гъа джолла салыб башладыла. Ким биледи, энди
«шайтанла» къайры барлыкъларын... Ол затны кесле-
ринден сора киши билмейди.

— Бизге келгинчи аты Гампил эди, босагъабыздан тюшгенлей, кесине Фатима атагъанды да, энди биз джарлыланы къаныбызны ичеди,— дей, джангы келинчикни къайын къызы Сапият, тютюнге батыб, гардошла бишген джарым челек кирген чоюнну сууун сюзюб кюрешеди.

Келинни бернесиден кесине алтынла тигилген мор джибек къатапа чепкенни умут этиб тургъан Сапиятха къошун бетли кашемер джыйрыкъ тюшгенди. Аны ючюн келинни кёрюб болмайды. Гампилни ауу алыннганды, джыйын ызына къайтханды. Джангы отоуда Сапият бла келинчик джарашыб энди бирге ушхуур ашайдыла.

Фатима кесини отоундан, терезеге ийилиб тургъан хар джабыуну къыйырчыгъын билир-билмез къолу бла кёлтюрюб, арбазгъа къарайды.

Сапият сахап табакъ бла тютюнлей тургъан гардошланы столгъа салыб, отоуну тёр мюйюшюне сюелиб тургъан Гампилге къарайды. Иги кесек заманы узун тынгылауну салыб, экиси да бир-бирине гыммайышыб турдула. Болмагъанында Сапият, шидикге олтуруб, гардошланы къызыу артыб башлайды. Келинчик а, таш сурат болгъанды да, орнундан къымылдамайды.

— Олтур, келин, ашайыкъ,— дейди Сапият, бюсюреу сюз.

Гампил къымылдамайды.

— Олтур, келин, ашайыкъ,— деб дагъыда къайтарады къайын къызы.

Келин дагъыда тынгылагъанын бузмайды.

Алай бла юч-тёрт кере Сапият ауузланыргъа чакырады келинни.

Болмагъанында, Гампил къубулуб тургъан мюйюшюнден чыгъады да:

— Къзыбыз, быланы бир нёгерлери болуучаг эди,— дейди.

Келишни бышлакъ излегенин ангылаб, болгъанны джел этдире, аны къайын кызы отодан чыгыб кетеди.

* * *

Малла таудан къайтхаидыла. Къачны алтынчапракъ кюнлери. Махмут бла Махай колхозну контору-ну аллында тюбешдиле.

— Салам алейкум!

— Алейкум салам!

— Къалайды мал-баш,— деб сорады Махай.

— Къысыр тууарладан онски малым къорагъанды. Алагъа актла алыргъа врачны излейме.

— Мени уа аллай къайгъым джокъду.

— Сен къайнайса... малынгы-къошунгу алыб заманында Къыздыргъашига кетдинг, мен а алыб барыб, стауатны Шахаранга салдым... Джайдан бери хар ыйыкъ сайын эки врач келе эди... Сеннге уа ала-ны аякълары джетелмегенди да, малынг да «сӓмегенди».

— Да не этейим: Биз аллайлабыз! Ачкъарынла, тынчкъулакъла...

* * *

Билдириуле тюрлю-тюрлю болуб, халкъны ичине къабыргъаланы, хуналаны, тереклени, столбаланы, газетлени, радиону, телевизорну кючу бла сингедиле.

Бизни шахарда бетон столбагъа быллай билдириу урулгъанын хоншубуз тиширыу айтады:

«Билдириу! Бизни юйдегибизге иги ауузлу, не аз да сакъаты болмагъан бир тиширыу керекди. Аны иши: тюкенледе джукъ берилген заманда, кишиге кесип хорлатмай, бек кючлю демлешиб, бизни юйге керекли затланы кърал багъасы бла алыуду.

Келишгенибизге кёре хакъ теленникди».

Къарачай от юй. Ханый, отджагъагъа олтуруб, джез келичикде сарымакъ туз туюб кюрешеди. Эшикден Къарабабуш киреди.

Къарабабуш: И-й-ха! Джанынга болайым! Ханый, ха, не зат туюессе... Сохта ийис этеди! Ах, джашла сауэсен къайтыб, къурманлыкъла союб, сохтала ашайыкъ!
(Ханийни кёзлерине джити къарайды.) Билдим... билдим да къойдум! Айтайыммы? Тузунг барды... Бир аллах, барды тузунг, ой, къалгъан затны тузсуз ашасанг да болады, этни къалай ашагъын... ханс, лыбыта татыу этеди. Бер... бир хантха атарыкъ бер...

Ханий: Джокъду... И-й-й, джокъгъа не этейим!

Къарабабуш: Барды... баргъа не этгин?!

Ханий: Джокъду, бусурман!

Къарабабуш: Ай, гяуур, баргъа джокъду деб, къалай айтаса?!

Ханий: Джокъду!

Къарабабуш: Барды!

Ханий: Джокъду!

Къарабабуш: Барды! Барды! Келиде тую тургъанынг тузду... сарымакъ туз туюе тураса.

(Ханий чабыб, хотасы бла келичикни джабыб, печ юйге кетеди. Къарабабуш ызындан сюрюб, джелтелмей къалады. Ханый келичикни печ юйде джашырыб къайтады).

Ханий: Дауунгму барды! Юйюм туздан толую эсе да, бермейме! Аман джюреги болгъан адам ёмюрге джукъгъа ийнанмайды! Джокъду!

Къарабабуш (адам сейирсинирча шош ауазы бла.) Тохта... тохта... Ханый джаным, сен аллайла этме! Ёлмезгеми туугъанса...

Ханий: Мені ёлгенимде сени ишинг джокъду?!

Къарабабуш: Ашыкъма... Ауузума чабма. Сен ёлген кюн ким сарнарыкъды. Ол кюн мен тынгыласам, бир джангыз адамны ауузундап сарын чыкъса, мен джаным саулай обагъа кирirme!

Ханий (*джумушаб*). Къой, а къыз, Къарабабуш! Сен меги нюрюмю кетерме... Ким биледи аллахны ишни! Аджал деген зат, кёз бла къашдан джууукъду.

Къарабабуш: Алайды, алай...

Ханий: Къой, а къыз термилтме.

Къарабабуш: Бер... тузунгдан бер... аллахны аты бла борчлу болуб къалма,— сен ёлген кюн бир да бир бек таралыб, адам джюрек къой, таула-ташла эрирча, сарнарма. Ёлгеннге келген — сарнайым деб келеди... Адам къыйынлыгъын эсине тюшюреди. Алагъа башчылыкъ этсенг, хамаг джыла да, джыла, сарна да, сарна!

Ханий: Бир сарна, аллах ючюн, бир сарна! Барды тузум да... берейим... бир сарна!

Къарабабуш: Сен ёлген кюн сарнарымча?..

Ханий: Хо...

Къарабабуш (*джерге чёгюб, артындан туюлюб тургъан тыш джаулугъуну къанатларын бери ийиб, эки кёзюне кёзюу-кёзюу узала*). Къан джаугъанды джарлы юйге, хы-хы-хы! (*Кёзюню къыйыры бла Ханийге къарайды*.)

Булбул сёзлю, огъур кёзлю Ханийден бошаб къойдукъ да, о джамагъат! Хы-хы-хы! Кимге къоюб бараса бизни, Ханий! Джаным! Ким джарытырыкъды, толгъан айча элибизни! Нек джабханса эшигибизни, юйюбюзню?!

Кимни къыптысындан къан тамар, ким тигер оноучулагъа тонла! Нек къарышыб къалгъандыла, дарийча джумушакъ къолла! Кимге къойдуишг къуш къанатлы,

лячин эринги. Ким акъларыкъды къач сайын, джан-детге ушагъан сени тохана юйюнгю... хы-хы-хы! (Ханий да къошулгъанды сарыннга.) Сени туююлмю эдинг, къашха эчгича, къаташа этеклеринги тийре къызла кѣлтюрюб, къызланы алларында джюрюген, къобуз согъа, садакъ кирпичлеринг бла Къаншаубий-лени ѳлтюрюб... хы-хы-хы.

Тийреледе бармы эди сени тилемеген джаш!

Ёзенледе бармы эди джарлы Ханий,

Сенден алапат, сенден баш.

Ким салгъан эди баш аюуна джети джаулукъ!

Нек берген эди джаратхан аллах,

Сениге джашау, сениге саулукъ! Хы-хы-хы!

Кюн тутулуб, тюшген кибик

Доммай ёзеннге кече!

Кѣзлеринги нек джумгъанса,

Къарамайын тийреге! Хы-хы-хы!

Ким биширир, зем-зем ийис этдириб

Тегерекни... эт хычыны.

Сохталаны, бѣрекни! Хы-хы-хы!

(Къарабабуш, кѣз къыса, Ханийге къарайды.)

Мен ёлейим, къабырынга джатайым.

Саяулашлы, кѣк сагъатым-балийим!

Джулдузланы кимге къоюб кетесе?

Нѣр мѣлегим, бал эгечим! Ханийим!

Энди джатаса, сын ташынга

Къуру къыптынг салыныб,

Къалайым да, оу, Ханийим,

Оу, Ханийим, алышыб!!!

(Къарабабуш, эки этегин да джел этдириб, Ханийни юсю бла ёрге-ёрге чынгайды. Ол, зикир эте келиб, артдин-артха джыланча сызгъырыб, Ханийни къатында томалады. Къарабабуш, джан бергенча этиб, къансый келиб, бурну бла сызгъырады. Ханий печ юйюне

мыллык атады. Къарабабуш, кёзюню кыйыры бла къараб Ханийни атламын базманнга салыб турады. Ханий, ичи туздан толгъан джерк гоппанчыкъны кёкюрегине кысыб, сауутчукъну юсюн да джаулугъуну къанаты бла джибыб, печ юйден чыгъады).

Ханий: Артымда къалгъыг, Къарабабуш. Джанынга болайым! (Ханий, ичи туздан толгъан сауутчукъну Къарабабушха узатады).

* * *

- Аллахха шукур!..
- Не болгъанды?
- Пенсиягъа чыгъама кёб турмай...
- Джылыг джетгенмиди?
- Огъай...
- Къалай боллукъса да пенсионер?
- Къыркыпчы джыл, алты ай болгъан сабий болуб, кёмеден ауругъан эдим... сакъатма!

* * *

- Сиз кыйсы орамда джашайсыз?
- Ветеринар тыгъырыкъда...
- Не иги болду!.. Меннге эт керек эди, марджа.

Повестъ

ДЫГАЛАС

Кѣб затыбыз барды. Бусагъат дуняда кимни джокъду заты. Алай болса да джууукъларындан бизге киши келсе, мама, ич юйге кириб кетиб, бизге да: «Отхасуугъа къарагъыз» — дей, къонакъ да, анам да болгъан хабджюгюбюзню тинтиб чыгъадыла. Къууанадыла... Къашлары-башлары джарыб, залгъа къайтадыла ала.

— Сау къаллыкъ, джыйырма джаулукъгъа берди ол иги кюйюзню,— дейди мама газ печде къайнай гургъан костролланы башларын ачыб къарай, къонакъны да юйню тѣрюне олтуртуб.

Джаулукъла уа бизге къайдан чыгъадыла? Машинабыз барды. Кесибиз этебиз. Таза эчки пухдан. Тѣрт эгечбиз. Аланы чынг тамадалары менме. Орта школну бошаб, окъуугъа барыр къайгъылы болмай олтурама юйде, иги джарагъан джерден келлик келечилени алларына къараб. Ала бизни арбазгъа келлик джолну ханс басханды. Келечиле бизни джокъламагъанларына бир джаны бла, къууаниган этеме,— къайсы къызны эрикдиреди атасыны юйю,— экинчи джаны бла, тауукъ тарыны чѣблегенча, мени тенг къызларымы чѣблеб, къурутуб барадыла. Эки джыйырма къыздан тогуз-он адам олтурады элде. Юйден чыкъгъан да

элде къалмайды. Ала къайры болса да узакъ джерлеге кетедиле. Зоотехник, инженер, офицер джашла кѣбдюле тышында. Ала туугъан эллерине келиб, къайсын болса да мени тенлерими бирни къачырадыла да кетедиле... Тувагъа, Уралгъа, Кърымгъа, къарлы Шималгъа.

Меннге бир джангыз бедиш табадыла: къарт атамь эки эгечи болгъанды. Уллусу — Ариуджан, аны гитчеси — Балтуз. Балтуз Ариуджанны къоюб, кеси Хырхалагъа къачыб кетгенди... Ариуджан да баргъанды артда Къандауурлагъа.

Андан бери джюз джылдан атлагъанды, алай болгъанлыкъгъа ол бедишни киши унутургъа унамайды. Мен орамда джюрюсем, башымы ёрге кѣлтюрюрге не амал! Джерге къараб атлайма... Балтузну уа къабыры къычырсын! Джелмаууз! Аллахны джарыгъын андан алгъа кѣрген эгечин къоюб, нек атхан эди мыллыгын!.. Сюйюб этгенди да, къыйынлы! Сюймеклик... Бюгюнлюкде да, Балтузну заманындача, алапат джашла кѣбдюле. Алай болгъанлыкъгъа, ичме джыйылыб тургъан бир кюч, меннге не аз да кишини джаратыргъа къоймайды. Анам меннге не айтса,—олду мени джашау планетам.

Ариуджанны туудукъларындан Сапнят деб бир къатын джашайды бизни элде. Баш орамда акъ шифер юйю, «бийчем не айтады» — деб, ауузун ачыб тургъан бир тынгылауукъ эри. Ол кеси да, къыш болса, бир сенекни къучакълаб, джай болса, чаганы инбашысына атыб, тебджилдей-тебджилдей айланады. Кеслерини да болгъан сабийлери аякълангандыла: уллу джашлары тракторну джюрютеди. Джашлай баргъан эди дейдиле, Сапнят а турады гинджичикча. Элт да тойну къыйырына сюе да къой бир къангишчик, бир хамбалатдычукъ! Кеси да джерде учуб джюрюйдю аны алам-

ны кёзюне кёрюнмеген къанатлары болур! Ол джетмеген джер джокъду: сатхан да этеди, алгъан да этеди. Гардош, къобуста, джюп, къумач, алтын, не айтайым, не айтмайым... Эки кёзю бири болмаса, ол джюрютмеген зат джокъду!

Бир ыйых кюн мама да, мен да базарда айлана тургъанлайыбызгъа, Сапнятха тюбедик да къалдыкъ. Аны башында уллу къызыл гокка хансла тюшген, узунчачакъ тёрткъары мазаллы кашемер джаулугъу, сол къолуну сансыз бармагъында берекетли рубин ташлы ауур алтын джюзюгю. Къучакълады, нйнакълады эки-бизни да! Бизни беднибизни айтыб бир джаныбыздан биреу къычырыр да деб, сюелеме эки кёзюмю джерге чыракъ нйиб. Сапнятха да къарамайма, аны омакълыгъын джюрегими къыйыры бла кёреме.

— А къыз, Окъа,— дейди анама Сапнят,— сени къарнашынг шофер шой эди да?

— Эшта-эшта... мени къарнашым петеген лампадан башха терен хапарлы тюлдю машина чотха... Не этерик эдинг?

— Морхдан Газ-24 «Волганы» бери сюрюб келирге бир адам излеб джайылгъанма...

— Не «Волгады» ол?

— Азретни...

— Кимди Азретинг?

— Гитче къайыным... Ма бу джаулукъ бла бу джюзюкю да келтиргенди менге да... Зеленчукде тартханчыкъ этиб, правосун сыйыртханды. Энди, амалы болмагъанча, машинаны бери джыяргъа керекди...

— Къайынг хапар айтмай эдинг да.

— Аламат адамларым бардыла Къобанны ары джанында... байла!.. Энди Азретге юй да аллыкъма, юйлендирген да этерикме... байды... быж-быж эте турады...

Анам сын таш болуб ауузун ачханды. Мен да тынгылайма, эки къулагъым аладады.

Сапият төрт джанына къарай келиб, «сёзюмю киши эшитеди» дегенча этиб, меннге да эшитдире-эшитдире, анамы кзулагъына: «Къыркъ минг сому барды» — деди.

— Къой, а къыз, — деди мама.

Анам бла мен эс джыйгъынчы, Сапият тас болуб тура.

* * *

Алгъын Сапият, бизге келирге керек болса, сол джаныбыздагъы тыгъырыкыгъа бурулуб, төгерек айла-ныб келнучен эди. Энди бачхабызны баш джанында хунасын оуб, арбазыбызгъа кысха джол салгъанды. Биз да билмей тургъанлай, ол, къазма чычханча, нар-тох бачхабыздан ышара-ышара чыгъады да къалады. Кеси да келиб, мени ийнакълаб башласа, бизни тукъу-мубузгъа Балтуз салгъан къолтюмню унутама. Анам Са-пиятны тюбуне кзуш джастыкъ салады, аллына да юйде кымылдагъан къабарыкыны тауча къалайды. Мен не этерге билмей, босагъагъа джууукъ бара башласам, анам: «Къызчыкъ», — деб, телевизордагъ сёлешген актри-саны ауазыча, тауушу бла, — «былайдан джанла», деген магъананы береди. Кетеме. Джангы юйлерибизге. Те-резени джарыгъына салыб машинаны, бардырама пау-тинкаланы.

Джюрегим обурду. Билеме... Чыпчыкыны аягъын-дан кзулакъ юзюлюб, уллу ырхы бизни юйдегини юсю бла къара кюбан барады. Мен да шоркъаларында гит-че джонгурчхачыкыма. Джазууум бла насыбым къара тубан болуб, Хурмет сыртындан элге къараб турадыла.

Алкыны меннге киши былай деб джукъ сагъынмайды. Чыганлыла айтханлай: сёз богъурдакыгы юсюнден ба-рады, богъурдакъ да меникиди. Алай эте тургъанлай, бир кюн, экинди бла ашхам ортасы болгъан заманда, от хоншубузну келиши «тоб» деб босагъадан шыбырт-сыз тюшдю. Мама джунчугъан кибикле этиб, бир шин-

диклеге кесин урду, андан бери айланыб, полда неге эсе да абынды.

— Кел, олтур, Багъалы, — деди мама анга.

— Огъай, олтура турмайма... Бюгече эрикген той эте биз дегендиле да кызла, энди сизге Любагы ийнгиз деб келгенме.

— Атасы джокъду, къалай ийейим, — деди мама анга джууабха.

— Да не айтырыкъды атасы...

— Къайдам... кеси да ишинден кече арасында къайтады...

Атам сют фермада бригадир болуб ишлейди. Кеси да зоотехникликге тышындан окъуйду. Анам сылтаугъа да аны салыб, башын къоруулайды. Алай болса да, менден къалгъан тнширыула бир тилли болуб этгенлорин артда ангыладым.

— Да барыр, от хоншубузсуз, — деди анам.

Кетди мени эрикген тойгъа чакъыра келген хоншубуз да.

Джыйылгъанбыз Иммолатланы къонакъ юлерине элде къалгъан тогъуз-он кыыз. Дарийэтекле, къаракъашла, алтын сыргъала бла джюзюкле, француз дух ийис!.. Толгъанды болгъан.

Биз да алай эте тургъанлай, тийре джашла джыйыла башладыла. Амур бла Адлер, аладан сора Марат бла Тимур... Бир заманда къарасам, баш орамны джашлары бла бир джылы келген къара шылапчыкъ. Аны кѳргенлей, джюрегим чанчды. Пол тая башлаб тохтады.

Эльвира аккордеонну джызылдатыб тебреди. Анга къошулуб харс урулгъанлай, къобуз да джарашды. Эм алгъа тебсерге шылапчыкъ чыкъды. Туура ол кѳзюучюкде мени кызла юркютдюле да, эслеб къарасам, — мен тебсерге чыгъыб турама. Чанчылабыз. Шылапчыкъ,

билеу джыланча, сызгырыб, эки кьолун хауада ойна-
тыб, чалыб кюрешеди. Мен да кёрюкню басыб, ичими
уруб башлагъанма.

Адлерни тамагына хипшил чыкъгъанды:

— Азрет, чанчыл, сеникиди! — деб туайлайды ол.
Мен—шылап къартныкъыма. О, къара кюнюм! Алай
эте келиб, биз тебсегенибизни бошадыкъ. Къалгъанла
да кюрешедиле бир-бирлерини тегерекге сюрюб.

Мен кызланы бир жанларына чыгыб, эки кьо-
луму аязларын бир-бирине джетдириб, харс ургъан ма-
таллы этеме. Джюрегимни жанниган оту сернуюн болду
аны кьуру кёсеу башлары къалгъандыла. Джашлыкъ. Ал-
лах къайгыдан сакъласын! Сау атам, сау анам юч
эгечим, кесим алапат юйдегини тюнгюч кызы. Адамла
дунияда сюеги къалмагъан Балтузну бедниши да бир
унутурукъ болурла,— ол джашау мындан ары басма-
ларыкъ китабны бетлерине тюшерик болмаз... Кечел-
мегеним: Адлерни—«Азрет, чанчыл, сеникиди»— деге-
ниди. Аны алай айтханы кёсеу башла болуб, ичими
кюйдюрюб барады. Той-оюн Гугук къаяны сасытады. Ол
элибизиги огъары джанында бек мийик, байхамарны
борагъы тагъылыргъа салынганды, деген айтыу да джю-
рюйдю,— ат илкич маталлы къаяны атыды. Сора тий-
реледе сейир зат болса, бизни элде: «Гугук къаяны са-
сытады»— дейдиле.

Абезек башланды. Шылапчыкъ, къамыжакъчыкъча
джёбелей келиб, кесни онг кьолун кёкюрегини сол
джанына салыб, меннге, назму китабны бетине къара-
гъанча, къарады. «Кюлме джашха, келир башха»,—
кюлюрюю тыялмай, баш энишге къараб, эрини къа-
быб тургъанлайыма, сол кьолтукъ тюбюме Азрет онг
кьолун джиберди. «Къызын мииг тилейди да, бир ала-
ды». Сан мындан башланчыкъ болур,— деген акъыл ке-
либ, бир кесек джарыдым. Сюймеген бал-джау да аша-

майды,— мен да суймейме, кимни не иши барды! Бара-
быз... аякъ алышыб:

— Люба, сени суйюб, ёлюб барама, — деди.

—...

— Люба, таннга чыгъаллыкъ болмам!

—...

— Къулакъларынг бегирек болурламы?

—...

— Сюеме!

—...

Къобуз тохтады. Хар ким орнуна джарашды. Джан-
гыз Азрет, Аппачаны чюйюча, сюеледи юйню арасын-
да. Эм алгъа къонакъ джаш бла мен тебсерге керек-
биз. Чыкъдым. «Агъачны кыйыпчысы — тирменнге
къакъгъыч болады», — бюгече мени да къакъгъыч кечем-
ди. Игашхы чанчылыб Азретни аллында урчукъча буру-
лама, — ариу джукълаб тура эсем да кёзюме алай кёрю-
неди. Къалгъагла да кёзюу-кёзюулерни бла чыгъыб, чарс-
ха баргъан атлача, кыыз бла джаш бир-бирлерини къу-
ууб, аламат хабджюкле бла джасалгъан улуу залда
тёгерек барадыла.

Джашлыкъны кёозгъалгъан кючу къайгъыларымы
чачханды. Турама сюелиб, ууакъ-ууакъ ышара, Гунайны
къояныча. Тышымдан ышаргъанлыкъгъа, ичим кюйюб,
къуруб барама. Кишиге айтыргъа, тас этеме деб къор-
къуб, хаман ичиме салыб тургъан, накъут бюртюкчюк-
ча таза, бир муратчыгъым барды... Былай сейирге къа-
рай туруб, элден тас болуб, улуу шахарланы бирине
кетиб, джырлаучу боллукъма. Джырдан суйгеним джо-
къду. Бир талай кере, школда окъугъан джылларым-
да, олимпиадада ёч алгъанма. Энди юйде анам бла ке-
сим къалсакъ, кеси аллыма мурулдай келеме да, ауа-
зымы бошлаб къойсам: Киши эшитир, мен джарлы, —
деб, анам тесукъа этиб башлайды.

Кесими басама. Тохтайма. Алай болгъанлыкъгъа, чыртда ншексизме, бир кюн дуня эфирге чыгъыб, бир джырланы таралтыб ичинде джанлары болгъанланы тынгылатырыма. Аны ючюн болур, бюгече хар ким ичлерин уруб, тебсеб кюрешедиле, мен а певича болур къайгъылыма.

Ой, чыкъмагъан джаным! Джерни башында болмагъан сейир зат джокъду. Бир заманда эс ийиб къарасам, Азрет эки кезюн зуккусуна ийиб, меннге кез къысыб кюрешеди. Не этерик эдим, бир таш табсам, уруб аны башын жарыр эдим, деб джан-джаныма къарадым. Кийим шкафы башында бир шыбыла итуну кёрюб, анга уча да бир башладым. Алай а, не амал! Бирсую башын уруб да къалай жаргъын!.. Къашымы-башымы туюб, кеси кесими басдым. Азрет джюрегими жаргъанды да, энди анга къарамай чыдаямайма. Кезюмю къыйыры аны бетине джетгенлей, ол да, джумулмай къаллыкъ эки кез ышаныны къабакъларын бир-бирине джетдириб кюрешеди. Аман бла сир къатыб турама. Зауукъну къанатларына миниб, сенкилчек уча турады деб эте болурла, бизни кезбауну кере тургъанлай, тенг къызларымы бири къатыма келиб, меннге къысылмайды. Неда: «Азрет, къан къусма», деб аны аузуна ургъанча этер киши табылмайды...

Бир заманда Аубекирланы гугуруккулары ачы-ачы къычырды. Андан сора, алай кёб да турмай, той-оюн басылды. Хар ким юлерине чачыла башладыла. Кетерге тебреген джашла къызланы къолларын тутхан заманда, Азрет бир сууукъ зыбыр къолун мени къол аязыма джетдиргенинде, башхасы болмай, къойнума багъырбаш джылан киргенча болдум... Алай а аузумдан сёз чыгъармадым.

Кимле эселе да бирле ашыра, ала мени ызымдан

неленн эсе да айта, кесим чабыб, орамдан ётюб, эрлай кѳабакъ эшиклерибизни ачыб, арбазыбызгѳа кириб, бир кесеѳ заманчыкъны эшик аллыбызда сюелиб турдум. Тёгерек кѳарангыды, алай а танг уяныб башлагъан болур, аны таякълары терек бутакъланы чапракъларын агъартханды. Гум суууна эртденнги джелчик кириб, аны шоркъаларын джырлатады. Бир уллу, от кирпикли джарыкъ джулдуз мийнкге чыгъыб, атыб келген тангдан кѳоркъгъанча, джолун кюн батханнга салгъанды. Ол мени джулдузумду, кеси да мени насыблы этерикди. Мени насыбыма джарыйды ол!

— Нек сюелгенсе?— деген бир таууш, мени сагъышларымы кѳойнумдан тартыб алды. Аллы бла байчы кѳычырады деб, «биссмиля» дерге тебреген эдим. Эс джыйыб кѳарасам: анам! Ол юйден чыгъыб келе. Анга джукъ да айтмай, кѳууаныб, джулдузума да кѳолуму силке, ичгери кириб кетдим.

— Кесингми келесе,— дей, анам ызымдан сугъулду. Ол ары айланыб тыш эшиклени ачхычып эки кере бурду.

Анама джууаб этиб кюрешмей, мыллыгымы орнуа атдым. Мама джаш-кѳыз ханар излейди, мени уа эсим бусагъатда кёкде кёрюб келген джулдузумдады. Ол аны несин ангыларыкъды... Туугъан туугъандан обур болады.

* * *

Тюкенде банка башчыкъла бериледиле. Аны ханарын биз сатыу башлангандан сора эшитдик. Эки кѳызыл тюенни кѳолума кѳаты кѳысыб, келиб адамланы артарындан сюелгенме. Алай болгъанлыкѳгѳа, меиден сора да адамла келиб, очередь кеселеккенн кѳуйругъуча, хаман созулуб барады. Тахта джилекледен башлаб тууар этге деричи табылгъанны банкалагѳа тыгъабыз.

Алты челек кирген къарасауутлу костролла чыкыгъандыла, бекишайла къуругъандыла. Уллу сауутха джайны башы къарагъанлай бышлакъ джыйыб башлайбыз да, джай чилле чыкыгъанлай тузлукъ джыйыб тебрейбиз.

Банка башсыз не джашау! Аны сагышын эте, къууаныб Башчыланы Светаны ызындан ууланганма. Келеме джууукълашыб. Бир заманда кёзюу джетди. Тёрт чырмалгъанны алыб, эки къанатым болса учуб кетерча болуб, келеме юйге. Юйюбюзге джукъ алынса, кёлюм кёлтюрюлюб, башым кёкге джетеди.

Босагъабызгъа джетгенimde, юйюбюзден Сапийтны ауазын эшитиб, сатыуума къууанганымы кёйдум. Джюрегим чанчыб, бурному эшикге тиреб, бир кълум бла аны мияла бауундан къаты тутуб тохтагъанма.

Адамгъа аман халилени джашау береди. Дыккылыкъгъа кирген не урлагъан этеди, неда садакъа джыяды. Аманыта джетиб, тёнкесин тауусхан, юсюне тау аууб келген адам, сёзчю, туююшюучю, джагъалашыучу болады. Джашауну тирмен ташларына тюшгенimde, мен да эшикден тынгылаучу болдум. Сапийтны хырха ауазы ачыкъ эшитиледи.

— Окъа, — дейди ол мени анама, — эки кёзюу бири болмаса, биз табмазлыкъ зат джокъду. Не десенг, аны этерикбиз. Он минг сом десенг, ачханы алыб, келиб аллынга салайым, къулакъларына алтын сыргъала тагъыб, юслерине къатапа кюйюзле джайыб, эки мазаллы ёгюзюню сюрюб келиб, арбазынга урайым...

— Айхай да, джаным, — деб башына онг кёрген тауушу бла, мама келечи тиширыуну ауузуна чабды.

— Азрет алай толу юй болуб кёрейим, келин, кюеюлюк кызыгыгъызны бир да бек джаратханды. Ол тюшюнде да сизни арбазны кёрюб, хар эртден сайын меннге жапар айтады.

— Ахай да, джаным! — дейди биягъы мама, — аны бла тохтамай ол сёзню бардырады: «къой бер да эчки ал, макъыргъаны артыкълыгъы», — деб халкъны ичинде акъыл сёз джорюйдю. Мени арбазыма алтынла тагъылгъан малла келселе, он минг сом ачханы бюклеб къолума тутдурсанг, — сизни да бир уллу тукъумугъуз, — эл бла бир зат этерге керекди. Мени аллай къарыуум джокъду.

— Оу, а къыз, Окъа, — сенден ким джукъ излейти? Къызынгы, ариу къымыжалай бере эсенг да, бер! Аны тёрт санындан сора сенден джукъ излемейбиз... Кесибиз келишибизни алтып-кюмюш этерикбиз!..

Тёзюб туралмадым. Тартыб эки эшикни кенгине кериб, арбагъа джюклеинген боранча, «тоб» деб, босагъадан тюшдюм. Сапият да анам да джунчудула. Эки-сине да бурулуб да къарамай, ич юйге кириб кетдим.

— Бир кёрейик, джаным, — деди мама.

— Ах, ол джаш да къайгъы болуб тюшгенди башы-бызгъа... Энди кимни табайым барыб аны «Волгасын» сюрюб келирге, — деди Сапият.

Андан сора, джукъ айтмай, эки-сини да ушакълары тохтады. Эшик ачылгъан тауушну эшитдим. Келечини кете айланнганын ангыладым. «Анам къыйынлы менден бошай айланады», деген акъыл келиб, не этерге билмей, бир кесек заманчыкъны сюелиб турдум. Андан сора башымы диваннга атыб, ичими уруб, джылаб башладым. Кёзюмден бир бал татыу этген джыламукъла агъадыла. Ала бурнуму эки джаны бла тёнгерек келиб, андан сора ауузума къуюладыла. Башха къарыуум джокъду. Джыламукъ — дарманды. Дунияны бушуу басхан инсан игашхы джыласа, аны аркъасындан басыб тургъан къыйынлыкъ, тауукъ тюкча, дженгилчик болуб, джюрек ауруу басылгъан этеди, дейдиле. Мен а игашхы джылайма.

Мама Сапиятны ашырыб кьайтханында бир талай кере келиб мениге:

— Къызчыкъ, — деб имбашымдан тартыб кюрешеди. Унамадым анга не кьараргъа, неда сёлеширге. Апа бла баланы джюреклерини биринден бирине алапат джол барды. Мама кёзюню кыйыры джетгенлей юстюню бла ангылагъанды мени кьурутуб баргъан ич бурууларымы.

— Нек телиленесе, сен джийиргешли! Насыбынг алай болсун, атаңгы арбазы кюеу пегерден толуб туррады!

— Сапият аман адамды! Юйге кьойма аны, — деб кьычырдым.

— Оу, мен джарлы, ауузунгу тый! «Къызни минг тилейди да, бир алады», — деди мама.

«Чот алай терениге кирмегенди», деген акъыл келиб, джылагъаным да болушуб, ёрге туруб, отха-суугъа кьарай башладым...

* * *

Мени атамдан кючлю адам джерни башына джаратылмагъанына, аллахны бирлигине ийнанганча, ийнанымба. Иште да, джашауда да, кючлюдю. Чага этиб, чалкъы чалыб башласа, ол таза болатдан ишленген робот болуб кьалады. Аны сёзге чемерлиги — халкъ акъынды. Мен кесим бек кёб китаб окъугъанма, алапы иги геройларыны халилерин атамы тутхан «дининде», аны хар атлагъан атламында кёрме. «Энди кьан джауду, кыйынлыкдан кьутулур кюн кьайда», — деб тургъанлай, атамы бир аууз сёзю джюрегинги басыб, аркъанга эки кьанат болуб кьалады. Алай болса да, аны малдан суйгени джокьду. «Мал тейриси — адамды», — деб башлар ол, бизни юйге тышындан

адам киргенлей. Айт да айт хапар, махта да махта кесини сют фермасын, хапар айтмайды, урунууну юсюнден уллу гимни джырлайды. Кеси да атам алай бош селешмейди, былай бал татыгыб, телевизор бла Москвадан селешген илму пазча, алай бардырады кесини ушагынын...

Сапнят куйругун кысыб, бизни юден кетиб, ма-ма мени бла уллу селешиб кюрешегенинде, бюгюн тюкеден алган банка башчыкларыбызга да куюаныб, мен юлерибизни джыйыб кюрешеме. Атам эсиме тюшгенинде: «Ол сау болуб, меннге ким не зат эталлыкды», — деб, барын да забит чуругума санамайма.

Биринчи майга юйюбюзно акълатыб бошаганбыз да, энди бармак басхан джерине букчу кюнады деб, мени ичимде джаным джокду. Юйде мен джетген кызма. Бойнум кылдан ишгичге, не амал! Терезе тюблени букчуларын урум буштук бла сюртюб кюрешеме. Ким эсе да, туура ол кезюучюкде терезени тюбю бла етдю. Аны ким болганын иги эслеелмедим. «Арабин, ким болду?» — деб, эки кчулагымы сакъ этиб турганлай, юйге атам кирди. Ол мени кезюме джити къараб:

— Апанг къайдады? — деб, мен эс билгенли соруучу-суча, сорду. Алай а ол, мени кезлериме къараганлай, джюрегими къайгысы джазылган бетими башында аягына дери саулай да окуб чыкды. Ол себеден болур, огъесе кчулагымамы келди, атамы ауазы тюрлениб эшитилди. Джууаб сакълаб, меннге джити къараб турган атама джукъ айталмайма. Ол да, эки кезюн джаандырыб, эшикни юсюне салынган сын ташча, босагъадан кирген джеринден ары-бери тебмей, сюслиб сакълайды. Кесим тынгылаб турганлай, аны бетине къараганымда, сынгый башладым. Атам ме-

ни къатыма джууукъ келиб, кеси ёмюрюнде урунуудан башха джукъ билмеген зыбыр къоллары бла башымы сылагъанында, сытдым да къойдум. Шыбыртсыз ичими уруб кюрешеме. Башым атамы кёкюрегин деди. Аны джюрегини, къабыргъа сагъатны тауушуча, бирча ургъанын эшитеме.

— Не болгъанды? — деб сорду меннге атам.

Джыламуқъларым мазаллы къууут джуммакъ болуб, тамагъыма тыгъылгъандыла да аузумдан сёз чыгъаралмайма. Кёз сууларым, Балыкъ сууча, къуюлуб атамы кёкюрегин джибитгендиле.

Биз да алай этиб тургъанлай, эшиклени ачы таууш этдириб, юйге бир адам кирди. Джюрегим аны мама болгъанын билди. Кесими тыяр къайгъыгъа кириб, бир басылалсам деб, онг къолум бла кёзлериме узалгъанлай, ай, тебреди богъурдагъым ишлеб. Джан тарт да тарт. Тыялмайма кесими. Болмагъанында, атамы кёкюрегинден башымы айырыб, мыллыгымы ич юйлеге атдым. Кесими отоучугъумда, кесими орундугъумда бауурну бериб, игашхы джыладым.

Ызымдан мени отоуума киши келмеди. Атам бла анамы тауушлары чыкъмайды. Мен да хаман сарнабмы турлукъма: бир заманда тохтадым. Аркъама эки къапат битиб, космосха уча башлагъанма. Санларым дженгил болуб джюрегим учунуб, джомакъ сенкилчекде учама. Анамы, Сапиятны, Азретни меннге этген ачууларын кеслерине къайтара айланама. Мен да кесими энчи насыбым ючюн тьююшуб кюрешеме.

Турама сыртымдан тюшуб, эки кёзюмю аралыкъгъа аралтыб, «меннге этеригизни аяб къоймагъыз», — деб кесими, кърым тауукъча кёбдюрюб. Ол юйде неле бола тургъанын, азбарлай билген теоремамы билгенча, билиб турама.

Джигит Александр Македонскийча, чыртда не бо-

думда да ызына ыхдырыла билмеген атам, мени джыламуқъларымы кёргенлей, башына гипноз чабхан адамча, тюккюк болуб бошагъанды. Маманы излегени уа олду. Анам кюреше болур. Маманы къарт анасы Магъаяладанды, кеси да аркъауу-бою да сёз бла согъулгъанды. «Ёлюнг болса, джерге ашыкъ, кызынг болса, эрге ашыкъ». Юйюнде ненча кызынг болса, анча ёлюнг барды. Къыз — чын сауутду, — табхадан тюшдю, дынгырдады. Юч кызы болгъан юйню босагъасы созгъан алтындан болса да, анга садакъа тыйыншлыды, — дагъыда къуярыкъды мени мамам.

Адам улуну минг-минг джылла бла ана тилинден сюзгюч бла сюзюб, айырыб тургъан акъыл сёзлени, джаниган отда тутурукъну эритгенча эритиб, анам мени атамы мыйысын тыкълаб кюрешеди.

Джыланны ёмюрде да болмаз эди ууу, анга ол уууну кеселекке бермесе... Сагъышла эте келдим, алай болгъанлыкъгъа, бир теке къалкъыу тийгенди да, ёлюб барама. Эслемай джукълаб къалгъан кёре эдим, — бир заманда анамы:

— Оу, мен джарлы, саумуса?! — деген кычырыгъындап уяндым.

Ёрге туруб, анамы да сансыз кибики этиб, ол юйге чыгыб келсем, атам анда джокъ!

Ол кетиб тура... тиширыулары къаугъаларын уллу сан этген болмаз... Кетгенд фермасына... Не этерикме, ёлемай бла кетеминге — амал джокъ!

* * *

Атам мени бла сёлешмей юйден тас болуб къалгъанында, уллу къайгъыгъа кирдим мен: «Арабин, анамы аузуна кирит салыбмы кетди, огъесе мама зауаллы папаны эринлерин къабышдырыбмы къойду», — деген сагъышла меннге тынчлыкъ бермейдиле.

Кесими кёбдюрюб башласам, мени пасыбымы кёгюнден булутла чачыладыла, ышарама десем а — къара тубанла джыйылыб, энишгеден-энишге тюшюб башлайдыла. Игашы джылаб джюрегими рахатландыргъанымда, бусагъатда кёлюм сабырды. Къууаныр къайгъым болмагъанлай, кесим сыйюучю «Къарачай» деген джырны сёзлери ауузума кеслери алларына кесдиле. Джырлайма аны ауазымы тёрт актавасына да салыб. «Джашыл чепкенли ариу табигъат», — деб, таралта келиб, макъамны вариациясын да бардырама.

Бир замагда къарасам, хошуларыбыз бизни юйню терезесини тюбюне джыйылыб, мени джырлагъаныма тынгылаб тура. Аланы ичинде, атасы-анасы зор бла сыймегенше бериб, кесине кюу этиб, джыйылгъан джерде джырлаб, тиширыуланы джылата айланган — Патия, мени джырлагъаныма джууабха, джарашдырыб джылай.

Аланы кёргенimde, не уялмадым, не къркъмадым, тамагъымы бошлаб бармагъа кюйдум джырны. Бир заманда мени эсеме мамам тюшю. Аны юйден тас болуб къалыргъа амалы джокъду. Ол къайры эсе да кетгенин ангыладым... Джетди ичин уруб аням.

Ырысламай, арбазгъа джыйылыб, болгъаны сарын этдириб, — чачылыгъыз! Къой, джаным, баламы шашдырасыз! — деб аням, джыйылгъанлагъа ауазны бардырады.

Ала мамагъа чыртда джукъ айтмадыла, меннге уа: — Люба, джанынга болайыкъ, — энтда бир джукъ джырла, — дедиле мени биринчи тынгылаучуларым.

Джырламадым. Нек джырлайма? Эки эски туфлийими аякъларыма къаблаб, эшик аллында сюслиб тургъан чаганы алыб, бачхабызгъа кирдим.

Джерге агъыб, муал болуб баргъан алма чакъгъанлагъа къараб иги кесекни турдум... «Ма джашау...

бир джангыз ыйыкны мындан алгъа къар бла ханс болгъанын адам айыралмазча, терекле акъ джамчыла кийиб, аланы тешелеринде кюнню таякълары ойнай. Къаллай алапат эди табигъат. Энди уа ёлдюле кегетлени акъ чакъгъан, гебелеккени къанатларыча, назик гоккалары...» — деген сагъышла келдиле башыма.

Алай болгъанлыкъгъа мен ангылайма, — была джерни башындан тас болмай кеслерини ызларын къалдырлыкъдыла, — тулпарлыкъ этиб ёлген адамлагъа салынган эсертмелеча акъ чакъгъанланы ызларындан къызылджаякъ алмала битеркидиле.

Барама... тереклерибизни аягъында салынган гардош бачхабызгъа. Джашил чохчукъла болуб гардош башла джерден къарагъандыла. Адам насыбха мыллык атханча, ала кюннге къарай ёсерикдиле. Джерни башына аллы бла адамла джайылыб, ала артда аламла бла джыланлагъа юлешингендиле, — деб джазылады индусланы къуранларында. Ма гардошла кёкге термилиб тургъанлай, къанлылары — лыбытала, аланы тегереклерин къуршалагъандыла. Мен энди харам хансланы къырыгъа керекме.

Башладым чаганы. Ур да, ур, барама гардошланы джауларын къырыб. Биз, джангы элчиле, эски къарачайчылача болмай, чагагъа бек устабыз. Джюлгюч бла сакъалны къыргъанча, аман хансланы бир кере къырыб алсанг, сора от — салам! Экинчи былайда не тамыза, не тюкю къуйрукъ, не эшек чыгъагакъ, не мынгылан аякъланмайдыла.

Барама къырыб джашил ёртенни. Мыйымда бир кюч, къонгурау къагъыб мактебде дерсге чакъыргъанча, «ызынга айлан» деб, буйрукъ берди. Ишими къоюб, юйюбюз таба айланыб къарасам, мама бир чаганы да бойнуна салыб, джангы кийимлени выставкаларында монекенша атлагъанча, сынаб-сынаб аякъ ала, ме-

ни таба келе тура. Анга бир кесек къараб турдум да, дагъыда ызыма айланыб, ишими этиб тебретим. Мен хыршымы аягъына чыгъыб экинчи баразагъа кирирге, анам мени къатыма келиб, ол да бир тизгинни алыб, аны хансын уруб башлады. Экибизни арабызда къара тынгылау бир уллу темир тау болгъанды. Келебиз экибиз эки комбайн болуб. Алай бла бачханы бир аягъына, бир да башына чыгъа, кюн тюшден джанлагъынчы ишледик.

— Къызчыкъ,— деди анам нги арыгъан да этиб,— кел, аузубузну кирин алайыкъ...

Мен анга былай деб джууаб этгинчи, анам чагасын бачхагъа атыб, кеси юй таба айланды. Мен да барама аны ызындан. Анам кыйынлы бек тынч адамды, алай болгъанлыкъгъа, тебсе, бир да кючлю къобады. Мама от юйге кирмей уллу залгъа кирди. Мен да, аны аякъ ызларын басыб кюрешгенча, барама ызындан. Юйге киргенден сора экибиз да сюелишиб тохтадыкъ. Мама гордеробну бери ачыб, аны ичинден бир целлофан хызенни чыгъарды. Андан бери тартыб, отча джанган бир затланы меннге кѳргюзте:

— Сау къаллыкъ, бу аламат затланы Джанболатны къызы табды,— деди.

Ариу затха къарамай, не этериксе? Созгъан сары алтынча, от джанган бир аламат американ герхага чепкенлик, туура алай джылтырагъан бир пара чындай. Джюрегим суймеди, алай болгъанлыкъгъа джукъ айтыб анамы къозгъамадым.

— Энди, къызчыкъ, аллах тиширыуну эшикге джартаханды... Сен кесинги тели-мелиле этиб кюрешме, сени ол аламат адамгъа этейик да къояйыкъ,— деди.

Анам мени бла ахыр къазауатны башлады. Аны ичинден чыкгъан мен бир джарлы джаг, отум-тобум джокъ бусагъатда аны бла кюреширге. «Заг» деб,

бир ауур таууш келиб мени эки кѳулагымы сасытды. Мени ауузумдан тылпыу эшитмезине ишексиз болганында анам:

— Сен кесинги ойганынг — бузганынг бизге улуу сыйды. Союб кѳаблаганча кесиме ушайса: Джерден чыккыган кырдыкча, кѳкден аккыган тамчыча, кѳзлеримден аллай бир джыламуку агыб, сау он кюнню сарнаб, сени атанга алай келген эдим. Келдим эсе уа, не хатам! Джашайма патчахны кѳатыныча, «шекерим батмаккыга батыб, хычыным джанындан джатыб», Сапра кыыйшылы айтханлай.

— Окѳургга излейме, — деб ычхындырдым.

— Не этесе окѳууну? Джарагган, аламат бир эркишиди ол адам. Кеси ѳмюрю кызыл тууарлада ишлеб, джаныга миллионла салыб келгенди бери. «Волгасы» барды. Бир аллах, сыйлы аллах, туура барыб Москваны центриде тохана юйле алыргга келликди ол адамны кючюнден, кѳолунг устады, он бармагынг бла сау элли асырарыккыса. Аллай бир болумунг барды сени да.

— Консерваторияны бошаргга керекди...

— Не этесе кансерваторияны бошаб, хама телебизор бла джырлаб... Халк да не айтырыккыды?! Джамаггат сениге улуу сый берликди дебми тура са? — ...окѳуу деген зат кѳалады.

— Мен бу ишни этерик тюлме.

— Этме! Джюзге дери аман кѳзюнге! Сенге сорлуккыма, хо!.. Гырт дерик эдим. Ала менден кѳл табханлай кѳачырыб, джерни этегине ѳтдюрюб кетерикдиле. Азретин атасы джети кѳралда саккылы джюлютген кишиди. Аллай джерден чыккыганладыла ала!

Не айтырыккыма?.. Башым сылхыр маталлы болганды. Болганны кѳатышдыргганма да кышпаны халысыны учун табалмайма. Джюнге кирген таууккыча

болуб, бу джол анам бла салышханна кьойдум. Азретге уа барлыкь тюлма, ичимде джаным сау болуб...

Анам ашыгыш аш юйге кетди. Кёб турмай андан джау ийис келиб башлады. Билмейме: ол анда кьуймакьмы этеди, огъесе локьумламы биширеди. Диванда, джюрегим да кьууанч сепкилчекде уча, чырта джуькьгьа кьайгьы этмей олтурама.

Джел кьалтыратхан джаулуькь кьанатча, анам эшикден кёрюнюб, меннге да «кел» деб, ызына кетиб кьалды. Бардым. Ашаучу столубузда айран бла локьумла джасалыб. Олтурдум. Ашайбыз тынгылауна салыб. Не амал, ичинде джаны болгьаннга ашаргьа керекди...

— Кеч болуб кьаллыкьды, кел, урайыкь да чыгьайыкь,—деб анам аллымда, мен да аны ызындаг, келдикь бнягьы бачхагьа. Мама аллымда, мен да аны ызындан киргенбиз хыршыгьа.

Анам энтда ауаз бериб башлайды, деб ичимде джаным джокьду. Алай болгьанлыкьгьа, мени да насыбым тутхан болур, бусагьатда мама Сапиятланы атларын сагьырмайды.

— Кьызчыкь,—бери бир кьара,—бу ол аман кьа-мыжакьладан болур дейме,—деб мама бир кере мени кесни кьатына чакьырды.

— Аман кьамыжакьла май айда кьайдан чыгьарыкьдыла,—дей, анамы кьатына бардым. Ол меннге сёлешиб мени джюрегими ачаргьа эте кёреме.

— Учуучу кьамыжакьчыкьды,—дедим, ол анам айтхан джанууарчыкьгьа иги эс ийиб кьараб туруб.

Аны учуучу кьамыжакьчыкь болгьанын анам да биле тургьанлай сорады.

— Азрет иигирде Бабилилеге келликди. Эки-юч кьыз джёнгеринги да алыб, сен да бар, мен да барайым... Былай бир иги бетлешиб кьалайыкь,—деди мама.

Мени туююшюр къарыуум квалмагъанды. Анама не огъай, неда хо демедим. Мен джарлыны башыма бир кван джауа айланиганына, дунияны бирлигине ийнаиганча, ишексизме.

* * *

Сапаят бизни юйге хар кюн сайын эки-юч кере келеди. Ол бизге келсе, анам бла игашхы ушакъ этиб кюрешеди. Мен кесими отоумда бир кёб кумачлагъа игашхы итиу урама. Бизни юйюбюзге джууукъдан-тегден алгъышха, бернеден тюшюб келген, кесибиз сатыб алгъаг тюрлю-тюрлю отрезле, тыш кёлекле, кватапа джанджаулукъла... не зат айтайым, башхасы болмай кумач складха ушайдыла бусагъатда отоуларыбыз. «Алтын» чепкеними, тийреде кишиге сёз джайылыб, суймегенлерибиз чырмау боладыла деб, ання элли ары джанымда орус тийреде ательеге элтиб, анда тикдиребиз. Алай болгъанлыкъгъа биз джанымда да, аны хапарын билмеген ичинде ~~джаным~~ болгъан болуб бир тишируу квалмай, биледиле. Мама меннге «алтын» чачакълары болгъан бир «алтын» шарф да алгъанды. Ол да элге Америкадан келген посылкадан. Египетде этилген эки «алтын» туфлини Абукну кватыны Файруздан тилеб-джалбарыб алгъанбыз.

Атам джокъламады мени, ол анам джанлы болду. Анам а бу ишни юсюнде алай кючлю кызгъанды, алай кызгъанды мени кьабаргъа — мени аны сууутур кючюм кыаягъа гаккыны ургъанчады.

Анам да тургъанлай, Азрет кесини кьолуна гырджыны алыб:

— Люба, мен, джаным саулукъда, сени бир джангыз кюнню мугур этсем, ма муну кыачы урсун! — деб, ант этди да, аны бла бир кесек мени джумушатды.

Ол, мени аны сёзюне кьулакь ийиб тынгылагъанча кёренинде, меннге: «ючюнчю этажны балконуна олтуртуб, кьолунга да япон всерни тутдуруб, базукьпу джилгинден башха затны ашатмазгъа акъылым барды. Бетинги черномор ийнекии сютю бла джуудурлукъма. Сенича, хур санлы инсанны кеси ёмюрюм излегенлей тургъанма»,—дерге болду. Ийнандым бир мазаллы эркишни айтханына. Консерваториямы да унутханма. Ауазым тас болгъан болур, тилими учуна бир джаыгыз тизгин келмейди. Джашау уллу пьесады. Аны автору—табигъатды. Адамла—актерладыла. Аланы бир кьаууму—пахмудуладыла, башхалары уа—сохта ташлача, дуппукъла. Бир-бир инсан хама джашаудан тарыгъыб, кьашын-башын туююб тургъан, трагикди, юйюне от туююб турса да, аны кьулакьгъа алмай, кюлюб тургъан комиклени санлары да аз тюлдю. Мен да билмейме кьаллай болгъанымы, алай а джашауну актрисасыма. Ма бююн, малкьарлыла айтханлай, быстырлагъа итиу ура тургъанлай, сабий джылларым бошалыб, акъыл-балыкь болдум. Энди меннге да эрлай кюлюрге, джырларгъа, тынгыларгъа, кьубулургъа керекди. Актрисама!..

* * *

Тенг кьызчыкъларымы бири—Джаухарат да, мен да, базарны кийимле, хабджюкле сатылгъан джерине келиб, бичен дюрюлеча, джерге джайылыб тургъан ракетлени кыйырындан киргенбиз. Барабыз, бизге хар кимни чынасы, тобугъу тие. Кимлени эсе да тюрте, джыйылгъан джамагъатха кьошулгъанбыз...

Юйюбюз хабджюкдю, тюкенди, купседди. Мында мени кёзюм кьарар зат джокъду. Келе-келиб бир ти-

ширыу кьолуна алыб, ёрге сюелиб тургъан джап-
джангы джинсалагъа тубедим. Чачы кьызыл боял-
гъан бир тиширыучукъ джан-джанына сакъ къарай,
эки кьолу бла джинсаланы кенгине джайыб кюреше
ди. Аны кёргенлей, экибизни да джаныбыз чыкъды.
Бусагъатда эм сыйлы кийим буду!.. Мындан алда биз-
ни элден бир кьыз эрге бара эди да, ол акъ крим-
плен кёнчек кийиб, башына да фата атыб, алай бар-
гъан эди Загсха. Бу джинсаланы алсам, пени да кьу-
лагъыма алмай, Азретге кьой эсенг, аны кёлеккесине
да кетиб кьаллыкъ эдим. Алай а анам! Мени бир
аламат, он бармагъындан алтын акъгъан бай адамгъа
хазырлаб тургъан мамам. Эки джыйырма кюйюзюм,
джюз костролум болуб, кесим да джанымдан джатыб
хаман аны — ол он бармагъындан алтын тамгъан
адамны,— уруниганын уруб турлукъма! Ана джурту
Американы мен атын билмеген штатларыны биринде
къалгъан, аркъауу-бою бурулгъан къараууз-кёк драп-
дан тигилген кёнчекни алыб кийсем, киши Окъа бий-
чеге кюеу боллукъ тюлдю. Бизни арбазгъа андан ул-
лу кыйыплыкъ тюшерге бу дуняда амал джокъду.

Кетдим джинсаланы кьатлары бла, ахсына-ахсы-
на, озуб.

Джаухарат барады аллымда. Ол да хаман ызына
айланады да мени кьулагъыма кёлюне келген бир
затны шыбырдайды. Не айтады десенг, бир-бирине
адамла ёшон уруш эте айланган базарда бир чы-
райлыракъ джашха кёзю илингенлей, аны меннге
кёргюзтуб, менден суймеклик суйюмчюлюк излеиди.
Мен а аны кьайгылы тюлме. Эки кьолуму аязлары,
туз урлагъан гудучунукъулача, хаман терлеб, джа-
рыкъ кюном къарангы болуб айланама. Джаухарат-
ны андан хапары джокъду. Бусагъат анам бла Сапп-
ят джазгъан сценарийини параграфларына кёре, сагъат

ошекнге нёгерим бла базардан чыгыб, уллу орам-
да автобус сакълаучу джерде, сюелирге керекме.

Бир-бирлеринне эришгенча, ичимде джюрегим, буу-
унумда сагыатым хаман къаты согъуб, болджалны
джууукълашдырыб келедиле.

Базарны болгъан къудретинне къараб бошагъаныкъ-
да, кетдик Джаухарат да, мен да. Тюз базарны къа-
бакъ эшиклеринден тышына чыкъгъан джерде, тютюн-
лей тургъан пирожокладан алыб, тёрт джаныбызгъа
киши кёреди деб къарай, дылкъ деб джутдукъ.

Ашагъан бла джукълагъаныгы мен къойгъанлы бир
талай кюн озду. Ол себебден болдум дейме, бир шай-
лыкъ широжокну былай джутханлайыма, хатхум тол-
ду да, къалай эсе да эки аягъымы балдырларына
кюч-къууат кирдиле.

Джаухаратны джукъдан хапары джокъду. Бара-
быз. Ол хаман кюледн, бери айланады да мени къу-
лагъыма шыбырдайды, менден бир затланы соруб кю-
решеди. Мен анга джууаб этмейме, не айтханын да
ангыламайма. Бусагъатда меши болумум фин тилде
сёленген киногъа къарагъанчады...

Экибиз да келиб остановкада тохтагъанбыз. Орам-
ны ёрге-эшишге бир таксиле озадыла. Кишиге эслет-
мей сагыатыма къарасам, заман джетиб келе. Тура-
ма дирилдеб. Бизин элге барлыкъ автобус келиб къа-
лады деб, джюрегим уллу къоркъуудады. Ауузума суу
уртлаб, ол къачан къайнайды деб, газ печге олтуруб
тургъан адамча болгъанма...

Бир заманда, мен джугъун да эслемей тургъанлай,
юсюме удав чырмалгъанча, бир къолла белимден буу-
дула. Ызыма айланыб къарасам, Азретни къулагъы
бла бурну кёсюме илшиди. Кычырыкъ этдим, алай
а аны къучагъындан чыгъар акъылым джокъду. Анам
бла Сашият джазгъан пьесаны мен примадоннасыма.

Ол кѡаурабут, кѡылтамакѡ, гаккыбашны уа менн кѡйнуна джыйыб, алыб барыб машинагѡа салыб, кѡачырыб кетерге кѡарыуу джетмейди. Кюрешеди хырылдаб ол, мен да аякѡларымы, кѡолларымы кѡамчиле этиб, хахайдап алдырама тѡгерекни. Эс джыйыб, чабыб келиб бизге адам болушхунчу, Азрет сюрей-сюрей келиб, бир гитче кѡк «Москвич» машиначыкѡны арт орунларына сойландырды менн. Туура ол кѡзюучюкде, бизни сейрибизге кѡараб тургѡанлары арасындан: «Кеси кесни кѡачырта айланады, уялмаз»,— деб, бир ачыкѡ тиширыу таууш келди.

Улоубузну арт орунларыны букѡусун кѡагыб, туу айлаб кюрешеме. Алай болгѡанлыкѡгѡа, машинаны мотору хамап чюккюрюб тургѡан болмаса, не аз да от алыргѡа унамайды. Туура ол кѡзюучюкде менн акѡылыма: «кѡайдады кѡан джаугѡанны ГАЗ-24 маркалы «Волгасы» деб, келди. Алай эте келиб, мотор ишлеб, от арбаны чархлары бурулуб тебретиле. Тохтатмайма мен да кѡычыргѡанымы. Бир тюкбурун, алтынниш шофер, Берлинин тобукѡландыргѡан солдатча, мыйыкѡ тюбюнден ышарыб, машинаны кѡалачын бурады. Азрет машинаны эшикчиине кѡысылыб чѡкгенди да — Люба, джылама, арну кызса,— деб, менге сабий садикни тилинде сѡлешеди.

Джыламай джырлагѡанмы этериксе, джылайма!..

Бир заманда орамда узун букѡу кѡуйрукѡ кѡалдырыб, Сапнятны майрышыб тургѡан темир кѡабакѡ эшиклерни, джунчугѡан адамла аманны кеминде ачыб, арбазгѡа кириб тохтадыкѡ.

Бир тиширыула кѡолумдан, башымдан, белимден тутуб, менн машинадан тюшюрюб, юйге алыб бардыла. Мен да кесими тартдырыб, алгѡа атларгѡа унамайма, кеси кесими хылымылыла этдиртеме, алай болса да кѡычырыкѡны кѡойгѡанма...

Ырджыда битген тал терекни кьаты бла кьызыу хоншуларына кетиб баргъан Азретге кёзюмю кьыйыры илинди. Барама юйге кириб. Юсюмде мор крим-пен юбкам, махер кофтам, башымда япон хота джау-лукъчугъум, эки аягъымда мийиктабан кьызыл босо-ножкаларым... Барама... Акъырын-акъырын джёбелесб.

Алай бла алыб келиб Сапийатны джасалгъан кьонак' юлерине кийирдиле. Биз келген отоуну тёрт кьабыргъасы да кьатапа кюйюзле бла джасалыб, полуна да уллу ала кийиз джайылыб, терезелеринде нал оюула тюшген копрои харла. Юйню тёр мюйюшюнде тюб тёшек, аны юсюне бир ичирги джастыкъ алай бош атылыб. Аланы кёргенлей, барыб, тёше-мёше-леге бауурну бердим. Башладым ичими тартыб, кеси-кесими джылатыб, сасытыб. Юсюме мен таныгъан, кесибизни элни тиширыулары, джыйылгъандыла. Ала ариу айтыб, мени тохтатыргъа кюрешдиле. Алай тохтаб кьалгъан тынч тюлдю меннге да. Эшик ал-лындан маманы сарнагъан тауушу келеди. Мыллыгымы арбазгъа атсам, мени юйюмю эшигине тышындаи чюй салыныб тура. Тышына чыгъалмазымы ангылаб, терезе джабыуланы кьыйырын кёлтюрюб кьарасам, кьолунда кьыптысы, кьолтугъуна да балтабызны алыб, башында джаулугъу да артына кетиб, чачы тозураб, анам! Аны бети акъ учхум болуб, нелени эсе да кьуюб, кьызыу сёлешеди. Эшикге мыллык атдым, алай болгъанлыкъгъа юйде мени биргеме кьалгъан тиширыула, аллыма туруб, дыф этдирмейдиле мени.

Шок атылгъан тауушла келдиле. Чабыб барыб биягъы терезеден кьарасам — атам! Ол эки юй чарыкны табанлары кьаблаб, белибаусуз, тыш кёлегини этеклери джел эте, уучу шокну джерлеб кюрешеди. Аны алай кёргенимде, кьоркъдум. Джюрегим орнундан чыгъыб кетерча болуб, «папа кимни урлукъ-

ду?»—деб, солуууму алалмай турама. Насыбха, ол сауутну джерлеб бошагъанлай, кёкге буруб, эки огъун да бир—бирн ызындан, тютюнлерин бир—бирине кьоша, бир дженгил атыб кьойду. Адам ачымагъанында, мен да солуууму алдым. Къууандым.

— Окъа, сен къутуруб айланма! Къызынг сохандан-сарысмакъдан таза бир юйге кьошулгъанды. Мен билеме сени ненча мысхал тартханынгы!—деген тиширыу тауушну эшитгенимде, былайгъа халкъ джыйылыб тургъанлай, бизни ёмюрлюк бедидибибизни айтадыла деген акъыл башыма келиб, акъырын барыб, къубулур мюйюшюме сюелдим.

Дуня джыйылыб, эшик аллы адамдан толуб келеди. Джамагъат эки къауумгъа бёлюнгенди: бири бизни джаныбыз, экинчиси—быланы джууукълары. Къартла да джыйылгъандыла. Бизге оноу этерик аладыла. Атамы шок атханы да, анамы джылагъаны да тохтагъанды! Аланы тауушлары чыкъмайды. «Эшек билген арба джол»,—деб, эки джауорунуму да къабыргъагъа тиреб, тынгылауну салыб сюелеме. Къатымда тийре къызла да бардыла. Ала къолларымдан къаты къысыб, менге кьошулуб, къубулур къайгъылыдыла, мен а алагъа эки къолуму берирге унамайма.

Биз да алай эте тургъанлай, отоуну эшиклери ачылдыла. «Кимди?» деб, эки кёзюмю джандырыб къарасам: милиционер! «Хы, энди бошады?»—деб, иман чакъыртыргъа джетгенме.

Милиционер саламлашды барыбызны да къолубузу тутду. Аны джумушакъ ауазын эшитгенимде, кеси кесибизни басдыкъ.

Биз шум болгъанбыз. Ол джап сумкасын алыб, андан къагъыт-къалам чыгъарыб, тёрт джанына иги эс ийиб къараб, юсюне узун чачакълы къатала джа-

быу джайылган столну джанына бауурун басды. Бу джаш да бир тукьум бир адам — Саратовда юристлик институтну бошаганды. Усталыгына кёре болур аны да халиси, джан-джанына марай-марай келиб, мени башымдан аягыма дери иги сюзюб чыкьды. Мени джаным чыгыб барады: кесини усталыгына кёре, бетими кьанындан, кёзлерими отундан джюрегими кьайгыларыни джукь сормаганлай билиб кьояды, деб кьоркьама. Алай болса да, бу адам Хан-Хаблача билгичи болган ишан болмаз. Башлады ишни, бир бланкалагьа ары айланыб джазыб, бери айланыб бизге соруб... Насыбха, школда пионервожатая болуб ишлеген, сау тёрт джылны Исси сууда тыш кьралла тиллени институтуна экзаменледен ётелмей, алай болганлыгына тюньюлюрге унамай, энгда кесин окьургьа кирирге хазыраб кьуреше турган Болатланы Балдаш, кьралны адамыны сорганларына, керелеуню таблицасын бардырганча, кьысха джууабла этиб, ол бу ишни бек аламан баджарады. Мени тукьумуму, атымы, атамы атын джазыб, дагыда бир затланы соруб бошагандан сора ол адам мени кёзюме джити кьараб туруб:

— Эгешчигим, зорлукьуму джетгенди сеннге, огьесе кесин разылыгынг бламы келгенсе? — деб сорду.

Тынгылайма. Бир уллу юню эшигинден келин болуб киргенме, алкьын ауум алынаганды. Сора кьубулмай не этерикме? Тынгылайма. Гондарай тауну башыча биринчи кере чыкьган адамла Учкулан ёзеннге кьараб тынгылаганча, кьатымдагыла да мени ауузума кьараб, тейри эшикни ачылганын сакьлаган фанатиклеца, мени сёз урумуму сакьлайдыла. Анга не айтырымы, кьаллай джууаб этерими билмейме. Билеме, алай болганлыкьгьа, билмейме. Кесини да уллу отоуцу тёр мюйюшю багьалы кьытай этген-

ди да, аны ючюн кесиме джыйылгъан халкъны кырылтыб кюрешеме.

— Сакълатма, кызычкы!.. Ишим бир кёбдю бюгюн... Римгоркада кече юйле тоналгъандыла,— ары да ашыгъама.

— Люба,— деб, меннге нёгерлерим, андан сора джукъ айтмай, ала тыгылауну къара тубаныны тюбюне киредиле.

— Кесими разылыгъым бла...— деб, кеси кесими бек къошакъландырыб, тамагъымы Бушайны джиши гюрбеден сёлешген ауазына ушатыб, анга джууаб этдим.

Хар ким мени амалтын ёрелеб тохтагъанларында, мени да кукаланырым, кесими багъалатырым келеди. «Кюн кёрмеген — кюн кёрсе, кюндюз чыракъ джаандырады». Аркъасындан бир ауур джюгю тюшгенча болуб, мени ишими седиретирге келген адам, столдан ёрге туруб, къагъытлары ичине джыйыб, сумкасын джанына тагъыб, бизге «сау къалыгъыз», деген маталлы къараб, босагъа таба тебреди. Тюз ол кёзюучюкде аны аллына келиб, бир бетсиз ауазы бла, Сапият:

— Умар, сизни тукъумдан суйгеним бар эсе, тукъумсуз къалайым,— деди.

Андан сора аланы сёлешгенлеринден биз джукъ эшитмедик. Ёзденликге Сапият милиционерни, «бир джукъ ауузлана бар», деб кыса болур. Римгоркада юйле тоналгъан эселе, сора къралны темир багъанасы былайда олтуруб, кесин сыйлатамы турлукъду. Кетген болур ол да гудучуланы аулай...

Мени къатыма ол кюн нигирде мени бла эки эгчеден туугъан джаш — «Горный» совхозну Терсакъгъандагъы бёлюмюнде зоотехник болуб ишлеген кърнашым — келди. Отоуну эшиклерин къаты тартыб олтурабыз экибиз.

Пелахны чынг уллусу неди десегиз, ол кюн, мен былай юлерине кирген кюн, отоугъа ийгенлери — ичине къайнагъан сары джаудан бир кесекчик атылыб, чын аякъла бла кълмукъ чай, тюкен халыуа, акъ булкала келгенди. Исмаил бла мен ауузланганбыз. Джашлыкъдан эте болурбуз, экибиз да бу юйден къачыб кетерге бек разыбыз. Алай а кетиб, къайры кетериксе?.. Къош да бара-бара джарашады. Бизге да бир къл басар кюн келир бу джарыкъ кенг дунияда. Телевизор, не радио болуб юйде кез ачар зат джокъду. Бош затланы селешиб кесибизни булджутабыз. Алай бла чыкъдыкъ тапнга ол джукъла да, мен да гезет эт, мен джукъла да, ол тегерекге айлан.

Эртденбла, кюн кесини алтын сууу бла тегерекни бояб бошагъанында, арбазда адамла кымылдай башладыла.

Биз тынгылауу салыб тургъан юйню эшиклери дюрген ачылдыла. Юсюне ётюрюк джюкленген арбача, босагъадан, кына бла боялгъан чач устуккулары да джаулугъуну тюбюнден салыныб, Сапнят кирди. Джюрегим анга тартмай, башхасы болмай юсюбюзге эмеген кириб келгенча болгъанма.

— Бусагъат... сизге джарашыргъа адамла не айланабыз. Сый этерге тиширыуланы да джыярыкъма. Келин, джанынга... Исмаил, артымда кългъын... бусагъат,— деб бизге къарай, дорбунну тешигинден къарагъан байчыча, ышарыб ызына кетиб кълды.

Турабыз биз да къачарча болуб. Алай болгъанлыкъгъа кимни не иши барды бизни къачарча болгъаныбызда. Арбаз кългъыдан толуду... Билмейме мен хадауусну мийик этажланы балконуна олтуртуб, кълума апон веер къачан тутдурлукъдула бу Оттубийлери!.. Сора джюрегими муратларымы джыйыучу джерчигине бир джангы затчыкъ келиб кълшула-

дыла... Азретге ремонт этиб ол къашха башына былай бир парик алыб, бетчигине да эки джарагъан кёзлюк тагъыб, юсюне джиссала да кийдириб, къолларына шавро къол къабла кебинлеб, ол да машинаны рулюна къадалыб, мен да аны къатында — биргебизге уа кишини аллыкъ тюлме,— апок веерни силке-къымылдата, Уллу Кавказ къуршоугъа кюн ууата кетоме. Аллы бла Нальчик, андан Терк Башы, сора Тамараны къаласы, андан Тбилиси, сора Согъум! Тенгизде да бир талай кюнню, эркинчи люкс къонакъ юйлени биринде туруб, къайтабыз элге, Отелло бла Дездемонача, шоколад бетли кюйюб тенгизни паркларында... Артыкъсыз да Ревьерада... джолну джол узуйу мен да лирико-сопранамы бошлаб, «Ариу къашланы, къара чачланы, арнуум, къайдан алгъанса?» деб, туура Лидача, тауланы-сууланы сасыта...

Мен аллай сагъышла эте, Исмаил бетин-къолун джууб келиб, джан-джаулукъну излей айланганлай, бнягъы Сапийт бир тютюнлей тургъан саханны кёлтюрюб эшикден тюшдю.

— Елемен бла кетемениге амал джокъду... Исмайыл, джаным-кёзюм, къатышханбыз да, сениге да иги къараялмайбыз... Джарашыргъа бара айланадыла,— деб ол сауутун столгъа салды.

«Не алыб келгенди?»— деб ашарыкълагъа кёзюмю къыйыры бла къарадым. Бир шыша аракъы, къуймакъ, кёк соханла, гырджын — саханны юсюнде.

— Олтуругъуз... биссмилля этигиз... Машинаны таугъа ийиб турабыз... Малчыкъла анда къалгъандыла,— дей чыгъыб кетди Сапийт.

Биз бир-бирибизге къараб тургъанлай, эшик аллындан абадан селешген эркиши тауушла келдиле. Акъырын барыб терезени джабыуун кёлтюрюб арбазгъа къарадым. Джюсюб бла Шамил келиб тура. Ала

мени экиге айланыб тургъан къарнашларымдыла. Бирн Къарачаевскеден келгенди, экинчиси уа — Схауатдан тюшгенди. Шамилин анасы орус тиширьуду, атасы уа — Чотчаладанды. Сёлешиб башласа туура Къалайланы Аппа! Назму бла къуюб къояды. Джюсюб Джуккаладанды. Баштёбенпрекди, алай болгъанлыкъгъа, ол болгъан джерде адамла эслеб сёлешедиле, салды да джыкъды, чоту алайды аны. Анам джарлы кече джукълагъан болмаз, къыз джёнгер джашла аздыла. Аз болмай — джангыз Исмаил..

Биз тебсиге джарашыб, бисмилля этгинчи экиси да кириб келдиле. Шамил саханы кёргенлей:

— Да, джангы джууукъла бизни къуру джуртта тыйыб турадыла да, алай деген неди! — деди.

— Бизге была баш баулу джашладыла деб турадыла... джур,— деб Джюсюб аллында, Шамил аны ызындан, эшикке чыгыб кетдиле.

Бир заманда экиси да бачхалада тауукъланы сюрюб айлана. Ичинде джаным къалмагъанды. Джунчугъан этгенме. Джашла уа, аталарыны арбазларындача, төрт тауукъну тутуб алыб келиб, къой сойгъан ташны юсюне салыб, боюнларын къыбылагъа айландырыб, ичлеринден тилек этиб, къанатлыланы къырыб къорешедиле.

Къанатларын къагъа-къагъа, гимигиб бошагъан тауукъланы юслерине сюелиб, сейирге къараб тургъан Сапийтта бериб, кюле-кюле джашла къол-бет джуууб къорешедиле.

Барысы да юйге джыйылдыла. Ызларындаг Сапийт кирди.

— Джарлы тауукъларымы къанкъылдагъанлары — Джуккалада, къозлагъанлары — Чотчалада эди, — деб сёзню самаркъаулаб къорешеди.

— Сен Джукка-Чотчаны кьой да, иги кьызча, табака эт, — деди Шамил.

— Оу, бир алакат сютбашым бар эди... Либижа бла кьоянджабахакь этейим, деб айлана эдим... деди Сапийт.

— Джарагъан кьайнагъан сарыджаудан табагъа джагъыб, табакала этесе, — джолдаш шеф-повар, — дедиле джашла.

Кетди Сапийт, кука-кука ышара. Олтургъанбыз гертюбюз да джангы джууукъларыбызны туз-дамларына къараб. Къарнашларымы табханымда мен Азретге парик этдириб, кьолларына шавро кьол къабла кийдириб, кесим Уллу Кавказ кьуршоуну джоллары бла сапраному бошлаб барлыгъым эсимден кетгенди.

Тылкь дедиле да джашла джангыз шышаны джудула. Джюсюб аузуна джукъ салыргъа унамай, къара тынгылауну басханды. Исмаил анга:

— Алан, къаб, — дегенинде:

— Бизде, Схауатда, биринчи джюз граммны къаба-рыкь бла басдыргъанны уллу бедиге санайдыла, — деди Джуккаланы джаш.

Шамил барыб, терезени форточкасындан къараб, апдан арбазгъа къараб, кьулагъына да къашыкьны тагъыб:

— Алло! Алло!!! — деб кьычырады.

Сапийт кьайры эсе да кьуругъан болур эди, Шамилни телефонуна хоншулары — Тамара деген юй бийче — келди.

— Не болгъанды, а кьыз...

Алай этмей боллукь тюлдю. Аны да джетиб келген кьызы барды. Сегизинчи классда окъуйду, накъут сыргъала-зат да алыб, ол да кьызын былай джанындан джатыб, хаман бал ашаб туруп бир юйге хазыр-

лайды. Ким биледи бизни кызыланы ичинде юйюнден чыккыганлай хаман мыллык атыб, шоколад бла бал ашаб тургъан инсан бармыды, огъесе къайда болса да базарлада хантус кекиреми айланадыла.

— Бизни бензинибиз бошалгъанды!.. Машинабыз от алыргъа унамайды. Мадар! Къарачайны меджисуу аллахын — мадарны бери дженгил джетдир! — деди Шамил.

— Бусагъат, — деб Тамара, кино бла драманы институтун бошагъан, кызыл дипломлу примадоннача, болгъан санын, къурукыгъа тагъылыб тургъан тишируу чепкенни джел кымылдатханча, кымылдатыб, бетине кызыл уруб, апон джаулукъчугъун тешиб джангыдан кыса, кетди гезен таба.

— Былагъа сен алай айт ансы, была бизге оюнла кёргюзюрюкдюле, — деб Джюсюб да, ичгенчиги бла сёзге ачылыб башлагъанды.

Тамара хотасыны этеги бла джабыб, юч аракъы шышаны бизге узатыб ызына айланганлайына, аны ызындан Шамил:

...Исси кьоллары чалышыб,
Эринлеге джетиб эринле,
Къалыучан эди танг атыб, —
Бир тюрю тауушла эшитиле...

дсб, назмуну чечмелендириб окъуду.

— Не затладыла ала, мен джарлы? — деб сорду Тамара.

— Лермонтов агъай дунягъа сени тууарынгы билиб, джюз джарым джылны мындан алгъа джазыб кетгенди бу тизгицлени!

Бизни элде ёлгеннге, дунядан къуруб кетгенлеге кюу этиучю бир джарыджаякъ киши барды. Хар ким барыб, анга нохта бау этиб, кеслерине джырла этдиредиле.

Кеси да ол к̄арачайны эртде заманлада этилген аз-барларыча алай бардырады: «О-о-о, балийчик, о-о-о-о, Ханнийчик, Ханнийчик», — деб к̄уюуб атады. Тамараны к̄елюне да алаймы келди да, Шамилни назмуларына бек к̄ууаныб кетди, хадауус...

Ол да алай кетгенлей, орамны джаш т̄люсюнден юч к̄ыз бла, джаш кирдиле юсюбюзге. К̄обузлары, транзистрлери биргелерине. Барысыны да юслеринде джинсалары, к̄ангичлеча, к̄уула, арнула, джашла. Юйню джарытдыла. Исмаил туруб пленканы джиберди. Джыйырманчы ёмюрю чечмелендирген музыкасы, темирни темирге ургъанча, болгъанны ачы дауурдан толтурду. Олсагъат к̄ызла да, джашла да башладыла бусагъатдагъы канатейнагъа барыб. Чынгайдыла каскалача. Меннге киши джукъ айтмайды, аланы к̄рюб, джюрегим ауруб барады, былай чыгъыб бир чанчылыргъа — ...джашлыкъ.

«Юй ишлеген балта эшикте к̄алады», — джатады джарлы к̄арачай к̄обуз, баугъа тагъылыб киши к̄олуна алыргъа унамай тургъан прагъашча. Этерин этгенди миллетге. Халкъ не этсин, не бла тыйсын кюн батхандан, мазаллы к̄обанча, уруб келген цивилизацияны. Парижни джарыкылыгъыды мында к̄арачай джашла бла таулу к̄ызланы каскалача чынгатхан. Барлыкъдыла была юч кече бла юч кюнню чанчылыугъа, к̄обузну бир джылы келген адам келсе, ол заманда согъарыкъдыла...

Юсюне тууралгъан к̄ек сохан, гин к̄уюуб, Тамара к̄ууурулгъан тауукъланы алыб келди.

— Быланы н̄егерлери болады. — деди бнягъы Шамил.

— К̄аллай н̄егерлери? — деб сорду Тамара.

— Кесинги дуппукъландырма... ангылай тургъанлай.

— Бир аллах, ангыламайма неге айтханынгы.

— Аракъы бла коньяк!

Джукъ айтмай, кетди кесин юлю этиб айланган хоншу тишируу. Пленка аягына чыгыб, транзистор дынгырдады. Джаш тѣлю «африкаланиганын» кѣйду.

Шапа джаш кире келиб, барыбыз бла саламлашыб, сауут-сабагъа кѣрай башлады. Эшик аллындан кѣй макъыргъан, адамла джыйылгъан тауушла келедиле.

Юйюбюзге сагыш этеме. Анам жарлы аз кюрешмейди кѣонакъ тебсини джасаргъа, аны кѣаллай ашарыкъла этерин билеме, — тауукъланы, кѣазланы ичлерин алмала бла, рачка джармадан толтуруб, духовкада бишириб, кѣйну кѣабыргъасыны негилерине балтачыкъ бла туйюлген этни илиндириб сары джауда бишириб, кѣайдам, ол эте билмеген зат джокъду джерни башында джюрюген хант болуб... Змейкадан джюзюм чапракъла келтиртиб, толмала да эте болур. Мен аны кѣатында болсам не иги боллукъ эди. Кесим да сюеме, алаMAT джасайма столну. Ким джасарыкъды?.. Да табылыр анга уста бир адам тѣрт-беш уллу тукъуму ичннен. Анамы алаMAT юйдегилери болгъан эки кѣарнашы, эки эгечи, аланы кѣбюсю врач, экономист, джазыучу, журналист болуб ишлейдиле. Бююн ала барысы да джыйыллыкъдыла. Анам аладан башын кѣоруулар ючюн табхан айыбны меннге кѣаларыкъды. «Уялмагъан, кесин алдагды да, кишиге сормагъанлай, кѣачды да кетди, асыры джер тартхандан, милицияны алыб келдим, аны бетине кѣараб, «суйюб келгенме», деб кѣйду... уялмагъан!..» Не зат айтырыкъды, не айтырыкъ тюлдю.

Алай эте келиб, алаMAT джашды, бир да байды, «Волгасы» да барды, Киевде бир-бири башында юйле аллыкъды, кѣызчыкъны кѣатындан кетмей, кѣолуна балакъа алыб, хаман чибин кѣоруулаб турлукъду, алтын ваннада джууунурукъду!..

Анамы джууукълары да, не айтыргъа билмей, сылыр болуб, мени баронесса боллугъуму сакъларыкъды-

ла. Да сакъламай чарсхамы чабарыкъдыла. Аны къарнашыны кызы бир аламанат джерге баргъанды...

Ауузума джукъ салмайма... Джюрегиме эки шайтан киргенди: Бири — Люба, джукъну кзулагъынга алма, джомакъдача боллукъду мындан ары джашар дуниянг, — дейди. Экинчиси уа — кван джаугъанды сениге дуниядан кзурудунг, кетдинг, — деб кзоймайды. Къайсысына ийнапыргъа билмейме... Джерни кырдышын тартыб кюрешеме.

Джашла, кызла аманга кетгендиле. Ма бусагъатда джюзюк оюн ойнаб кюрешедиле. Кюбюрчек оюн ойнагъан замаанда Исмаил, гырмыкча бурулгъан къарын джан джаулукъ бла Павлинаны бир аманла урду да, кёзююу джетгенлей, кызы да, ах, алай топалатды джарлы Исманлы.

Арта келиб:

— Бир аман кюлу барды ол кызыны, кимни болса да соярыкъды, — деб кзулагъыма шыбырдайды! Джашасын Павлина, джюреги исси кызыды! Мен джарлы, не этерикме кесими Азретим бла... Бир да кзуруса да башына адеж атдырса, нохтасындан тартыб элтир эдим джашау тенгизни ол джагъасына ётгючю...

* * *

«Хазгер хансдан чыкыгъанча», эслеб къарасам, Сапнят, ауузундан да самырчакъланган кзой джукъу безлени ийислери келе, мени къатымда тура! Ышарыб кюрешеди, ышартыучу хирургияда операция этдирмеген эсе, кирпич-зат къакъмайды, хамаи ышарыб турады.

— Джарашыргъа кетгендиле беш джаш... Алаи атларын да айтды, джюзюшер сомлары, кзойлары, ашчикле бла ичкилери, ханны баласына баргъанча баргъандыла, — деб Сапнят мени кзулагъыма игашы шы-

бырдаб, бир кѡпчыкѡ тартылган кѡзыл шибижини алыб, дагыда кетди дыбырглаб. Ай джюрегим, аны суймей ёлеме, алай болса да ол мени бир джангыз мисхалны багъасы сѡе эсе, мен ёлейим! Абсыплабыз... Абсын абсынны сѡйген эл, чырак алыб излесенг да, джерни башында табарык тѡлсе.

Алай эте, ол кюн иги джассыгъа дери олтурдукъ. Бир заманда бнягъы Сапият келиб мени кѡулагъыма:

— Джарашхандыла... Джашла бек джарыб кѡайтхандыла... Окъа аланы кѡурлай иймей, базыкѡ алтын сынджыргъа бегиген бир уллу алтын медальон джибергенди... Тамбла нигирде келликди джыйыц, ауунг алыныкѡды, кѡыз джёнгер кѡатын да келликди.

Ол медальон бла сынджыры, бек сѡйюб, кесиме асыраб тура эдим, ким джангылтды, нек атады аны, Сапият джелмауузну тамагъына мама?!

* * *

Мени джасандырыб кѡрешедиле. Кѡатымда бизге кѡысха джууукѡ джетген эки-юч тиширѡу, бир-бирин джунчута, юсѡме «алтын» кѡумачдан тигилген чепкеними кийдиредиле. Башыма «алтын» шарфны атхандыла. Эки аягъыма «алтын» туфлилерим бла «алтын» чындайларым... Андан сора башладыла бир-бири юсюне джети ау джаулукуну башыма атыб. Апам джарлыны кёлѡне джетер ючюн тийреледе джюрюген эм ала-мат бернени алыб этиб кѡрешедиле. Кѡлтугъумдан бир адамла тутуб, бир орайда тауушла да эшитиле, мени кѡайры эсе да алыб тебрегендиле. Бир уллу босагъадаг атлагъан джерде юсѡме тѡй, ууакѡ капекле, конфетле, дагыда бир затла дыгырдаб тѡгѡлюб келедиле. Мен барама, кѡайры эсе да ол мени элтирик джерлерине, эки кѡлтугъумдан да бир адамла кѡаты тутуб. Бир заманда адам дауурдан толуб турган бир отоугъа келиб тохтадыкѡ. Сабийле, алагъа джууукѡ

джетген кишиленикиле болур эдиле, башымдан ау джау-
лукъларымы алдыла.

Бир хыртдыкъл адам мени къучагъына джыйды. Ол тылпыуун тыйыб туруб, бир заманда адамыча иги ынгычхады. Аны Сапиятны эри болгъанын билиб, «арабин, кеси аллына «значит» деб къачан айтырыкъды» деб сакълайма. Алай болгъанлыкъгъа, не аз да ауузундан сёз чыкъмады. Дагъыда кимле эселе да, бир эркишиле, тиширыула мени къучакълаб кюрешедиле. Тынгылайма, эки кёзюмю эннш ийиб, къаты кьубулуб.

Биреулен да, кьолунда бир стакан аракъысы, джерни башында джюрюген алгъышланы этиб кюрешеди. Ол мени юй-тукъум эте келиб, бир заманда саулай миллетге кёчюб, кёб затланы саидыраб, тамам арыб тохтады...

Мен къайтдым, кесими отоума, ол юйде уа алкъын бир мазаллы агъач кюбюрню ичи бла бир байлыкъны, эки уллу тыйюмчекни бернеге чачыб кюрешедиле.

Кёлюмде кёб зат барды, алай болгъанлыкъгъа, былай деб этер мадарым джокъду, бойнум къылдан ингичге, ёмюрден бери ата-бабаладан бери джюрюб келген, адамла джюрютген адетле... Кимни урчугъу чыгъыб чыгъаргъанды, адет чыгъарама деб джерни башында болгъан пелахланы... Мен а, джангыз кьотур башым бла, не эталлыкъма... Сюйсем-сүймесем да, тынгылайма.

Халкъ бек джарыгъанды, ичкиден-ашарыкъдан гамайыб, кёллери кёлтюрюлюб, кёгюрчюплеча джоуюлдейдиле. Бир базыктаууш эркиши башха отоуланы биринде, «Гылджаны» джырлаб кюрешеди.

Ой, семпиртирге-багъаргъа,
Джангыз мюйюзюндег тагъаргъа,—

деб таралтады.

Атамы Артода джашагъан джууукъларыны тиши-
руулары—эркишилери бюгече бери келгендиле. Ким
биледи дагъыда кимлени келгенлерин, адам кѣбдѣ ме-
ни ауум алынган кѣууанчда...

...Юч кюн арадан кетди. Бир билеу джыланла джа-
шагъан эски гардош уругъа тѳшгенча болгъанма. Не
Сапийтны, не аны сабийлерин, не аны ол тюрлю юй
несин кѣрюб болмайма, турама сейирге кѣараб, кѣош
бара-бара джарашады... бир затла боллукъ болурла.
Ол кюн, кесим отоугъа кириб тургъанлай, шыбыртсыз
ким эсе да эшиклени ачыб, тынгылаб тохтады. Эрлай
былай бурулуб анга кѣарасам, чыган тиширууча, ба-
шында бир уллу акъ джибек джаулуугъу, кѣойнунда
кир одеалчыкыгъа чырмалгъан сабийчиги бла, бир ти-
шируу. Кѣоркѣарым келиб, тынгылайма аны не айты-
рын сакълаб... Джукъ айтырыкъ эсем да, джаным та-
магъыма тыгъылыб, ауузумдан сѣз чыгъаргъа кѣой-
майды. Бир заманда ол тишируу таза кѣарачай тилде:

— Ай, джарлы, ай насыбсыз, бу болумунг, бу чы-
райынг бла, нек кѣара кюннге тѳшгенсе, нек алдат-
ханса кесинги, — деб, бир тюрлю ауазы бла болгъанны
тѣгюб башлады.

— Сен кимсе, сениге не керекди?—деб сордум ан-
га, кесими иги ачуум келиб.

— Сени кюндешингме! Азретни кѣатышыма, кѣой-
пумдагъы сабий—аныкыды. Беш джыл болгъанды,
сабий не ѳсмейди, не сѣлешмейди, бечелди... Мени бу
кѣыйынлыгъымы юсюнде кесинге насыб ишлергсми
кюрешесе.

Эшикден тѳшюб Сапийт бизни сѣлешгенибизни тох-
татды.

— Кѣайдан чыкыгъанса, уялмагъан! Сени бетинг
бармыды? Мени алапат кѣайыным бла керахат айла-

ныб, эңди бу гыбышы сабийши кычакълаб, алакат юй болуб келген адамымы чачаргъа кюрешесе...

— Заксым-некахым барды...

— Насыбынг алай болсун! Худжу — хашген, нека-хы барды аны, эшитемисиз, муслиманла,—деб Сапнят не кычыралгъанын кычырыб, кеси кесин аман бла кюлдюрдю.

Мен не этерге билмей тургъанлай, Сапнят ол тиши-рынуу билегинден тартыб, зор бла отоудан чыгъарды. Турама дирилдеб, кесим бек аманга джетгенме. Асы-ры эс ташлагъандан джыгылыб барама.

Эшик аллына чыкыгъан тиширыулапы тауушлары юй артындан келеди. Аланы къатына кимле эселе да, джыйылгъан болурла, бир талай адамы тауушу бир-бирине кышулуб, къатышхан хор орамда концерт бе-реди.

Андан сора болгъан шош болду. Сапнят чабыб мен тургъан юйге кириб, кеси кесин зор бла ышарта:

— Кет-кет, къой аны... Ёмюрюмде кёрмегенме, ха-парын эшитгенме апсы, Азрет джарлыны юйлерине джыйыб, тегерегине айланыб, хыйны ичириб, Махамет-Алийге китаб ачдырыб, дууала алыб, была этмеген питналыкъ къалмагъанды, алай болгъанлыкыгъа джукъ да эталмагъандыла... Сохандан-сарысмакъдан таза Аз-рет аланы къармакъларына илимгенди. Кёрдюнг да аны ол сифатын-болумун... Ариу абсынчыгъымса, къа-тымдан сени джукыгъа перик тюлме,— деди да Сапнят дыбыртлаб эшикге чыгыб кетди.

Турама. Къайры къачайым. Кимге хапар айтыб кёл-люмю кенгдирейим! Джанымы басаыйм... Эшикле ачыл-дыла. Артындан туюлген джаулугъууу къапатлары бошланыб, чачлары аны тюбюнден къараб, эшикден хоншубуз тиширыу кириб келди. Хузаймат джан-джа-нына къарагъан кибikle этиб, меннге:

— Не эте тураса, Люба, ахырсы билемисе, — деб тохтады.

— Турама... не этерикме.

— Ол тиширыуну кёрдюнгмю?

— Кёрдюм.

— Не айтды?

— Сабий да, мен да Азретникилебиз, — деди.

— Саният мындан кыстагъанды, андан сора — сора баргъанды да, сизни юйге киргенди. Аны алай кёргенлей, атанг аракъыдан ургъанды да, бауурун орундукъгъа салыб джатады, ананг а ойсурагъанды да къалгъанды. Энди эс джыйыб, Окъа джан-джанына къарайды, болмагъанында меннге: «Бар, кызычкъ не эте тура эсе да, бир къараб кел», деб джибергенди.

— Да не этерикме...

— Этиб не этериксе... сейирге къара. Сениге киши кесни некахлы, аламат эрин берлик тюлдо. Не болсанг да кесинги аллах джазыу бла тюбетген адамынгы къолунгда тутаргъа керексе... Ой, джашауда болмагъан зат джокъду. Кыйын затды дуняда атлагъан... Эрге баргъан тынч болгъанлыкъгъа, этек бюкген бек кыйынды...

Азрет танг атханлай ишге джарашама деб, совхозну конторууга кетгенди. Билмейме, къаллай къуллукъ табарыкъды энди ол анда, кеси да кечигиб къалды. Аны сагъышын этеме Хузайматны бетине къараб тургъанлай. Экибиз да тынгылай турдукъ да, бир заманда меннге хапар алыб келген тиширыу олтургъан орунундан ёрге туруб:

— Мен барайым... Сен кесинги бас; аман этме, — деб, мен аузумдан сёз чыгъаргъынчы, ол тас болуб къалды.

Ол кетгенлей, биягъы Сапнят кирди. Ышаргъаны тохтамагъанлай:

— Сый не айланабыз... джюз хант, бирер машок акъ къалачлыкъ ун, принч, шекер... бал аякъ, джау аякъ... талай сахан халыуа... бусагъатдан тиширыула келликдиле, аш биширликбиз бююн...

— Аш нек биширесиз?

— Эсе да, джунчуб этеме, сый хазырларыкъбыз.

Кетди ол да. Юйюмю джыйыб бошагъанма да, турама алай безий. Къаллай къайыкъгъа миниб, къаллай толкъуулада джюзерикме?! Ким биледи... Кеси-кесиме бир кюу этерим келеди. Алай болгъанлыкъгъа, мейнге, менича хариблеге алаамат джырны отузунчу джылланы белгилн назмучусу Даут этиб кетгенди. «Мен таулу къызем, мутхуз джулдузем» деб, андан бери элли джыл кетди бизни уруб баргъан джыйырмагчы ёмюрден, алай болгъанлыкъгъа мишг джылны мындан алгъа чыкъгъан тиширыу къайгы-къыйынлыкъ Сапият кибклени ырызларында сакъланыб келеди.

Акъырын, джаз киштикча, отоубузгъа Азрет кириб келди. Юсюнде бир эшек джабагъы бетли кримплен костюмуну кёкюрегине да джау тамгъала тюшюрюб, ышара-ышара. Быланы акъыллары алай болур, хар ышаргъанлары сайын, адамгъа мишг сом ачха беребиз деб. Мен тюбегенли барысы бирча ышарыб кюрешедиле. Мени уа кёзюм-къашым тешилрге унамайды.

— Ишге джарашдым,— деди ол, тракторчулукъгъа.

— Игиди,— дедим анга, кесимн уа шобраларым тюше башладыла. Энди къолумда апон веерим бла, юсюмде американ этикеткасы болгъан джинсаларым, къолларына шавро къол къабла салыб, Азрет «Волганы» къалачын буруб, Дарьял ёзенин ауушха чыгъыб барабыз... Бу а элде, юсюне арба джау джагъылгъан аман кийимлерин кийиб, къолуна мазаллы темир ачхычны алыб, бурнуу тарта айланлыкъды. Тьфу, юйюнг къурусун! Джарылмай къалай этериксе...

Он кюнден ызыма кьайтханма. Юйюбюз тюрлю кибик болуб. Къалай эсе да кьуу-шуу кибик... Мама да, напа да онгуб-онгуб, тюрлю бетли кибикле. Къартайыб, бачхабызны да ханс басыб, от юйде столгъа джууулмагъан сауутла тауча къаланыб... ёлюсю чыкъгъан юйге ушаш. Къач къара чегетге башынгы ал да, тас бол душнядан. Балтузну джюз джыллыкъ бедилерн бош затладыла, энди келгенди юйюбюзге къара кюн. Киши ауузундан джукъ чыгъарыргъа, бир-бирибизге къараргъа кьорккьуб, къара тынгылау, къара тутхан юйно болумуча, къара дарий чохла болуб кёз джетген джерни барысына тагъылгъанды. Алай а арты уллу къалабалыкъ болур ююн тагъыладыла бу къара чохла.

Гитче эгечим онуичу классны экзаменлеринден ычхынганды, джарагъан багъасы болгъан кьагъытын алгъанды, алай болгъанлыкъгъа, ол да ёлген ёлю болуб кьымылдайды. Аны кичилери эгешчиклерим да акъылбалыкъ болгъан кьызлача, не гинджи ойнамайдыла, не тауушлары чыкъмайды. Телевизорубузну сёлешгени тохтагъанды. Тышындан бизге адам кириб онгдурмайды. Джап-джангыз атамы гитче къарнашы Рамазан Артодан келиб, игашхы атам кыйыплыны керегин бериб кетди. Алай болгъанлыкъгъа, кьолуна эленнум бла валерьянканы алыб, аланы кёзюу-кёзюу ичиб, кьайыныны табалагъанына тынгылаб турду да, алай бла аны да къарыуун алыб, аман кюнон берди. Болмагъанында, алына салынган суусабха къарамай, «тьфу» деб, джерге тюкюрюб, юйюбюзден гузаба чыгъыб кетди. Атам джылайды деб билмейме, ауангы болуб бошагъанды ол. Не ашамайды, не сёлешмейди ниине барыб, анда кюнюн кеч этиб келеди. Бир талай кюндег ол маллары, малчылары бла кёчюб, джай джайлыкълагъа Кёлле сыртына кетди. Андан кьутулгъаныкъда мама-

ма джан кирди, сёлеше башлады. Бир кюн бир татлы принч баста этиб, аны да джангы чайкъалгъан сары джаудан толтуруб, игашхы ашадыкъ эртденбла. Андан сора, мен да сауутланы джыя айланганлай, мама, къкге къараб кекирген маталлы эте, меннге:

— Юйюбюз къуруду, онмагъанбыз. Болгъанымы ёлген къарт аталарындап башлаб, алкъын душягъа туумагъанларына дерн алапат берне салдым! Джукъ ийиб онгдурмадыла. Аладан бир сый келди бизге, аны кёрген саула къой, ёлгенле джылар эдиле.

— Не ийген эдиле?—деб сордум, мен ушақъгъа къошулуб, апамы кёлюн сёзге ачар ючюн.

— Сен сорма, мен айтмайым,—деди ол меннге джуабха.

«Алтын кийимлерими» Сапнятлада къоюб, аланы орнуна бир чындай чепкен кийиб келгенме мен чынг артында. Мен туугъан кюн кюбюрге джыйылыб башланган бернеден джукъ къалмагъанды. Болгъан быстыр рысхыбызны аргына чыгыб, анам бла мен бир-бири бетибизге къараб, бизге келген мыдахлыккыны джашау китабны къайсы бетинден окъуб башларгъа билмей, дерсин билмеген сабий школда учителни алында тилин чайнагъанча этебиз.

— Ол адамны не чырайы, не къарамы, не акъылы болмаз дейме,—деди анам.

— Кимни?—деб джибердим, иги ангылаялмай апамы айтханын.

— Да кимни, ол ауузундан къаны келликни!.. Азрет кюрт тюбюнде къаллыккыны, ырхы басарыккыны.

Андагъа мама тауушун бошлаб сарнаб башлады. Кёлундан дарманлары да джерге тюшюб, алынган къатынча болгъанды.

— Мен джарлы, мен хариб, къара кюн келгенди юйюме! Не этсейим, не къычырыкъ этейим, къайры кирейим,—дегенин джылаууну нчинден айырыб ангылай-

ма. Чабыб барыб аны кьойгума джыяргъа кюрешемс, алай болгъанлыкьгъа, анама къанат битиб, бир къарыу киргенди да, не кюрешиб тыялмайма. Менден ычхыныб, ол юй тюбюнде болгъанны букъусуратыб, мыллыгын залгъа атды.

— Къайдады кыптым... Бусагъат барыб, ол мени алдагъан, тос тута айланган Сапиятны къарнын ачыб келейим! Оу, мен джарлы, ол гатджайгъа кесими алдатыб келгенме! Ол харам ит мени юйюмю чачады,— деб анам машинаны ящигин бери ачыб, анда кыптыны излеб башлады.

Юч эгешчигим бир аууздан джылаб, мен анамы кьойнума не кысалгъанымы кысыб, орундукьгъа тартдым. Алай эте тургъанлай, анамы ауазы, кьутургъаны тас болуб, полгъа томалыб, эки кёзюню акъларын айландырыб тохтады.

— Чаб, Хауаны чакъыр, — деб эгешчиклериме бирден айтдым.

Ючюсю да бир-бири ызындан кетдиле, хоншубузну чакъыра. Ала келирге унамайдыла, мен не этерге билмейме. Мама бетинден къаны къачыб, чыммакъ-акъ агъарыб, ёлюк болуб бошагъанды. Чарыкъларыны табанларын къаблаб джетди Хауа:

— Джагъасын бошла, суу!—деб ол анамы къатына таукел келди. Мен эрлай крадан чёмюч бла бир сууну алыб келиб анга узатдым. Хауа ауузуна суудан уртлаб, эки уууртун да гыбытлача кёбдюрюб, маманы бетине игашхы ауузу бла суудан себди. Анам иги теренден солууун алыб, ынгычхагъан да этиб, кёзлерин ачды.

— Не болгъанды, Окъа, джаным? — деб Хауа, джан аурутхан ауазы бла энишге ийилиб кюрешеди.

— Ай, ёлюб барама, Хауа,—деб анга мама джууаб берди.

— Келчи, Люба, муну джарашдырыб оруунга салыб тынчайма кьояргъа керекди,—деди Хауа.

Оя юйден уллу кьуш джастыкьны алыб келиб, диванда аны анама баш этиб, джарашдырыб джатдырдыкъ. Анам бизге сыртын буруб, мушулдаб башлады. Хауа аны кьатында сюеле туруб, болмагъанында, менге кьашы-башы бла,—джукълама кьой,—дегенни аггылатыб, экибиз да юйден чыкъдыкъ. Аны ашыра орамда иги кесек джолну бардым.

— Кесекле тийгендиле,—деб джаулугъуну кьанатын бурнуна джетдире, Хауа ашыгъыш халда кетиб къалды.

Мен да акьырын юйге кьайтыб келе, кьулагъыма бир сызгьыргъан тауушла келдиле. Башымы ёрге кёл-тюрюб кьарагъанымда, баш орамда умурсаланы ичлериндеи, тахта гинджича, джумдурукъ толгли бетчиги, бери кьараб, Азрет. Ол кьууанган болур эди мени кёргенинде, мен а, башхасы болмай джыланны кёргенча болуб, дженгил-дженгил атлаб, юйюбюзге кириб кетдим. Анам кече арасында уянды. Сабийле барысы джукълаб, мен джангыз кесим сагъайыб тура эдим да, анамы хаман кьаты-кьаты эснегениндеи, уяниганын билиб, туруб, лампаны джандырыб, аллына барыб сюелдим.

— А кьыз, кьызчыкъ,—ач болгъанма,—деди мама.

— Не ашар эдинг? — деб сордум анга.

— Бар, чай сал, сервантда ол алаамат чайны джашырыб турама, андан ат да чайникге, столгъа табханышгы сал, чай ичейик,—деди анам.

Газда кёбмю турлукъ эди чай кьайнамай. Эрлай, мама айтханча, чайны хазырлаб, столгъа табханымы эки холодильникден алыб, болгъанны ашарыкъдан толтургъанма.

Анамы бетине кьан уруб, кёзлери джарыб, ашха ачылыб, хаман чай ичиб кюрешеди. Аны кёргенимде,

мени да ашарым келди. Эртдеден бери былай ашарым келмегенди. Анамы ачылгъанына къууаныб, ышарыб кюрешеме, тынгылаб аны айтханларына, кесим да сёзге ачылгъанма.

— Анам, кесинги бош кыйнама... Ким биледи, ала да, сени кёлунге келгенча, алай аман, джарлы адамла болмазла, биз да джарашырбыз... Кеси-кесибизге джашау-ашау этербиз,— дедим.

— Ол а алайды! Къайсы къарачай кызы юйюнден тышына чыкъса да, болгъанчыгъын къайын юйюне чачыб бошаб, сора къайры болса да, эрин биргесине алыб, тыш районлапы бирине кетиб, анда малгъа джарашыб, джангъыдан байлыкъ джыйыб башлайдыла... Бир къауумла уа — джан сатыугъа джерни этегине кетиб, андан болгъанны алыб келиб, аны бла дуниягъа чыгъадыла. Сеннге да бир аллах айтхан болур, кызым, ким биледи аллахны ишин. Азретни къолу бек къарыусуз болур. Бусагъатда байлыкъны неси дипломла тюлдюле, къара ишни тутханладыла. Туумагъан айгъа салам бергенча этмейик да, къарайыкъ болумгъа. Алай болгъанлыкъгъа, бу худжу джюрек кыймайды — хаман люуюлдеб турады.

Бир заманда къарасам, танг джарыб, эшик аллында тагъылыб тургъан эки ийнегибиз, башларып джерге-джерге салыб, эртденни къалкыу эте...

* * *

Мени атамы арбазында — уллу сейир танг. Ит неси танымай, хар ким ары-бери джортадыла. Тиширыула таныш, джууукъ джетген юйледен келиб, джумуш этиб кюрешедиле. Эшик аллында уллу къазан асылыб, къатында бизге къалай эсе да кысха джууукъ джетген, алкъын адам ортасына иги келмеген бир джаш киши, къолуна аш ыргъакъны алыб, юч кыйну этлерин бишириб кюрешеди.

Джумуш этген тиширыула бла сейирге кьараргъа келген тиширыула сернек тобну кыйырындан сындырыб, тишлерин къазыб, аякъ юсюнде, юй артындагъы садны ичине барыб, андан акъырын-акъырын эшик аллына къайтыб, кеслерине бир иш излерге кюрешедиле. Юй-лерибизни терезелеринден чыракъланы джарыкълары нги узакъгъа барадыла.

Мен да, юсюме кызыл джюг жакетими кийиб, ары-бери барама. Мени къайгъылы адам кюрюмейди. Гитче эгешчигим, халкъны кыстаб, ич юйюбюзге салынган столланы тизиб кюрешеди. Бир-бирде анга кириб чыгъама. Ол да мениге джукъ айтмайды. Кълюме келгени айтыб, гокка хансланы столдан ал дедим да, ол манга сёз да айтмады, мен айтханны да этмеди. Кюрешмедим аны бла туйюшуб, не этери да бир джангыз кечеге этерикди — бюгюн кьонакъла чачылгъанлай, болгъан тенси тубден толлукъду, кир сауутланы, стол джабыуланы джуугъан мени ишимди. Кюреширикме.

— Юч джыйырма бла онбеш адамгъа юлюш боллукъ бир эт салгъанбыз, — деб Артодан келген, башын силкиб кесине хаман бюсюреу излеб тургъан, атамы уллу эгечине анам хапар айтыб кюрешеди тюз эшикден кирген джерде.

— Ненча мал сойгъансыз? — деб сорду ол тиширыу анама.

— Юч джарагъан кьой, — деди мама.

— Юч джарагъан кьойну эти уа тёрт джыйырма бла он адамгъа болады.

Андан сора башха джукъ айтмай анама ол къайры эсе да юйлеи ичлерине кириб кетди. Атамы уллу эгечи Кезбан келиб, мени къатымда тынгылауу салыб сюелгенди. Аны тынгылагъанындан кьоркьуб, ауузумдан сёз чыгъармагъанлай, мен бир джанына кетиб къалдым.

Бир заманда келдиле саулай баш орам джыйылыб. Къабакъ эшикледен ала бери кирмейдиле. Алларына бизден адамла чыкъдыла. Къарангыда аланы саламлашхан тауушларын эшнтдим. Тиширыула бизни арбаздан чыгыб, къонакъгъа келген къатыпланы къолларын тутуб кюрешедиле. Сансыз сейирге къараб турама.

Болгъан юйлерибизни ичлери адамдан толду. Келиб аш юйде сурелиб турама. Биреуле келиб мени бла селешселе деб аны излейме. Алай болгъанлыкъгъа, мени къайгъылы адам кърюнмейди. Шапала сахан табакълагъа стаканланы тизиб, отоу-отоугъа кередиле.

Аллы бла тынгылай туруб, ардан адамла башладыла сёзге ачылыб. Тюрлю-тюрлю ушакъла чыгъадыла терезеледен, ачыкъ эшикледен.

Аш юйден аллы бла, мияла табакълагъа къуюб, соусла кетдиле сыйланыр адамланы алларына. Андан сора, алай кёб турмагъанлай, джетдиле шапала къонакъ юйлеге — энди не небиз? — деб. Олтуруб, мында баишчылыкъ этиб тургъан Кезбанды. Ол да «энди пловдан нерге керекди», — деди. Алай эте къонакъланы столларына кёб хант кетди — къуурулгъан тауукъла, эт хычыгла, мантыла, дагыда билмейме, — бир затла. Ала къайгъылы тюлме. Мени къайгъым: Азретни атам кърменди. Энди ол кюеуюн къргенлей, инфаркт болуб къалады деб ичимде джаным джокъду.

Мени атам бир да халал, төрт санын туйген адамды, ёмюрюнде ётюрюк селешмейди, инджилген адамдан къолунда болгъан затындан джукъну аямайды, ол билгенин тюбеген джерде хар кимге юретиб кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа аны бир къыйынлы, джарлы халиси барды: не аз да не ётюрюкню эшитсе, неда харам адам кесни джанына таблыкъны излеб адамгъа ауурлугъун джетдирсе, алынады да къалады. Анам къыйынлы ариуду-аламатды, байды, джарагъан джерденди, деб

атамы «хо» этдиргенди. Мама джарлыны кызыдыргъан Сашият болгъанды. Энди папам бу затланы тюзюн билиб кыйса, не этерикме, деб маманы ичинде джаны джокъду.

Энди Азретни башха хапарларын алкыйн мен билмейме, алай а, былай кѳргенлей, адамны джаны кириб кыалырча адам тюдю. Джумдурукъ тенгли бир гитче бетчиги, ююрюгю бла тешилген агъашча, эки оу кѳзчюгю, кыарыусузчукъ, сѳзге да алай алапат тюдю. Энди кѳрюнюб турады хадауусну ышаны — «чырайы болмагъанны акылы да болмаз» — деген эски нарт сѳзню табасы болуб бошагъанбыз биз джарлыла, не кычырык! Юйде тѳрт эгечбиз — менден сора да энда ючеулен, аллах тышына буюруб, джетиб келеди — арбаны ал чархы кыалай буралса, арт чархы да алай барады, — менден озуб, анам аланы да кѳмюб бошагъанды, — деб аны сагъышын да этеме.

Бир заманда меннге игашхы кыараб туруб, атамы эгечи:

— Кыычыкъ, бир мыдахса, — деди.

— Кыайдам, — деб, Кезбаннга кыарадым.

— Бир аллах, ышанынгы джаратмайма... Джюрегинг бекми кыйналады, алай эте джарашханбыз барыбыз да, — деди ол меннге.

Анга джууаб этмей, сансыз кибик этиб кыйгъанымда, Кезбан да менден соруу алыб уллу кюрешмеди.

Кечени ауурлугъу кетиб, аш юйге джыллары келген джууукъларыбыз джыйыла башладыла. Эркишиле, тиширыула, кими тюрб шиндикчикге, бир кыаууму да таянчакъ шиндиклеге олтуруб, кыашларын-башларын сылайдыла. Мен аладан тышындама, алай болгъанлыкъгъа ары-бери оза, терезеден хар кимни кѳрюб, джюреклеринде не кыйгъылары болгъанын аныглаб турама.

Эки нёгерн бла Азрет кьартла болгъан юйге келе тура. Башында бир акъ бусхул картузчугъу, юсюнде ол худжу къаллыкъ джангыз костюму, тирн-тири атлаб иги джан киргенча кёрюнеди. Кетдим адамны кёзю илинир джерден. Патияны билегинден тутуб, экибиз да сюелебиз гёзенин эшигине кысылыб, бизни къайгъылы адам болмагъанын билиб. Ол кесек такъый-къала джыллача кёрюнуб, сакъладым.

Къартланы юйлеринден ючюсю да чыкъдыла бир заманда. Аш юйде киши джукъ сагъынмайды — не аман, не иги деб. Мен да сейирсигеме халкъны аууз къара тутханына. Атам джукъ айтмайды, ичгенчиги да барды, кесин да анам толусу бла ийнандырыб бошагъанды бизни алапат джалгъашханыбызгъа. Ол да джукъ айтмагъанында, мен джюрегини басдым.

Халкъ чачылды. Бир джангыз адам не джырламады, не тебсемеди. Быллай ышан да боламыды... Ашаб, ичиб, дагъыда ашаб, дагъыда ичиб, андан башха чот болмай кетди бизни кюеу кёрюзген къууанчыбыз...

Билмейме Къарачайны башха эллеринде къалай баргъанын къууанчны, бизде уа, амалы болмагъанча, бир затла чыгъыб, аны аягъы джылау болуб къалады. Эркишиле къайда болса да олтуруб, билямукъ кекириб кюреседиле. Алларына бир джукъ барса, андан ауузланыб, бир талай рюмканы джибериб, джарыб-джарыб къайтадыла. Болгъан оноуну барын тиширыула бардырадыла. Ала бир джерге джыйылыб, бир-бири ауузларына чабыб башлайдыла, болгъанны барын элек бла сюзуб, бир эшитгенлерине экини къошуб уллу къызыл гюлле тошген алтышы апон джаулукъланы къанатларын не ауузларына, педа къулакъларына тагъыб, хар ким кесин баш билмли устала этиб. Джерни башында бедншден академияла болсала, не Париж,

не Лондон, не Москва кьоймай алагъа тамадалыкъ кьарачай кьатынла этер эдиле. Гырылда да гырылда!.. Хар ким келюне келгенни кьарачайны эски адетиди де да, буу кьууанч этгенлени боюнларындан — ёгюзню кьулагъына алтын сыргъа такьдыр, келишни башына он ау джаулукъ атдыр, кьабырда сюсклери кьалмагъан джууукъларына берне салдыр... Не айтайым, не кьояйым... кьайдам!

Дагъыда бир палах: тою болгъан адам не рестораны, не буфетни алыб, кьууанчын анда бардырмайды. Амалы болмагъанча хар ким юйюнде ашарыкъ, сый этиб, аны бла ашырадыла кьууанчлары. Хант этилген кюнледе бир джангыз адам кеси юйюнде кьабарыкъ кьымылдатмайды — болгъан джууукъ, таныш, хоншу табылгъан адамын алыб келиб, келини келген, къыз чыкьгъан юйю арбазы адамдан толады. Ала барысы да, амалы болмагъанча, аллы бла ашаб тояргъа керекдиле. Ашагъанны тышында хота тюблеге, кьоюнларына сугъуб тартылгъан этден, кьазаннга салына айланган этледен урлаб юйлерише ташыр кьайгъылыдыла. Бишириле тургъан хычындан, тартылгъан кегетден хар ким кьолундан келгенча бирни алыб, саранча ычхынган сабанча, болгъанны кьурутуб, берекетни алыб кюрешедиле. Биз кюсу чакьыргъан сагъатда да бир палах болмаймы кьаллыкъ эди.

Халкъ чачылгъандан сора бачхаланы ичинден кьычырыкъ-хахай келди. Аны эшитгеникде аллы бла барыбыз да кьоркьдукъ.

— Дууут аягъындан чыкьгъан кьуугъунча, неди бу кьычырыкъ?! — деди анам.

Хурджун чыракъчыкъны джарытыб барабыз ол туйлагъан таууш келген джерге. Ким эсе да джерни тюбюнден кьычырады. Барсанг аллайгъа бар! Назирни анасы Джарыкъ!.. Алыныб бошагъанды... чачы-башы

тозураб, — бусурман адам бар эсе ёлеме, ёлдюм... джаным чыгыб барады, — деб кычырыб юрешеди. Кеси асыры кюркыгъандан алынган этген болур эди дейме, тоба. Халкъ чабышды ары-бери, джашла бир джыджымланы алыб келиб, тюшдюле уругъа, тегерек чыракъладан толгъанды. Джарыкъны белинден байлаб акъырын тартыб башладыла. Киштиклей уруну тырнаб, ийман чакъыртыб келеди дуняны джарыгына мыллык атыб ол. Тишируну белинден байлаб джыджым бла бери чыгъаргъандан сора, ичине тюшюб тургъан Халкечланы Анзор:

— Бери ийигиз аркъанны мында энтда палах толуду, — деб кычырады.

Кёб турмай чунгурдан ичи этден толгъан бир чубарка чыкъды. Халкъ чарсха джыйылгъанча, джыйылгъанды. Тегерек кьаргъа-кьузгъун.

Джарыкъ, юй артына бир талай кере барыб-барыб къайтхан эди, — аны мен эслеген эдим. Ол а челегиг къайда эсе да тереклени ичинде джашырыб, кез джанлай туруб, къойну бла этле ташыб тургъанды. Сора халкъ чачылыр къайгыгъа киргенинде, ол, барыб, сауутун алыб, кишини кезюне илинмезча, таша джолла бла бара тургъанлай, эслемей, бек терен уругъа кетиб къалгъанды. Ненча атагъа барлыкъды бу да бедеш болуб, билмейме... Киши ачыкъ сёз айтмайды, Джарыкъны урланган этле бла хуюгъа кетгенини юсюнден, алай а дженгил заманда адамла унутуб къоярыкъ болмазла Джарыкъны «джигитлигин».

Юйге къайтыб келгенден сора кимни башы джастыкыгъа джетгенди. Бир талай тиширу болуб, столланы джыйыб юрешебиз. Кёб зат къалды, кёб берекет зыраф боллукъду...

Джумуш этген заманда анам бла кесибиз къалгъаныкъда, шобралары муал болуб тургъан мамам меннге:

— Кюеуно юч джюз сому, андан сора кишиден джукъ келмеди... Сапнят мени мыдахмы кёрдю да, — амалы болмагъанча, энтда бир бузоулу ийнек келликди.... Кесимикиледен огъуна берликме джарлы ёксюзом юй болгъанды деди, деб анам бир кесек ичин тёкдю..

Мен анга сёз кёшмадым. Кёшуб не этерикме, — Дарьял ёзенни аягъындан Тбилисиге къарай, кьолумда япон веерим, тери кьол къаблы Азретни къатында бир чыкъсам, болду меннге. Ол хаман кёзюме кёрюнюб турады, кишиге аны юсюнден джукъ айтмагъанлыкыгъа.

— Аладан келген ийнекни сатарбыз да къызланы бирине накъут сыргъала алырбыз, — деди кёзю-башы джарый башлагъан анам.

— Ийнекни багъасына накъут табылырмы?

— Ачхачыкъ кёшарбыз кесибизден... Аталгъан зат бла ойнаймыса... Эгечлеринден ала да аллай бир зат кёргенликге не боллукъду, — деди анам.

Анам аллай оноула этди да, джюрегин басды, мени уа болгъан саным, мыдых сыгын отча, кюйюб, тауусулуб барады... Худжу джюрек, болгъанымы чимдеб тургъан болмаса, бир къанатланыргъа да унамайды...

* * *

Столиу юсю ашарыкъдан тауча къаланнганды. Сары джау, бышлакъ, айран, айлыкъ турмала, кёк сохан, ётмек, «Мадонна» сервизни табакъларыга къаланыб, кьонакыны аллына тизилгендиле.

— Не заманда да сизден сюйгеним джокъ эди, тутхан иннетиме тюбедим, — деб Сапнят, ёмюрюнде ашарыкыны кёрмегенча, джары джаякъларын, къазма чычханча толтуруб, бушдукълайды. Ол меги элтирге келгенди. Улоуу джокъду, джаяулай барыб къаллыкъ болурбуз...

— Мыхалда эгечими билесе, Окъа, Супраны... Аны джашы быйыл школну бошагъанды... Атасы ёмюрю

маллы ызындан айланады... Байдыла, мижегидиле. Ол минг сом ачханы буюклуб джанларына салыб, энди Русланны Саратовгъа элте айланадыла. Прокурор боллукъма,— дегенди да джашлары боюшларындан буугъанды да тохтагъанды. Не кычырыкъ, не сыйыт! Кесим алыбмы кетейим, огъесе, бир ышангылы адаммы излейим деб, бюгече тапгга эки кёзюме джукъу кирмей чыкыгъанма,— дей келиб, айрандан, чалкычы эркишича, джутлапыб тогъуду.

Столда анамы чын саханда шекер халыуасы тютюнлеб, юйню ичин ариу ийисден толтургъанды. Аны ол мени кьолума этгенди. Гырджышсыз кьалай иерикди джерин кьалыны бла джукъасын билген Окъа, кызын эр юйюне!

— Люба, джашым, сюелиб турма... Башымы тютюнден дуня джарлылыгъым кёбдю...

— Къызчыкъ, бар кийин... а кызы, Сапнят бир-эки къаб... чыртда ауузланмадын. Тауукъча кёре эдим сени ашауунг,— деб аням керпесленди.

. Ич юйге кириб, мама алай айтхандан сора, игашхы джасаныб, былай джер джара бир чыгъайым орамгъа, деб төрт джаныма кьарайма. Кесим да энди «мадмозель»: тюлме, «дама» болгъанма. Чачымы кырккыдырыргъа, бетиме ингилк бояу джагъаргъа боллукъду джерин башында джюрюген адет бла. Ашчклен ачыб, столгъа табылгъанны джыйыб кюрешеме. Юйюбюзде уа къашха, кирпичге, бетге, кьолгъа джагъарыкъ француз парфюмернябыз топ-толуду. Коробкада алкын башланмагъандыла. Кюзюге кьарай, бир къауум помадаланы башларын ачыб турама, алай болгъанлыкыгъа кьолуму бояугъа джетдирмейме. Тыгылайма. Бнягъы, мени джюрегиме бир шайтан киргенди. Ол тегерегиме айлапыб,— не этесе, болгъанынгы бояб, аллайла этиб барсанг кьайын юйюнге, аланы барысыны акъылына:

«талнып келди» деген ой тюшерге боллукъду, — дейди. Мен а анга эришиб, не этелгеними этерге излейме. Тура-турдум, болмагъанында чачымы бош тараб, кёзюме-къашыма къол джетдирмей, юсюме кийимими кийиб, алай тебрерге оноулашдым.

Мениге Сапнятлары этген кийимле мында къаллыкъдыла. Аланы орнуна анам биягъы къатыбызда Джумарыкъ деб бир саудюгер тиширыудан бир омакъ инглиз костюм алгъанды. Аламатды. Англиячыла, башха миллетлеча кийимге чохла, къартала тагъыб кюрешмейдиле — ол табигъат берген санынг билиниб турурча джарагъан къумачдан деменгилли кийим тигиб къоядыла. Бу костюм да алай тигилгенди, джап-джапгыз кёкюрегинде бир къара къарылгъач сураты барды. Кийгенме аны. Гардеробну аллында тегерек-тегерек айланама. Джан-джанымдан сынаб-сынаб къарайма. Мени къатымда бусагъатда менден аламат нисан джокъду. Мен бу болумум бла тюбесем, ким биледи, Италияны киноусталары Софи Лоренни къатына къоярыкъмы эдиле, деб акъылым алайды.

Барама корзинканы келтюрюб, джангыз абсынымы сол джангына кириб. Дюн-дунья мениге къарайдыла деб акъылым алайды. Балтуздан къалгъан беднишибизни унута башлагъанма. Джалындан чыгъыб, отха киргенме да, башыма да башха къайгъыла келиб олтургъандыла.

Келгенбиз къуругъан тыбыргъа — джюрегим не аз да илеширге унамайды бу стауатха. Бусагъатда къачар джерим джап-джангыз атамы юйюдю. Ары барсам — юч эгечими насыбларыи къурутурукъма, папа бла маманы джанлары саулай къабырларына джыйыб къоярыкъма. Андан эсе, гуртда чириген гаккыча, дуниядан мени къурууум иги боллукъду.

Азрет къан джаугъанны да ангылаялмайма, — кеси-

не бек адам болубму этиб турады кеси-кесни мал-тууар этиб, огъесе, болуму ол болуб, ким не айтса, анга аузуни ачыб тургъанладанмыды. Энди бизге бу арбаз арбаз тюлдю — къайда болса да юй-мекам алыргъа керекбиз, Сапиятны теблеб, кесибизни анга теблетиб кюн кёраллыкъ тюлбюз.

Мен кесими отоумда тургъанлай, Сапият кирди. Мен быланы таныгъанлы биринчи кере кёрдюм аны ышармай. Аны алай кёрюб къоркъаракъ да болдум.

— Келин, джаным, энди былай юйге кириб къубуллуб турма, — кел, от юйге барайыкъ, сен ашха-суугъа къара, мени энтда джюз джарлылыгъым барды, — деди.

— Хо, — деб, башыма хота джаулугъуму къысыб, теб-регенме аны аллында юйден чыгъыб, алай а джелкем бла сезиб турама Сапиятны сынаб отоуну къабыргъаларына къарай тургъанын.

Келдик от юйге. Сюелеме, эки къолуму къучакълаб. Бир кесек заманны тынгылаб турдукъ. Сора Сапият:

— Ма анда принч барды... Сюзюлмеген хантус эт, — дей, ол меннге хант шкафны тюб бёлмесин кёргюздю.

Дженг учларымы ызына къайтарыб, узала башлагъанма сауут-сабагъа. Айхай, анамсыз, кесим ёмюрде чай къайнатмагъанма. Хаман ол ызымдан айланыб, меннге юретиб, алай этиб тургъанма. Ичине къараб ашарыкъ этерча былада хант этген китабмы барды.

Сапият кетди. Мен билимиме кёре сюзюлмеген хантус этиб кюрешеме. Газгъа ичин суудан толтуруб туч костролли салгъанма. Столну юсюне принчден къуюб, аны ичинде джарамазлыкъ бырнак ханс урлукъларын айырыб кюрешеме. Андан сора уллу табакыгъа къуюб мюрзеуню, сууда кири кетгинчи джуудум. Къайнаб башлагъан суугъа туз атыб, андан сора джарманы къуйгъанма да, къолума сюзгючню алыб, ашарыкъгъа гёзет этиб кюрешеме. Сапият тас болгъанды, — меннге

джукъ айтмагъанлай, башына джаулугъун кыса, дыбыртлаб орамгъа чыгъыб кетгенди.

— Значит, болмагъандан сора, — деб, эшик аллындан бир базыкъ эркиши таууш келди. Бурулуб тере-зеге къарасам, тамада къайыным, юнню неси — атын айтыргъа болмайды, тишлеринг тюшерикди, дейдиле къайышынгы атын айтсанг. Атын да айтмайма, сёлешген да этмейме апы бла. Алай болса да, акъырын эшик аллына чыкъдым.

Маллагъа ингирде салыргъа ханс джюклеб келген эшек арбасыны къатында ёрге сюелиб, меннге джукъ айтмагъанлай, иги кесекни ауузун ачыб, меннге къараб турду. Болмагъанында, мен барыб мал ашны арбадан джатма тюбюне къотара башладым. Дагъыда джукъ сагъынмады меннге. Эшегин бошлаб, аны башындан тартыб, суу ызына кетиб къалды. Эки отну ортасында ичими уруб, къол ызымы къайыналарыма танытайым деб дыгалас этеме мен да. Юйде къазан, былайда ханс — экисине кёзюу-кёзюу чабыб кюрешеме.

Мал ашны арну джарашдырыб, джатма тюбюне джыйгъанма, хантусха не этерге билмейме: излеб, не сют, не шекер, не сары джау табмайма юйде, мени къолум джетер джерде. Иги боркъулдаб, къайнаб бошагъандан сора къазан, аны тюбюндеги отну джукълатдым. Не этерик эди джарлы от, эки кёзюн кысыб джукълайды. Мындан бек сейирсиннгеним джюкъду тау тилибизде: от къалай джукълайды. Джаны джюкъ, тебиб ургъан заманында ичинде къаны джюкъ. Бек эртде заманлада, бизни къарачай тил дуниягъа джаратыла башлагъан кёзюуледе, тилни усталары, кандидатла, докторла болгъан болмазла, алай болса да къалай таб айтылгъанды, — деб акъылыма алай келди.

Ол мен атын айтыргъа, неда аны бла сёлеширге болмагъан адам, боз эшегини башындан тартыб, суу ызы-

на кетгени бла кьайтмады. Хантусум суууду. Мен да, ал тын кьала ишлеген кьатынча, кесимн кёзюмю-башымы бошлаб олтурама от юйде...

Теливизор бла Алла Пугачева эм арт концертинде джырлагъан бир макъамны кыйырындан, кьатышхан халыны учундан тутханча, тутуб, ичимден муралдайма ансы, аллах сакъласын, кьолум-аягъым алкьын отоудан иги бошланмагъан биреуню некахлы юй бийчеси, — Сапнят эки суу арасына джаяулай барыб, биргесине бир дин ахлы кьартны алыб келиб, Азрет бла меннге неках этдиргенди. Алай а кьара кюнум, алкьын загсда джаздырмагъанбыз, — джырлаб кёрюнсем ол джети атагъа дери бедиш болуб кьаллыкьды. Алкьын Балтуз тёткабызны бедишинден кьутулуб бошамагъанбыз, «гютдю юсюне кьалач», — деб аны юсюне бизге бу ёмюрде бедиш кьошаргъа боллукъ тюлдю.

Эшикден шыбыртсыз бир адам кириб кьалды. Аллы бла аякъларындан ол Сапнят болгъанын ангылады, алай болгъанлыкьгъа, мен аны бетине кьарагъынчы:

— Джюн таратыб келеме, — деб аркъасында бир дженгил машокну полгъа салды.

— Хантусунг бишгенмиди? Атабыз маллагъа аш келтиргенмиди? — деб сора, мен анга джууаб этгинчи, кеси костролну башын ачыб кьарады, андан сора юйден ашыгъыш чыгъыб кетиб, барыб, мал орунда чалыныб келген хансны кёзю бла кёрюб кьайтды. Эйтда ышармайды ол — кухняда андан башха тиширью — ол а мен, — кёрюнгенниде, уясы болгъан кьулакьда башха гуджуманы кёрген ана бёрюча болуб башлагъанды. Къашлары сокъур туюмчек болгъандыла, алай болгъанлыкьгъа «хаб» деб мени джутаргъа базмайды. Мен да джарагъан доппакъ токьмакчыкьма, алай тынч тюлдю тишлери бла кысыб, аны сындыргъан... Сапнят не

джигерчик, не чемерчик болса да... Алай болгъанлыкъгъа мени ёмюрюм да Сапият бламы турлукъду,— юй алырбыз да кетербиз... Бир да къуруса, Тбилисге. Азрет дуняны хазнасын къолуна джыйыб, быллай бир кюнюне асыраб турады. Аны «Волгасыны» багъасы бир «значит» деб айланиган кишини арбазында неси барды. Анам зауаллы болгъанны къуйгъанды бери бернеге, юйюню ичи бла Қъарачай Қъобан баргъанча болгъанды...

Иги ашхам къаралдысы болуб барысы да юйге джыйылдыла. Сапият бир чочуучу ийнеклерин сауа, джерни башында джюрюген къаргъышланы барысын да анга силдеб бошаб, челекни тюбюнде иги танг кесек сют келтирди. Андан къошуб хантусну джарашдырдыкъ. Мени бир джанына тюртюб, аллыма кириб абсыным кюрешеди энди къабарыкъла бла. «Сокъур сюйген — сау кёз», — бек къулагъыма алама аныкъаш-баш тешмегенин. Аны акъылы бла, бек уллу акъыл, билли эмда сынам керекди ол хантусну табакълагъа къуяр ююн! Мен мюйюше сюелиб, Сапият сауутла бла кюреше тургъанлай, былай бурулуб къарасам, Азрет босагъагъа сюелиб, ышарыб меннге къараб тура. Къалай эсе да ол шыбыртсыз келиб къалгъанды эшик юсюне. Анга джууабха мени бу худжу ауузум ышарыргъа унамайды. Сапият аны эслегенинде:

— Бар, иш кийимлеринги теш, — деди.

Сени джауунг да аны ишчи кийимлерин кёрсюн, — къап-къара къара джау! Башхасы болмай ким эсе да кекелинден тутуб, чараны ичиндеги соляркагъа уруб, бери тартыб алгъанча, кийими-бети майланыб.

Ах, джарлы анам, бу кенг алакат дунягъа мени нек табхан эдинг, мени юсюм бла быллай бир уллу къыйынлыкъ кёрлюк тюл эдинг...

Экинчи кюнюнде танг былай белги бере башлагъанлай Сапият да, мен да туруб, ийнекни стадха къыс-

таб, сютню кьайнатыб, эки эркишиге джылы ушхуур этиб кюрешез. Азрет бир заманда келиб, аш юйде бир затлагъа узалыб, ауузуна иги элталмай, баш тѣбенине къараб, ишине кетиб кьалды.

Аланы алларындан тепсини джыйыб бошагъандан сора биз, тиширула, ёретинлей ауузаланыб бошадыкъ.

— Люба, энди бош турма сен! Иги джанымча, сау кьаллыкъ, ол алапат ананг сени он бармагъынгы алтын къуйгъан он эл неси этгенди, бар да, ол мен таратыб келген джюню копрон халыгъа ийир. Къолубуз бош турса, эл бедешлиги боллукъбуз, — деди.

«Астопирилла, джашай баргъан адам кѣрмеслик зат джокъду дуняда, урчукъ ийирмесем мен элге бедешлик боллукъма! Эшитемисиз, адамла! Сора япон веер кьайдады, къарт болсаммы барлыкъма кюууата Уллу Кавказ кьуршоу бла?! Башым бир кесек тѣгерек айлана, тилими учуна бир тюрю соруула келе, кетдим уллу абсыным берген буйрукъну тындырыгъа.

Ток бла ишлеген урчукъну кьуруб, копрон болванны да кьатыма салыб, аны халысына джюнден бир джукъачыкъ джабышдырыб, башлагъанма болгъанны башын тюбуне айландырыб. Ийиреме. Сапийт бир эки кере келиб менге къараб кетди. Билмейме: кьалай ишлегенимеми къарайды, огъесе бетими тюрсюнюне къараб, таш салыбмы кюрешеди...

* * *

Къызыл кычырычулача, бир-бирине ушагъан кюле бир-бирин сюрюб кетиб барадыла. Ай а озмагъанды, алай болса да мен ызыма кьайтыб келгенли бир юч ыйыкъ арадан кетгенден сора, юйге Сапийт ашыгъыш кириб келди. Билмейме аны кьайда айланыб келгенин — тангны бурну джарыгъанлай кетеди, ашхам къаралдысына дери къуйругъу джерге тиймегенлей айланады, кьайда айлана эсе да.

Этибиз, сары джауубуз джокъду юйде, кымылдагъан затдан ашарыкъ этеме, джюн бла кюрешеме, чибин ау джаулукъланы бардырама. Ала кимге этилгенлеринден хапарым джокъду. Этеме. Меннге алкъын элде ата юйюмден, къайын юйюмден келген буйрукъланы барысына да тынгыларгъа керекди. Тынгылайма. Кесибиз эки ашаучу болуб, Сапнятны къолуна къараб турабыз.

Бек эрикдим. Сапнятдан эркинлик алыб, бир талай кюннге юйюбюзге келдим. Къолум къуру, бетим аман, хурджунуму ичинде, аллахны хауасындан башха, джукъ джокъ, бетим да кийимим да къолай тюлдю. Эшикден киргенimde, анам джангыз кеси. Ол мени кѳргенлей, бети акъ учхум болуб, къоллары къалтырай, мыллыгын меннге атды. Къучакълагъанды къызын, башлагъанды ичин тартыб, ауузундан бир джангыз сѳз чыгъаргъа унамайды. Бир уллу къайгъы тюшгенин ангылайма джарлы юйюбюзге, алай болгъанлыкъгъа не къан джаугъанын билмейме. Кесек заманыкъны ичше башымдан минг къайгъы ѳтдю. Башханы къой, сагъыш эте келиб, бизни Галактикагъа учар ючюн, адамшы мыйысыча кымылдагъан кюч керекди деб окъугъанем, ол да келди эсеме.

— Атам къайдады?— деб сора билдим анамы бек аманнга кетиб тургъанын сезиб.

— Тауда... малында-ишинде...

— Кызчыкъла уа?

— Алагъа джукъ болмагъанды, сеннге къан джаугъанды,— деб башлады мама сарнаб, ичин тартыб, не кюрешиб анга джукъ эталмайма. Джерден чыкъгъан кырдыкча, кѳкден акъгъан джангурча, аллай бир тамчы акъгъан болур аны кѳзлеринден. Мен да ангылайма зауаллы анам уллу къыйынлыкъдан кесин толтуруб, джыламукълары бла аны тышына чыгъара ай-

ланады. Бир кесек сёл болуб, кёзлерин полгъа чыракъ ийиб, мама тынгылауу басханды. Мен да олтурама аны къатында, табхан анама не бла кёл этерге билмейме.

— Ауuzu къабышсын,— и-й-й аллах, Томайлагы Сосланмекни юйюней болсун аны тыбыры.. Сапнят гатджайны!.. Мен джарлы, мен гаккыбаш, тауукъ-акъыл, анга алдатама кесми! Бусурманды деб тура эдим ансы, меннге аллай бир ётюрюк айтыб къарнына джукъ къалай эндиреди.. Сени, мени бетиме къалай къарайды?!

— Не болгъанды, анам? Не сёз джюрюйдю?

— Ол кюн Сапнят базарда тюбсб, алтын джюзюгю-мю, башындагы ол алапат джаулукъну къайыным келтиргенди.. Машинасы барды, ачхасы бюклениб-бюклениб джыйылыб турады.. Къайдам, не айтды, не айтмады. Бары да ётюрюкдю. Юйден-юйге атыла айлашган бир халкешди!..

— Анам,— деб, мен аны аузуна чабдым,— къулагъынга алма хар кимни гырылдагъанларын.. Ол меннге къыйырын ычхындыргъанды — ачхасы да барды, тоба, машинасы да бар болур дейме, — дедим анама аны мукъут болуб баргъан джюрегинг бир кесек басар юкюн.

— Даусуздан Каканы кызы, Хабийин уланындан туугъан кыз, келген эди Шамиллеге, ол айтды аны болгъан хашарын.. Къатыны-сабийи, андан сора ичгичи, деди. Энди не айтайм сеннге аузум барыб аны айтханын,— чыртда адам ышан болуб джугъу болмагъан адамды,— деб мама, бир уллу аманлыкъ этген адамча, меннге къараб тохтады.

— Да, не этейик,— деб тынгылауу басдым.

— Билемисе, деди анам,— кел, экибиз да барайыкъ да Сапнят бла бетден-бетге сёзню ачыб, муну аягъыша дери бир джетдирейик.. Оруслуланы бир иги сёзлери барды: «Лучше ужасный конец, чем ужас без кон-

ца», — Сайрамда Гордеев деб бир иги шофер хоншубуз айтыучан эди алай, къатыны бла туююше.

— Қъайдам, къалай болур...

— Аны къайдамы джокъду. Кел, бусагъатдан барайыкъ, арапы айырайыкъ, — деб анам, тири-тири орнудан туруб, кийимлерин кийиб башлады.

Қъурлай бармайым деб, анам къолуна бир аламаг шоколад коробканы алыб, чыкъгъанбыз юйюбюзден. Узакъмы барлыкъ эдик. Қъараб-къарагъынчы келдик мени эр юйюме.

Сапнят ышарыб аллыбызгъа чыкъды. Иги кесек бола эди ол алай ышармагъанлы. Анамы къучакълады, пинакълады, юйге кийриб аны тёрге олтуртхандан сора, Сапнят:

— Ий-и, къалай этейим? Малчыкъла ол джанында, Хурмет сыртындадыла. Ингирге дери сакълайыкъмы, огъесе адам ийиб келтиртеимми? — деди...

— Бир зат керек тюлдю меннге...

— Оу, а къыз, ырысламай сени, къайгъы сёзге келген къатынны джибергенча, юйюнге къурлай къалай ийиб къоярыкъма...

— Қъайгъы сёзден да уллу къыйынлыкъ бла келе келгенме.

— Не болгъанды, мен джарлы?

— Болуб, а не боллукъ эди... юйюме къан салгъанса, ауузунгда къурт къозлаб, табхан ётюрюк сёзню айтыб, мен джарлыны эки эшигими джабханса!!!

— Қъозгъалыб тура кёреме сен а, — деб Сапнят огъары аякъгъа мине башлады.

— Қъозгъалгъанны къой, башхасы болмай, кесиб этингден ашасам, кёлюме джетмез, — деди анам.

— Да аллай бир не къыйынлыкъ этгенме сеннге?

— Қъалай этмегенсе, айранча уюб тургъан юйюмю шайтан джел этиб къойдунг сен!

— Окъа, джаным, тынгыла, сен халал адамса, дженгиллик этме... Мен келечилик этген заманда сени бла сёлешсем бек сейирсине эдим сеннге...

— Неме сейирсине эдинг?!

— Сабийчик джомакъгъа ийтанганча, не айтсам да «хо» деб, айтханыма ийнаныб бара эдинг... Мен да кызыб, хамаи санга джалгъан сёлешиб турдум. Бар энди, атамы джылккысындан тай тут!

— Оу, мен джарлы!— деб анам къолу бла эрилерине узалды.

— Джарлы-бай боллукъ эсенг да, алктын сен джашаудан бек хапарсызса. Энди былайды чот: Азретни бир заты да джокъду... Андан не табарынг да аны къуру тёрт саныды. Ол кызынг не айтса, анга тынгылаб, аузуна къараб турлукъду. Саулай районда ачха-байлыкъ тишируулаи къолундады... Къзынгы къолу алтынды... Адам джазыуун аллахдан тилеб алмайды...

— Ай, мен джарлы уа! Не хариб болуб къалдым, — деб анам сериуюн ауазы бла клечини аузуна чабды.

— Джарлы-зат да тюлсе! Джокъду хатанг. Ол бир джарагъан эркишиди. Къзынг, халкъны баласыча, джарагъан юй да боллукъду. Энди Люба джюнге кюрешсин, бир аллах, бир-эки джылны ичинде дунягъа айтылгъан байла-купселе болуб къаллыкдыла. Мени юйюмю ким тутады? Мен! Не хатам барды? Неме не керекди?!

— Къуругъан джаным, онгмагъан саным! — деб мам дагыда сёз къошду.

— Сен джерни къырдышын къобарма... Ырыс эт, бир бирине къошулуб айланган джаш инсанлагъа! Власть да, къуран да, джамагъат да болушуб юйдеги-юй алай къуралады. Сен барысына да асси болма. Аз суймезенг мен Азретни болгъан болушлусун айтыб, анга кызы тилей айлансам эл-элге джайылыб! Мен да дуня эт-

геини этгенме,— хар ким не айтыб келедиле,— ариу кымыжалай берсенг да, бер кызынгы бизге. Тёрт санындан башха аны бизге джугъу керек тюдю... Джашыбыз алааматды, баш билими барды, миллиону барды, деб хар ким алай бла ауузландырадыла кызыны кесин да, аны табылгъан джууугъун-тенгин да. Мен халкъда джюрюген адетлени бир джангыз затын бузмагъанма! Ма аллах, ма келам!

Сапийт кызыб сёлешгенин сабыр этди. Мен джукъгъа къошулмайма. Кеси кесиме ичимден урушуб кюрешеме. Кеси джанымдан келлик джашауума джомакъ чыгъарыб — Къара тенгизни джагъасы бла баргъан айланч-гыланч джолла бла, япон веерни къолумдан тюшюрмегенлей, хаман джел къагъыб, джырлай-джырлай барлыгъыма, ийнанганым ичиме бычакъ болуб кыриб келеди. Джарылама. Елеме. Эки тиширыуну сёлешгенлеринге тынгыларым да келмейди.

— Да, энди не оноу этебиз былагъа? — деб сорду, хыйлалыгъы болмагъан, кыйча кютю, мамукъча джумушакъ, джарлы анам.

— Да не этерикбиз этиб а... Юй болсунла, кюн болсунла... сенден-менден башха джашасынла. Кеслери къазан ассынла...

— Да къайда асарыкъдыла? — деб анам аны сёзюн бёлдю.

— Асар джер азмыды... Элде джюз бош юй барды, аланы бирине кёчсюнле.

* * *

Кеси ёмюрюмде аланы юйню аллы бла озмагъанма. Кимледиле десегиз — Къамгъутлары. Элден бир джанына джаякълаб орналгъанды аланы стауатлары. Арт джыллада ала бир-бири башында юйле ишлетиб, мекямларыны башын акъ къанджал бла джабхандыла. Арбазларында бек эртде Бекичден сатыб алыб, чачыб

бери келтириб орнатхан кышунбаш юйлери барды — эки печ, арасында сенчалары, аллы бла узун коридору. Биз келиб былагъа квартирге тышгенбиз. Анам юйюне алыб кыояргъа башлады, алай болгъанлыкъгъа, папа чекден джууукъ кыатына кыоймады. Адамладан кыйлыгъады джангы таныш болгъан джууукъларыны джашларын эмда мени алыб келиб, бизни отоуланы бирине салыргъа. Мени джюрегим да тартмады аны, алай нек этгенин кесим билмейме... Азретге башхасы джокъду, ол бизге кыатышханлы джангы джашаугъа чыкыгъанды. Бир кюн манга айтады:— «Энди мен дунягъа чыкыдым, джашагъа эдим ансы». Кесип кыайгылыды, андан башха джерни башына ханс чыкымасын.

Джангы отоуларыбызны джасагъанма — юйден мекель, юн хабджюк табыб бергендиле — не папа, не мама бир джангыз затларын аямадыла. Башханы кыой, сибиртгиге дери келтириб, бир юйдеги кыолгъа аллыкъ затны барын биз джашагъан юйге салгъандыла. Айланама ханс сибиртгича, мен да болгъанны кыатышдырыб. Не этейим, джашма, джунчугъан этеме. Баш нем бир кыыйыш, джарлы адамды — хар нени бек кыыйналыб этеди. Башханы кыой, ашагъан заманда чабук этдириб башласа кыабарыкыны аузуунда, самолетха миниб, андан Магаданига кыачарым келеди. Алай болгъанлыкъгъа, анам бу затны менге айтхынчы этсем, саулай юндегиз алынныкыды. Ким биледи, заман келсе, атам-анам кеслери кыолумдан тутуб, алыб кетерик эсе-ле да.

Хар кюн сайын этиучюмча, эртденбла эртде туруб, гардош кыуурдум, чай кыайнатдым, кюндюз сабанлада ашар ашарыгына ётмек тилкемлеге джау джакыб, андан сора джарым литрлик банкагъа варенье салыб, Азретни кыолуна хазыр этдим.

Бетими джууама деб, бурнуну юсюн суу бла джибитиб, столну джанына чёкдю атамы биринчи кюеюу.

— Къабарыкъ, марджа,— деди ол.

Табханымы алыб барыб аллына къалайма. Кюн иги ёрге келгенчи эки джаягъын чабук-чабук этдириб, быдырына бир таба гардош къууурулгъанны кебледи. Къулакъларына дери хар неси кёзюме эрши кёрюннгенди да аны, былай деб не сёз айтмайма, не бетине къараб туралмайма. Ол юйден кетгинчи, аны бла сёлешмез ючюн орунланы джыйыб кюрешеме. Ол андан джукъ аыгламайды. Аны бла ол джашагъан дуняда, киши уллу ушакъ этиб, оноу соруб, аны къыйнагъан болмаз. Ол мени тынгылагъапымы къулагъына алмайды.

Юй ышаныбызда, болгъанны джыйыб, андан экинчи бёлмебизге чыкъсам, азыкъ сумкасын алыб Азрет кстиб тура. Не этерик эдим. Энди мени сыйлы кюнюмде къайгъыларым башланады. Чабыб барыб табханымдан, бир-эки ауузланган кибиб этиб, бир омакъ сумканы къолума алыб, эшиклерибизге кирит салыб, ата юйюме тебрегенме. Орамда аллыма таныш адамла тюбейдиле — Луговойда туугъанлыгъыма, бу элде ёсгенме. Он классны мында бошагъанма.

Кюнню джити кёзю Джылы суу башындан чыгъыб, элде джашагъан адамланы барысын тышына чачханды. Хар ким кесини джарлылыгъына джайылгъанды. Аллыма тюбегенлени бир къаууму ышарыб, меннге къараб башларын силкедиле, къалгъанла да кеслери къайгъылы болурла, аякълары басханны кёзлери кёрмей, мени да къулакъгъа алмай барадыла, къайры эсе да абына-абына. Мен да барама кесими къубултуб, баш эниште къараб, къолумдагъы ичи бош сумканы хауада ойната.

Джаггы келинчикча джашлай тургъан анам мен юйюнден чыкыгъанлы муккур да болгъанды, къарт да болгъанды. Юйге кыриб келгенимни эшитмеди. Плитаны юсюне ёре сюелиб, къазаннга этлени сала тургъанын аны сыртындан къараб эследим.

— Мама,— дедим, ауазым аз-буз эшитиле.

Къулакълары сакъ кёре эдим, тауушуму эшитиб, анам бери айланды.

— Оу, сенмисе, кел, не эте тураса?

— Эртденбла эрте турдум, ашарыкъ-ичерик этиб, аны къобарыб, ашатыб, къолуна азыгъын салыб ишге ийдим, кесим да ашадым, орунланы джыйдым, энди юйге кирит салыб, сизге чабыб келеме. Кесим джангыз да аны бла да ол арбазда туралмайма. Хаман джюрегим юйге тартыб турады,— деб юренингенимча, джугъун къоймай, кеси джашаууму юсюнден аннягъа хапар айтыб бердим. Билеме да мен анамы не излегенин...

— Къайгъырмаз... Сен да кесинг джашаргъа юренирсе, алай эте джашагъанбыз барыбыз да, — деди анам костролну башын джабыб, бери айланыб эки къолун хотасына сюрте.

— Сиз а не этесиз? Папа келмей турамыды?

— Бизни да джокъду хатабыз. Атангы саууучулары джетмейди...

Адам излей станциягъа кетгенди. Азрет къайда ишлейди? — деб сорду анам меннге.

— Биягъы тракторда...

— Аллах берген насыбы олду да. Къайгъырмаз, эркиши иште ишлейди ол да. Тюнене тюкенде Шапийни джашы Адлерге тюбеген эдим да, сау къаллыкъ, бек алаMAT джашды кюсуюгюз деб кючлю махтады. Экиси бирге ишлейдиле. Билими, кючю, къайдам не айтайым, хар не джаны бла уллуду,— деди. Ахырсы, билемисе къызчыкъ, акъылыма келген бир зат барды: Былай бир затны бек кючлю билген адамла джашауда сапча-манча кибикле боладыла. Бизни окъутхан бир алаMAT адам бар эди, Борис Казбекович деб. Аны математикадан дерс бергенине юренирге саулай областдан адамла келиб, уроklarыбызда болгъаны толтуруб къоюучан эди-

ле. Ленинградда институтха экзамен берген заманда за-
дачаны джюз бла джыйырма адам этиб чыкыгъан эди-
ле, дейле. Чыртда адамны ызына кыайтарыгъа болмай,
сора ол задачаны башха тюрлю джол бла этерге деб,
джюз джыйырма адамны джангыдан дагыда сынагъан-
дыла. Ол джол бир джангыз сохта джууабын тюз чы-
гъармагъанды. Джап-джангыз бизни школну бошаб
баргъан — Загъоштокъланы Шогъайыбны джашы бла
Лепшокъладан бир иги джаш, — ала этиб чыкыгъанды-
ла. Ол киши эталмагъанны. Сора Москвадан кыагъыт
келген эди районнга ким окъутады былашы математика-
дан, — деб.

Алай болгъанлыкыгъа, орамда джюрюген заманын-
да Борис Казбековични хар аллына тюбеген самаркыау-
лагъан эте эди. Не айтсанг да ийнаныб бара эди. Ке-
си да орамда аллына тюбегениге тохтаб: кёкню ортасы
тешилибми келеди, къол аязларым кёгериб кыалгъан-
дыла, ёллюк болурма, и-й, кыойну пенча джёрмеси бо-
лады, дейди, — деб, хыликкелеб, хар ким ызындан аны
джукыгъа санамай эдиле...

—Сора, кыойну пенча джёрмеси болады? — деб нек
сора эди.

Аны кыатыны Тебердичи кыыз эди... Биз бир кыарын-
дан бир талай джёрме этебиз, ала уа алай тургъанлай
санкыылчагын кесиб бери алыб, андан кыалгъан кыа-
рынны саулай да тазалаб, анга табылгъан джаулу иче-
гисини базыкъ чырмаб, бир джангыз джёрме этедиле
сау малдан. Аны кёрген эди да бизни устазыбыз, юй
бийчесине джукъ айтыргъа кыоркыуб, Уллу Кыарачай-
чылагъа айланым, аладан хапар излегенди, — деди анам.

Мен сабийчик заманымда сейирсиниб джомакыгъа
тынгылагъанча, тынгылайма анамы хапарларына. Анам
кызыл чюгюндюрлени, быхыланы туураб, шорпагъа
атыб кюрешеди.

— Хы, энди аны нек айтаса десенг, Азрет, кьан джаугъан, былай баштёбен кибик кёрюнеди, ол да машина-ла джаньндан, бир джарагъан уста болуб чыгъыб, халкъ болумун билсе, бизге сый эди, кеси башын, юйюп-юйдегисин тутар эди деб дыгалас эте эдим, Адлерчик алай айтханында, дыгаласдан, туумагъан айгъа салам бериб кюрешеме мен.

— Къайдам,— дедим, анамы сёзюн бюсюреусюз этиб кьоймаз ючюн.

Мама эшикге чыгъыб кетди. Олтурама джукъгъа къатышмай ата юйюмде. Сагъышым педи десегиз — бюгюн да кьурлай алыб келген сумкамы ичин азыкъдан толтуруб барыргъа керекди, аны юсюне мама ачхачыкъ да береди. Юйюбюзде не ашарыкъ этер затыбыз, не капегибиз джокъду. Аны ючюг олтурама, эшеги ёлген таулуча. Хотасыны этеклерин толтуруб, мама гардошла алыб келди.

— Кьобустабыз джыккырда игилей турад джер юйде, алай болгъанлыкъгъа, къайдам, къарачайны эски, бабаларындан къалгъан адети бла, кёк кюкюрегенден сора тузлукъну тёгюб кьоюучан эдик. Не этерге билмейме, — деб меннге хапар айта, гардошларып джонуб башлады.

Эшикле ачылдыла. «Хазгер хансан чыкъгъанча» бо-сагъадан Сапият тюшдю. Ёрге-ёрге турдукъ биз да.

— Не эте турасыз? — деб кьонакъ тиширыу джанджанына сынаб-сынаб къарайды.

— Олтур, кел ич юйлеге, — деб анам джарлы, хойнухча айланады аны аллында.

— Огъай, былай олтурайым, — деб Сапият, мен бошатхан таянчакъ шиндикге чёкдю.

— Не хапар? — деб анам сёзню аллын башлады.

— Энди, келигиз былай этейик, — деб Сапият, бизге

доклад этеди бусагъат, алай болгъанлыкъгъа аны не айтырын мен, билирге ашыгъама.

— Люба, ол сен ийриб кетген халыларымдан аман кѣб чибии ау джаулукъла этгенме мен. Келигиз, ушата эсегиз, Люба да, мен да сатыугъа барайыкъ,— деб, мени джангыз абсыным сѣзню аллын башилагъанды.

— Къайры?— деб сорду анам.

— О, барыр джер азмыды!.. Майна, Суратхан Би-рабиджаннга барыб машок бла бир ачха алыб келди. Сюйсенг, Наръян-Маргъа, огъай десенг, Вайгач ай-рымканнга, чыртда болмай эсе, Анадыргъа, — деб тизеди Сапият.

— Да ол айтханынг да барды, — деди мама, — кыыз-чыккыны да юйге кириб тургъаны бек ушагъыусузду. Энди Азрет ачхама дегенин къотарыб онгдурмай эсе, кѣллери джерге кирликди экисини да, капеклери джокъ. Къыйырындан къазыб ашаргъа бачхаларымы барды, энди мен юйден табылгъанны берирге аладан кыыз-гъанмайма, алай болгъанлыкъгъа, киши бергеннге къараб къачанига дери турсула, — деди анам.

— Юйюю, эркишимн, джууугъуму саулай элни он бармагъым бла тутама, ол адам, Любаны къайыны, ол джангыз ийнеки башындан тартыб айлангандан баш-ха бир багъыр шайгъа джарамайды. Кѣрген рысхынг кесими тишируу урунганымды. Келигиз, экибиз да бир джары барыб келейик, — деб бошады сѣзюп, келечилик этеме деб бизни юйюбюзню къурутуб, юйюбюзге от сал-гъан къатын.

— Бизни хазыр затыбыз джокъду, этерге керекди, — деди анам.

Мен турама сейирге къараб, ала не оноу этерик эселе да. Уллу Кавказ къуршоудан тюнгюлгенме, энди башха маршрутла ача айлапалдыла меннге. Джюрегн-

ме бир «шайтан» кириб кьууандыра башлагъанлай, экинчи «шайтан» чабыб, аны аллына кириб, сокъурандырыб кюрешеди. Ала бир-бири бла туююшедиле. Къайсы хорларын билмейме. Тынгылайма...

— Кел, Окъа, былай этейик: Айланайыкъ да не мында, педа Зеленчук, Уллу Къарачай таба джанларына барыб, харакетге ауушдуруб, джюн затла алайыкъ. Бизге ол хайырды, кесиби олтуруб аланы этиб айлангандан, бир аллах, энди сизден не джашыруу, не зат алыб барсаг да берликдиле бёрк да, джаулукъ да, халы да. Аллы бла мында базар этейик, сора къралны кёгюн сылыб айланган миллион самолет барды, кетербиз аланы бирине къаланырбыз да. Энди мен кетейим, сиз оноуугъузну этигиз... Дагъыда сёлеширбиз, бармай амал джокъду, — деб, эриилерине узала Сапийат чыгъыб кетди. Эшикни къатына джетгенинде анам:

— А къыз, Сапийат, бир джукъ ауусланмай чыгъыб бараса, — деди.

— Огъай, заманым джокъду, кесими да ашагъаным ауузума келе турады, — дей, ол тас болуб къалды.

Анам аны ашырыб юйге къайтды. Учунуб турама мен, — энди уа не палах этерге башлагъандыла, — деген акъыл юсюмден басыб.

— Да, къызчыкъ, кел, хазырлайыкъ сени, дун-дуния джюрюйдюле, эл этгенин этебиз биз да. Кел, бир къарайыкъ, хабджюкlege — джукъгъа ауушдуруб зат таба эсек, — дей, аллымда ич юйлеге кириб кетди.

Турабыз сюелишиб экибиз да. Анам неден башларгъа билмей сюеле болур, мен а, не этерикме, ким не айтса анга «хо» деб тургъандан башха болумум джокъду. Бир заманда къаланыб тургъан хабджюклени бери къотарыб аршын кюбюрню юсюнден, аладан бир затланы бир джанына сала башлады мама. Орундукъ артына боллукъ, отча джанган бир индия кюйюзню

кесин башха салды, къумач къаблыкъгъа салыныб, башлары тигилиб тургъан джай одеалланы чачыб аладан джап-джапгы «лебедь» ярлыклары болгъан, май айдагъы биченликкеге ушагъан экисин алыб, кюй-юзню юсюне атды.

— Была иги затладыла, кѳргенлей джанлары чыгъыб къаллыкъды къатынланы. Сенге аталыб алынган затладыла ючюсю да, насыб болуб бир аякъ юсюне минсегиз, табарсыз барысын да,— деб, экили бола, ол мени кѳзлериме бек джити къарады.

— Къайдам... къалай болур, билгенингча эт,— дедим анама.

— Къайдамны кѳой да, таукел бол, Сапият тышына джюрюб тургъанлы джыйырма джыл болду. Ауу алынган кюнден бери айланады, сен да бир барыб кѳр да, болмаса къоярса, электронныйге джарашырса, деб, анам бек таукел болгъанды.

Алай болгъанлыкъгъа, мени къаба башлагъанында да анама эки къанат битиб, не кече орундукъгъа кирмей эди, не кюндюз къолуна иш алмай эди. Хаман джортуб айланады да, джанган отха киргенинде, джюрегин басды.

— Папагъа айтыргъа керек тюлдю,— дедим мен.

— Папа, джаны сау болуб, унарыкъ тюдю, болмаса, къызымы кесими къолумда ийнек сауучу этеме деб башларыкъды ол. Аны халисин бек алапат билеме.

Сапият кесини обур ауун кийдириб бошагъанды анама. Энди анга орамда ойнай айланган сабий айтса да, джукъусун-ашагъагып, ишлегенин къоуб, чабарыкъды ары бла бери, мени джолгъа хазыр этиб, сора алай тынчлыкъ табарыкъды.

— Энди башхала этгенин этебиз, анам. Сапият эки-юч кюню ичинде джюрюгюз деб, бууб тохтарыкъды, кел, биз да хазырланайыкъ,— деген болду мени анга айтханым. Тынгылаб, кюн сайын Азретге чай къайна-

тыб, аны ишге ашырыб, ишден кьайтырына не кьабдырама деб кьалай турайым, аны айны аягында алыб келлик онбеш тюменин сакьлаб, саулай кьара кьарачайгьа накьутналмаз ауруу кирген джыллада. Бир таулу бир таулуну кьатына баргьанлай, аны сабийини кьолуна кьагьыб алыб, хурджунундан чыгьарыб, бютеу онтюмениликни тутурмаса, ол кесине уллу бедниге санайды. Мында ёсгенбиз биз да. Ачха тутдурургьа, алгьышха барыргьа, кьайгьы аш элтирге керекли бизге да. Анам кьууаныб мени юйдегим да адам болдула, джууукьларыма бир ашчик аракьы бла бир джарагьан ирк алыб келдиле деб, биз да, — Азрет бла мен, — омакьла кийиниб, хар ким бизге кьырылыб, оноу соруб турлукь адамла болургьа керекбиз. Хо... алай керекди.

* * *

Ташкёпюрде, Сары Тюзде, Акъ Кьалада джууукьларыбыз кёбдюле. Ала Нарсана таба келселе, бизге кьайтыб бир эки кече кьалыб кетиучендиле. Преграднаны машинасына минди бир кюн мама. «Зукара» кюйюз бла «лебедни» биргесине салыб кетди уллу Кьобанны бойнуна. Меннге салгьан аманаты уа — мында кьалгьан одеалны элдеги джууукьларыбызгьа айланыб, джарагьан затлагьа ауушдурургьа. Бнягьы Азретни ишге ашырыб, кетдим. Ичимден бир тилекле да этэме — джолум болсун, — деген маталты.

Тартыб ол барыуум бла Терезеге бардым, анам Каппушланы кьызды. Мындагьы ана джууукьларымы санай келиб, Марзий деб бир тири тиширыучукьну юйюне бардым. Кьабакъ эшиклерине сюеле туруб, кьараб, арбазларында ит кёрмегенимде, таукел кириб барыб, эшик аллында сабыр этдим.

Юйден джылы ышарыб Марзий да, аны кьызы болур эди, кьангншча созулуб, уллу кьыз болгьан бир бала да чыкьдыла.

— Кючден таныдым, терезеден къараб кѣргенимде, кимди деб турама,— дей мени къучагыга джыйды.

— Менме,— дей билдим, уялчакъдан юйюм къуругъа бир инсанма. Джап-джангыз анама ычхынсам джигит болама ансы, алкъын кишиге былай деб сѣз айтмайма, хаман тынгылауну салыб турама. Анам алай айтады: «Къызчыкъ, сен хаман тынгылаб турма, сѣлеше башла адамла бла, тынгылагъан адам харам болады дейдиле, андаи адамла къркъгъаи этедиле», деб кюрешеди. Харам тюлме мен, къагъыб алыб, уллу адамла бла сѣлешиб башларгъа алкъын юренмегенме, кѣбмю болады мен гинджи ойнагъанны къойгъанлы, энди уа мен кимни эсе да келини, кимни эсе да абсыны, кимни эсе да юй бийчеси...

— Марзий, ания сеннге бир ишибиз болуб ийгенди,— дедим джунчуб, сауутланы дыгъырматыб, нелени эсе да излей айланган къысха джууугъубузгъа.

Джууукълугъубуз да къалайды десенг: Капнушланы Солтан хаджини эки джашы болгъанды: Джанхот бла Башчы. Джанхотны къызыны къызы менме, Башчыны джашы Джюсюбно къызы Марзийди. Келиб-барыб турабыз. Бир-бирибизден кыйыптыкъ кѣргенибиз джокъду. Алай хар ким иш къайгылы болгъанды да кюн сайын тюбѣб турур кюн къайда! Мени тоума Марзий, бир кѣк бостонну къатапа джанджаулукъгъа чырмаб, алыб келген эди алгышха.

— Айт, къулакъларым сендедиле,— деди Марзий.

— Бир «лебедь» бла бир алтын джюзюк алыб келгенме сеннге джюи затлагъа ауушдурургъа,— дедим.

— Болсун, джаным, ауушурла... къарайыкъ, кѣрейик,— деб аллыма ашарыкъла салыб башлады.

Сейирге къарайма. Ол столгъа чай сервисни тизиб, бир шекер себилген лимон кесилгенлени аллыбызгъа

салыб, андан сора не айтайым ётмек, варенье, бышлыкъ, — болгъанны толтургъанды.

— Асыры кёб тизесе, — дей билдим.

— Оу, бусагъат не эт биширликме, неда тауукъ соярыкъма, — деди.

— Бюгюн къайтыргъа керекме, къазанг асыра турдукъ тюлме.

— Болсун, джаным, болсун — деген болмаса, башха зат айтмайды, мен джангы юй болгъанма, андан ауузун джарыб бир джангыз хапар сормайды. Биле болур, — бусхул телефон мени хапарымы эджиги-юстюню бла джая болур, къачхы тубан Хурмет сыртына джайылгъанча, къарачай эллени юйлерине.

— Ич, кел, мен да сени бла бирге ичейим, — деб кеси олтуруб, меннге чайникден къуюб, пиаланы толтурду. Анамдан туугъанлы адам аллыма ашарыкъ салыб сыйланганым буду. Экибиз да терен баталмайбыз, — джубанган а этебиз. Меннге исси чайдан къуюб, Марзий:

— Люба, къайда, нег барды, бир кёргюзчю, — деди.

Туруб барыб, сумкамы бери ачыб, андан чыгъарыб аллы бла таджик лал ташы болгъан ауур алтын джюзюкню къолуна бердим.

— Быллай аламатды, ой, къалай уллу байлыкъды!

Анасыны алай айтханын эшитгенинде, ол юйден кызы келиб, тынгылаб тургъанлай, кеси анасыны къол аязындан алтынны алыб, иги кесекни къараб турду. Бир кере тюкюрюклерин джутуб, андан сора джюзюкню акъырын анасыны къолуна салыб къойду. Одеалымы бери ачыб, экиси аны эки кыйырындан тутуб, иги кесекни къараб турдула.

— Барыб тохтагъанларынданды, — деди Марзий анга.

Ол бир кесек заманчыкъны сагъыш этиб туруб, меннге да джити къараб, андан сора:

— Да энди быланы къурутурукъдула эшитселе тиши-

рыула, — «кызынг болса, эрге ашыкъ, ёлюнг болса, дже-рге ашыкъ», — быласыз кызы чыгъарырга не амал. Элде уа хар стауатны толтуруб, кёгюрчюнлеча, кызыдан кёб зат джокъду. Джашла чачылыб, бизде кызы берир адам къалмагъанды, башха миллетледен келинле алыб келгенле кёбдюле. Халкъ тышына чачылгъанды, бир аллах, къайда эсе да Тува, Монголия, Сибирь не айттайым, не къояйым, — дей, ол юйден чыгыб кетди.

Чай ичиб кюрешеме мен. Аккылым алайды, юй иеледен адам болмагъан джерде ашагъанны тохтатырга болмайды деб. Ичеме. Зурият да ол юйде телевизорга къарайды. Насыблы. Кёрюр кюнюн, атасыны юйюнден тышына чыкъса шышхауз къарар телевизорга! Хаман операда примадонна болуб турлукъма деб аккылым алай эди. Энди уа мен кеси кесиме ачха эте айланама. Аны да башха болумум джокъду кимлени болса да алдаялсам, сора бюклеб-бюклеб джыярыкъма хурджуунга аллахны байлыгъын. Ким биледи... ким алдатырыкъды меннге кесин бу болумум бла. Дунияда къабханыма тюшерикле болурла... Ким биледи. Аллай сагъышла этеме болумума кёре. Артындан туююлген ич джаулугъу бойнуна тюшюб, Марзий ашыгъыш кирди.

— Чай ич, кызычкъ... Алмалы къолгъа, Къамиш къулакъгъа, хапар бердим, энди сен ашыкъма, ала «тьфу» дегинчи джетерикдиле, сора кесими бир кесек хазыр затым барды, аланы кёрюрбюз... Сатуларынгы ауушдур, меникилени артха алыб кетерсе. Джолунг болуб, аллах айтса, къууаныб къайтсанг, мында багъаларын берирсе, — деди. Таб оноу эте айланады. Эт — этди-дженди. Джюрегим бусагъатда Марзийге илешиб, разылыгъымы не бла билдирирге билмейме. Алай болгъанлыкъгъа, джюрекден джюрекге джол барды, ол кеси кёрюб турады мени анга къаллай ичим болгъанын.

Мальта айрымкандача, бу элде сызгырыб селешин-

нген тил джокъ эсе, Марзийни излегенине джууабха адамлаы аллы келе башлады. Бир сарыченкен къатын эшикни былай ачыб киргенлей, этеклерин аллына тартыб, босагдаан ары-бери джанламай ышарыуну бериб кюрешеди. Аны тынгылаб ышаргъанына, ол мени самаркъаулаб эте болур деген акъыл да келди башыма, алай болгъанлыкъгъа, былай деб джукъ айтыргъа не амал? «Қъонакъ къойдан джууаш»,— тынгылайма.

— Ёт, бери Мёлехан.— деб Марзий, аны төрге ётме къойду. Сюелну бла къубулуудан мени уллу сынамым барды, кёбмю болады мен мюйюшню юсюнден экзаменни айырмагъа бериб къутулгъанлы? Қъубулама...

— Ай насыблы, не аламан тиширычукъ эди бу джууугъунг, Марзий,— дей, сарыченкен къатын шиндикге олтурду. Огъурсуз адам болур, кёзлери да эрши къарайдыла, ауазы да эршиди. Алай болса да, «тешикли таш джерде къалмайды»,— ким эсе да кърманлыкъ этиб, муну да ауун алдырыб, кесине «аллах» этиб, хамаи сарыченкенге табыныб тура болур. Юйю кърурса да, иги эркишини бир иги тиширыуу болмайды, чырайы, болуму болгъан тиширыуу бир джарагъан адам алмайды. Иек болады ол алай? Аны нек айтаса десегиз, кесигиз биле болурсуз— чырайы, акъылы болгъан эркиши не аз да ажымсыз болуб джурюйдю. Уллу сагъыш этмей келир дуньясына. Сора анга бир обур ауузлу тиширыу тубейди да, бек тынч джыйыб къояды аны кесини кълуга. Ариу тиширыу да къалай эсе да уллу кёллу бола турады, сора бирге экиге огъайны басыб, джылы келе башласа, ким болса да, биринчи ауузланганнга кетеди. Мени тели акъылыма кёре, джашау алай ишленгенди. Аны опоуу бек кыйынды. Мени джазыуум а башха тюрлю башланды...

Марзий сызгырылгъан тилде сёлешген болур эди

Мальтада юрениб, сарычепкен тиширыуну ызындан келиб кьалдыла Алмалы кьолдан, Къамниш кьулакьдан, дагыда башха терезечиле. Тиширыула джыйылыб, мениге кьараб сейирсишедиле — быллай джаш адам чыкьды бу алакат затланы алыб айланган деб эте болурла. Одеал бла джюзюкюкю ийнскейдиле, бетлерине салыб кьоредиле, бурунларына тыгдадыла, туруб, терезени джарыгына тутуб кьарайдыла.

Къан дыгалас этедиле, джарлыла. Хар ким кьолундан джибермезге кьорешеди. Аны ангылагъанма кьатынланы бет урумларындан. Ким биледи, барабаргъан дуняда мен бир уллу саудюгерд болуб кетерге болурма. Былай тынгылаб турсам, сатыу-алыуну юсюнден бир затлагъа юренирме.

Атлыны уланындан туугъанма,— деди бир кёзю джылагъан тиширыу. Ол мениге кьарай келиб:

— Марзий, биз узакъ адамла тюлбюз,— энди Къысханы кьатыны Хаджимат сени кьарт атангы кьарнашы Джанхотну тюнгюч кьызыды. Къысха уа мени табхан анамы туугъан кьарнашыды,— деди.

— Написат, джанынга болайым, артымда кьалгып... тюз айтаса барысын да, былайда эгерик хыйла зат джокьду... Сайла, аллыгынгы аа,— деди Марзий.

— И-й-й, анангы туугъан кьарнашына, сора Къысха нек атагъандыла?.. Ол джыллада адам атла кьытмы болгъандыла?— деб сорду сарычепкен кьатын.

— Къысханы атасы Эсауа бла Чубур хаджи туугъан кьарнашладыла. Анга ушасын деб мени дядьма Хаджини атын атагъандыла. Ауузлары кьабышырыкь келиле Хаджини атын джашыргъан этгендиле. Болмагъанында Деболадан Даус деб бир келинибиз болгъанды,— ол «Чубур» деген атын «Къысхагъа» бургъанды. Андан сора анамы маджал кьарнашыны аты «Къысха» болгъанды да кьалгъанды,— деб Написат,

хаман джылаб тургъан кѣзюн дженг учу бла сюртдю.
— И-й-й, аллахынг ючюн, Написат, мени къабхын, ол тарѣзенчилени таныгъан джылынгы хапарын бизге бир айтмасанг?— деб бууду сарычепкен къатын.

— О, къой-къой бездирдинг, Мѣлехан... Артлары болгъа эди ол элчилени огъесе... орам бла ырхы барыб, барысын да улуу Къобанда чабакълача джюз-джюрсюн джашау аланы. Безгенме...

— Энди сен терсинге кетме, тюз хапарынгы болумуча айт,— деди Мѣлехан.

— Анамы эгечи Хапбай хариб тели ауруудан эски дуня тюрлене башлагъынчы ѳлгенди. Аны бир ала-мат джашил герханасы джатады бизни къюбурде... Къызы уа джокъду. Барысы, Хапбайны юйдегиси, джашладыла: Джашау, Мусса, Исса. Аталары ѳге ана келтиргенди да, биз аладан ѳпкелеб турабыз. Къатыбызгъа къоймайбыз. Джашил герхананы анамы улуу къарнашы Капшуш-хариб бир саулукъ ийнекге алгъанды. Мен къыз болуб джетгенме да, ол къумачны анам джарлы шайгъа санамай, бичдиргенди Бекмырзаланы Байдыматха — Хырхаланы Даутну къатышына юйде иги кесекни тикдирир адам табмай турдукъ. Болмагъанында, Мурдухда, къабырла къаты джайлыкълада джашагъан кѣзюучюгюбюзде меннге чепкенни Мамусур Хаджини уланындан туугъан Махаметни къызы Ханий тикди. Къыш тюше келдик Терезге. Ол чепкенни кийиб, тууар шорпадан тоуб, ичим чайкъала, джыйын тойланы, къургъакъ тойланы уруб айланама элде. Сора мен былай тебсерге чыкъгъаппай, алайгъа джыйылгъан, табылгъан джаш энчи тойчукъ этиб, хаман сыйырыб мени бла тебсейди. Кюрешеме тебсеб. Айхай, болгъа эди да, эки билегими ѳрге тутуб, герхана этеклерим джел эте, стемеге баргъан

кылыгъым барды. Аллай кёзюуде джашла менден чартлай башлайдыла — ышана болурла мени бла баралмазлыкъларына. Бек кзулагъыма алама аланы, чанчылама кесим. Кышды, суукуду Терезеде, алай болгъанлыкъга, тон кийиб ким барады тойгъа. Тойла уа эшик аллында этиледиле. Он минг палтон келгенди Кавказны тиширыуларына деб, элдеде хапар джурюйдю, алай болгъанлыкъына палтонну кёзюбюз бла иги кёрмегенбиз. Сакълайбыз палтопланы. Алай а зукку чибин! Джукъ да келмеди. Болмагъанында, анам да, мен да джыйыб асыраб тургъан ачхачыгъыбызны алыб, ёгюз арбагъа да Баракъай деб Эриккенладан бир огъурлу киши бла олтуруб, биргебизге башха къатынла да бар, Нарсанагъа бардыкъ. Аны базарында ол палтон деген кийимле тагъылыб — скарладаи тигилген, теке тулукълача, тонла, къара боялгъан тюлкю джагъалары. Ол кюн анда бизге тюбеген эдиле ол аллах буюруб мен тюберик адамладан бир къаууму. Ала Гапшоланы Эзагъа сатаргъа квой малла сюрюб келген эдиле! Квоймадыла мени квайда джашагъанымы билгинчи. Нёгерим тиширыу айтды алагъа — Терезеде, Къамиш кзулакъны эм аягъындагъы юй мени атамы стауаты болгъанын билгенлериинде, квойдула бизни бла безигенлерин. Кимни акылы бар эди аладан мени адам джокъларыкъды деб. Мен а ийнарла этиб Чыракъ сыртында джылкычы болуб ишлеген Исса деб бир аламат джашны суюме. Кысхаланы Махамет андан меннге эки кере кызыл лентагъа бурулуб тургъан бир аламат письмола келтиргенди. Ликпунктлада окъугъанма, къарачай элиблени билеме, Уллу Къарачайда Ислам афендиден къуран чыкъгъанма, — анам джарлы, кеси ёлсе, хамаи барыб аны къабырыны аякъ джанындан олтуруб, пиясын окъуб турлукъду, — деб окъутхан эди, эл бла бир зат

да бериб менге акъдан къара танытхан адамгъа. Иса джарлы алай алапат уста болмаз эди сѣзге,—сени сюеме, ёлеме менге тюбемесенг, ёмюрде онгмазса,—деб кюрешеди. Кимге этдирген эсе да Акъ-Къая эшикден тюшген джерде къошчу джашланы бирне этдирген болур, ийнарланы бир талайын джазыб неди:

Бурулуб-бурулуб чыгъады, Написат,
Тургъан юйюнгю тютюню:
Мен сюйгенлей сюймесенг, Написат,
Болгъун джаханимин джиттини.
Кюеу негерле, о-о-о, келелле,
Написатчыгъымы элтирге.
Мен ишибизни салгъанма, Написат.
Барыб Москвада центрге...
Оу, алай деген ма не хапарды.
Мени джаным чыгъыб къалгъа эд,
Написатыма джукъ болгъандан эсе,
Саулай Къамниш къулакъ баргъаед,
Мен кѣб айландым, оу, кѣб джюрюдюм,
Тутарыкъма кѣксюл кѣгюрчюм.
Аны къанатларын кесим кесерикме,—
Иерик тюлме ёлгюнчю...

Азбар этиб, макъам да салыб, саулай биз тийрени къызлары джырлайбыз менге этилген ийнарланы. Кесибииз да таратыб, джылай-джылай джырлайбыз, былай джерни къырдышын тартыб. Сора Къара къызны къызы Кезбан бир кюн гюхда нартюх джарма тюе тургъанлай, башлады Исагъа джууаб этиб ийнарла бла. Биз тюебиз аягъыбыз бла джибиген нартюхню, къызла, тѣрт-беш адам,—ол а таралтады. Ол заманда, сууукъ тюшгенлей, къарачай юйледе эм алапат ашарыкъ неди десенг,—уллу печ чоюнга къакъ къой этден салыб, анга гюхда гюйюлген, сау-

лай да кебеги кетген нартюхлени куюоб бишире эдик,
Бир татлы эди кеси да, хадауус! Туюгенибизни куюоб,
тынгылайбыз Ашпаланы арбазда Кезбаннга:

Къачхы джелле кёреме, ой кызыла,
Кёк къаураланы куюу этген.
Ариу джашла, кёреме, ой кызыла,
Джау джюреклени суу этген,
Тауладан мийик джюрегим-кёлюм
Тауукъ тапкыдан аз болду,
Кынадан кызыл мени джаякъларым,—
Сары сапрандан саз болду,
Сени кёргенли кысха болгандыла,
Оу, этеклерим-дженглерим.
Тарыгъуларымы айтыб джыларгъа,—
Къайдасыз, халал тенглерим?..

Кезбан джырлаб бошагъанында, биз бирден сыт-
дыкъ. Иссаны бир кере элге эниб галефе кёнчеги
юсюнде, эки аягъында кумукъ сахтиян чарыкълары,
инчиклеринде тюкепден алынган акъ халы чындай-
лары. Бабухха талау тийге эди, бир иги джерден
чыккыгъанды, Къандаурлашы Къудоруу кызыды кеси.

— Кызыла, билемпсиз,— энди ийнарла Иссагъа
этилгенлерини куюлагъына эн салыр ючюн, аны юсюн-
ден бир иги, былай къагъыб, ийнар этерге керекди,—
деди ол.

«Суу тегюлсе неси къалады, айран тегюлсе джу-
гъусу къалады»,— ол къалын, болумлу джерден чыккы-
гъан Бабух былай къраллыккыны тили бла сёлешиб
башлады.

— Хо, тюз айтаса,— дедиле кызыла барысы.

Аны эшитгенлей, менден алгъа киши джукъ айт-
ады дебми этди да, Къанитат куюйду да кюйду:

Ары джанында бир от джанады,
Ол шайтанланы отуду,
Сахтиян чарыкъ, акъ чындай, о кызла,
Хауле джашланы чотуду.

Къууанч аралы болуб, бу ийнарны, аллында джыл-кычыгъа этген джырыбызгъа къошуб таралтабыз. Къызла барыбыз да элиблени билебиз. Ол заманда къарачай халкъны бир къаууму къуран элибле бла окъуй эди, бир къаууму уа латынча..

Ол кюн гюхдан кетдик хар ким юйге. Бизни сакъ-лаб турадыла аналарыбыз ашарыкъ этерге, ингирде биченден, отундан эркишиле къайтырыкъдыла. «Отун-чуну ачыуу — бурнунда», — аланы тойдурмасанг, уллу къаугъа чыгъарыкъды. Терезе эли джангы тюшюб, хар ким алайда къол джетер джерде кёзге илиннген чегет ышанланы томуруб бошагъанбыз, энди сыгын бла къаурагъа таяныб турабыз. Келебиз къууанч аралы болуб. Барыбыз да, кызла — сарыкъашлабыз. Дотдуланы Аблюу — къара наныкъны тамырын къазыб, аны отда кюйдюрюб, джауун джакъсанг къашларынг къап-къарала боллукъдула, — дегенди да, бычакъла бла джюлюб, барыбыз да къашларыбызгъа къара наныкъны джауун джагъыб, джаулукъланы энишге ийиб, мангылайыбызны байлаб айланабыз. Аппаладан джырнаны туююб чыкъгъаныкъда, башхасы болмай, тышындан келген тиширыулача, алай кёрюнебиз къарагъан кёзге.

Ол кече огъуна, юдегиле ашаб-нчиб бошагъандан сора, кеси эчги джауу бла ууланган чырахтанны джандырыб, Иссагъа джууабын джазыб, кюбюрчекден бир патис къолджаулукъ бла бир къутуне хурджунну алыб, мени кюнюм дунягъа къошулгъанды, биринчи кере эркишиге джууаб къайтардым.

Бир сууукъ кюн, терезебизден хаман джел ойнаб,

юйде болгъанны сибире тургъанлай, Сюлемени къатыны Файруз кирди да келди. Кёзю-башы джарыкъды, тёрт джанына къарайды. Меннге да, кеси ёмюрюнде хоншу кызын биринчи кере кёргенча, кесини къашларын бошлаб, керпесленеди. Анамы кёзю-башы бошланганды, кёлю да джарыб, гёзендеи къайнагъан сары джау алыб келди. Бизге гыбытны башлатыргъа унамаучу анам, Файрузну кёргенинде, чомартчыкъ болуб, тауушун кёгюрчюнча джибериб кюрешеди. Сыйладыкъ сууукъ кюн юйге кириб келген къонакъны, алай болса да аны не къонакълыгъы барды, кюн сайын къара сууда, челеклерни бла суу агъачны бойнуна салыб, бизни сакълаб туруучу тиширыуну. Кете туруб, ол кюн меннге бир картны къоюб кетди. Андаг алыб суратны къойнума сала билдим. Анам биле болур, алай а ол да меннге къадалгъаи кибик этгенди. Башха ингирледен эсе тюрлениб, хур кызыча сёлешеди бюгюн меннге.

Кече биягъы чырахтанны джарыгъында, хар ким джукълайды юйюбюзде, мен а картны ачыб къарайма. Қъарасанг аллайгъа къара, «кёкден тюшген байхамбарча» бир арну сурат!.. Туюмчекчингими къолтугъума кысыб, джаяулай, кысха джолчукъ бла Элтарткъачка къачыб кетерча болгъанма. Танг джууукълаша ол кече кёзлерими кысыдым. Аламант тюшле кереме.

Бир талай кюнден эки тиширыу ёгюз арба бла келдиле меннге келсчилик айта. Анам бла иги кесекни от юйчюгюбюзде сёлешиб турдула. Аланы ичинде, башында чалдыш палтон джаулуугъу бла, чабхыным тутханды деб айланган бир джашыракъ тиширыу келди да, мени бла сёлешиб кюрешеди. Аланы арбаларына миниб кетиб къалырча болуб тургъан мен къыйынлы, ол мени бла сёлешген тиширыуну ийнан-

дырмай кьалай этерик эдим. Тынгылай турдум, болмагъанында, ол алаамат сурат алаымда сюелиб арыбери кетерге унамайды. Кесини бир чилле галстугу, бурма чачы, акъ кёлеги, кьайтарылгъан джагъасы бла, костюму. Хо дедим анга. Ким эсе да улуу кьулулукъчуду деб акъылыма келиб, мен юсюме кьара джибек схарладан, алаамат эшилген тьюмелери бла кьара манто кийиб, башымда — нчимден дарий косынкам аны тышындан бойнума сау акъчилле джаулукъну былай бош атыб, кьолумда дарий кюнлюгом, шахарчы тиширыуланькыча, улуу сумкам, линейкагъа мишиб, хамаи Элтаркьач бла Нарсананы арасында болгъаны кьыздырыб, бир-бирде Терезеге да кьайта, кюн ууатыб айланганымы кёзюме кёргозгенме.

Бир талай кюнден келдиле элтаркьашчыла. Эки эмилек ууанык джегилген кьарачай арбагъа мени мвидириб барабыз джассы бола Къамниш кьулакьда. Аллында сагъая келдим, болмагъанында джукълагъанма да, иги терен джукъугъа кириб тюшле кёре барама. Къатымда мени кьолумдан къаты тутуб кьыз джёнгер къатын бла эки кьыз нёгер джаш да бардыла. Ала ючюсю да кьысха джууукъ джетген адамла болуб табылгъандыла бизни элде. Бир заманда кьыз джёнгер къатын мени кьабыргьамдан тюртюб уятады. Къарасам, кюн иги ёрге келиб, оджакъладан тийреледе тютюн чыгъа, ууаныкланы бири чочуб терсине тарта, элге кириб келебиз. Уяндым. Тынгылауни салыб кюрешеме. Ол мен картын кёрген джашны кесин бир кёрсем кесини кёзюм бла, ол заманда тынчлыкъ табарыкъма.

Да энди, кёбге созуб барама. Неда болсун, ол сурат тюр эди мени элтген адамлары. Ала элде джаиджаигъыз устаз джашны сыфатын пйген эдиле. Меники уа, хариб, бир тынч, ёмюрюнде школну эшигин ачыб

кирген адам тюл. Тура турдум. Сора андан бери бек көб джыл кетгенди, унутмай сизге айтырыкъ эки ханарым — баш неми ишге чыгъарыргъа юсюне кьерге кѣнчек табылмады да тохтады. Къайын анам, Гасасаланы кыыз, гюнахы къурурукъ, ол кертти дуниядады, бууду мени, Нек этгенин билмейме. Ол а саулай джамагъатха белгили схарла палтонуму тышында кесини джашына кѣнчек тикдиреди. Бостанланы Баладжанны чакъырыб, палтонуму тышын бери сѣгюб алыб, аны бичиб, баш неме джарагъан кийимни къол бла тигиб кийдирдик. Ол да аны юсюне къаблаб кетди Къыздыргъанига къой къошуна. Экипчиси уа — бек уллу къыйынлыкъ болгъан эди. Бир джангыз кыызчыкъ туугъан эди. Анга да юч ай болгъанды. «Дырынга» дедиле да, къоймадыла. Ол да къошдан келиб маллагъа аш чалыб кюрешибиз. Къойчулагъа ол джыллада айырылыб бичен ызчыкъла бере эдиле. Барама былай Хацакор табагъа ёрлеб, ичинде джукълаб тургъан сабий бла бешкни аркъама тыбына бла байлагъанма да, барама сенекни къучакълаб, хырылдай-хырылдай... Бир заманда, тегерекге айланыб къарасам, кѣз туурада джан джокъ, джолла бир талай джанына айырытадыла. Къайсы джол бла барыргъа билмейме, ким джорюгенди кеси ёмюрюнде былайлада. Сора, болмагъагында, бир уллу скирдни гырмыгына къадалыб, ары башына минсем бир джукъ кѣрюр эдим деб, джаз кишткча, кюрешеме тырнакълаб гырмыкны. Миню бардым, тюгел тишини башына джетгинчи гырмык юзюлдю да, кетдим тегерек-тегерек айлана, тѣнгередим скирдни башында джерге. Ол кюн сабийни мыйысын чайкъалтхан эдим. Андан тюзелмей ол да кетди, баш нем аскерден къайтмады, ёмюрюм Джапнайны сабийлерин аякъ юсюне салама деб аны бла мен да къарт болдум, — деди Написат.

— Кимди Джаппай?— деб сордум, анга.

— Джангыз къарнашым,— деди Написат.

Къарачай элдеде ёмюрден бери адамла кёзлерин быллай эстрадада ачхандыла. Аланы бири болду Марзийни юйюнде да. Беш тиширыу Написатны хапарына тынгылаб, бир кесек кёзлерин ачдыла. Мен да башхасы болмай билгичге китаб ачдыргъанча болдум, устукку болуб айланган тели акъылым бир джерге джыйылыб, бир гитче буз таучукъ болду. Кюнюмюкечеми ангыладым. Хаман, меннге дери да джюзджюз джылла бла къызланы джазыулары меникича болуб келгенди. «Тёрт санындан башха джугъу керек тюлдю»,— деб алда да, элт джарлы къызны бир юйге келин этиб, сора аша да, аша аны этин, хар не джаны бла да. Меннге да къалгъан къызлагъа болгъан артыкълыкъ болгъанды. Не джылаб, не сарнаб энди бешинчи юйлени болконларына муниб, веер къагъыб. турлугъум ётюрюкдю. Белни тартаргъа керекди.

— Энди, Люба, бусагъатда былай деб, сеннге айтыр сёз джожьду. Затларынгы, сагъыш этейик да, джарагъан затлагъа ауушдурайыкъ, — деди Марзий.

— Хо, джаным... Ма бу кюйюзню да, таб джюзюкню да, Локъманны къатыны кишиге ычхындырлыкъ тюлдю, кеси да бир алаамат бёркле этеди, джюню кофе бла бояб, паутинкалары асыры акъдан кёзюнгю алдайдыла,— деди Написат. Дагъыда къарай келиб. ол,— барысын да кесим алыб къояргъа болурма, кёб халым барды, аланы ауушдурсам, аман кёб хабджюк алыб берликме сеннге, Люба,— деб къошду.

Чачыла башладыла хар ким. Мен да туруб, Марзийни бетине къараб къубулгъанма. Тиширыуланы ашырыб къайтхандан сора Марзий:

— Люба, а къыз, джукъ ашамадынг... Олтуруб бир ауузлана кетсенг, иги боллукъ эди,— деди.

Ауузума джукъ элталлыкъ тюлме, кетейим.

Марзий мени остановкагъа дери ашырыб, алайда мен автобуса миннгенден сора, юйюне алай кетди.

* * *

Анамлагъа къайтмай, кеч эте юйге келдим. Келсем аллайгъа кел, эшикле кенгине ачылыб, Азрет иги джылыныб, аллында бир чагъыр шышасы, андан сора къуру стол,— огъары аякъгъа миниб тура.

— Сенмисе? — деб, меннге къарады, андан сора джырлагъан маталлы этиб, бузоуча макъыра, шышаны башындан уртлаб кюрешеди. Стакан-зат деб джукъ айтмады ол, мен да аны къулакъгъа алыб къырылмадым. Аны алай къоюб, мамалагъа кетдим. Келсем, аниганы къаш-башы джарыб, диванны юсюнде кёб джюп зат къаланыб.

— Болгъанны толтургъанма,— деди мама джарыкъдан джарыкъ бола,— ма кёремисе бу къудретни, — алкъын джукъ бермегенме Даутагъа къыйырын ычхындыргъан эдим да, хар ким алыб келиб болгъанны юйюбюзге къалагъандыла,— деди ол меннге.

Мен къууанчлы болгъанма. Не этейим — эрге баргъан не стем, палах — этек бюкгенди,— энди меннге этек бюгерге керекди, Азретге машина алыб, аны кийиндириб, джарагъан гарнитур алыб, юй ишлетиб, къайдам, не айтайым... Ата юйюмден не болушлукъ чыгъарыкъды. Бусагъатда кюн сайын келиб мамадан туздан башлаб, эт кесекге дери мындан ташыб, аны бла юй тутама. Аллай юй тутуб къачаннга дери джашарыкъса... Энди Сапийт бла анам джарашдырлыкъдыла къолума аллыкъ затларымы. Биргеме тебрерик адамым, джол устам — барысы да абсыным боллукъду. Ким биледи, тышына джюп затланы кёлтюрюб чыкъгъан адам болгъанны ууатыбмы келеди, огъесе ол да джаханнимиди...

Бир талай кюнден, базарыбызны джарагъан джюкле этиб, джолгъа хазырландыкъ. Сельсоветден справка алгъанма, паспортум барды, джолгъа болурча бир ачханы анам сансыз этиб, хопшуларыбыздан ёнкюч табханды. Энди джолгъа къалай чыгъабыз. Бизни элден тюбеген машинагъа миниб, аны бла тебресенг, бир талай джерде постла бардыла. Ала да бизни тутуб, къан салыб къояргъа боллукъдула. Ол темир тау болуб аллыбызгъа сюелиб турады. Анга да табды биягъы Сапнят амал. Сатыуларыбызны арну джарагъан сумкалагъа салыб, аууш бла областыбызны ара шахарына келдик. Кече бизге къысха джууукъ джетген ахлуларыбызны юйлеринде къалдыкъ. Къонакъбайланы тиширыулары да, Сапнят да барыб, ким эсе да бир шоферну табыб келдик. Ол Анапагъа пассажирканы джюрютеди. Ачхачыкъ телесек, бизни машинасы бла Краснодаргъа дери элтирикди. Алайда уллу аэропорт барды. Андан къайры сюйсенг, ары уч.

Ючюнчю кюнünde экибиз да, тенгизге кюн ууата баргъан тиширыулача, алакъытай сарафанла кийиб, башыбызгъа бирер тенгиз бёркню къаблаб, аякъларыбызгъа вьетнамкаланы кийиб, мингенбиз халкъ бла бирге автобусха. Сапнят хадауус шофер бла эгечкъарнаш болгъанды. Ышарыб, хамап аны къатына къысылыб, бир къауум салонда олтургъан адамланы кесине эрши къаратады. Аны ол эслемейди, мен кереме. Ол адамла къайгъылы тюлдю. Билмейме аны башында къаллай акъылы болгъанын... Эртденги суукъда келиб бир уллу шахарда тюшдюк. Бу Краснодарны автовокзалы. Чаб-чуб эте аллымда Сапнят болгъанын кёлтюрюб барады, мен да аны ызындан аякъларымы ашыкъларын бир-бирне ура, джёбелейме. Ауум алынганлыкъгъа, мен алкъын джангы келиме, аны ючюн буюгъа болурма...

Автобуса миниб келдик аэропортха. Тынгылауна салыб, ызына айланыб меннге къарамай, абсыным хаман мыллык атыб барады, мен да аны кёз туурамдан аджашдырмайма.

Аэропортда адам тул-тубан. Хар кимге ёшюн уруш эте, кирдик вокзалны ичине. Марай барыб, буфетден алай узакъ болмагъан, скамейканы кыйырында бир бош орунну табыб, алайгъа джарашдыкъ. Чабардыла хар ким ары бла бери. «Тауджан суудан не ангылайды»,— дегенлей, мен да къарайма тегерекге.

— Сен былай олтур, хабджюклени атыб кетме, мен кассала таба барайым,— деб Сапийат кете башлады. Айхай, болгъа эди да, экибиз бир бирибизге орусча селешибиз. Къарачайча ауузубуздан сёз чыгъарыргъа болмайды. Аны асыры къоркъгъандан этебиз. Кетди абсыным, шляпасыны къанатларын ызына бура. Олтурама. Киши меннге джукъ айтмайды, мени къайгылы адам да кёрюмсёиди. Олтурама. Кесим а алай бош олтуруб турмайма, адамланы кийимлерин сынайма, тишируулану юслеринде кийимлери къалай тигилгенине къараб юрешеме. Эки адам бирге къатым бла озуб башласала, арабин, эри бла къатыны болурла, неда къызы бла атасы, къайдам, не айтайым:— бу адам профессор болур,— дейме ичимден.

Мени къатымда бир къутсуз джаш эркиши олтурады. Хаман тынгылаб теке къалкъуу этиб юрешеди. Радио бош турмайды, андан бир кука тауушлу тишируу, хаман самолетланы рейслерин билдиргенлей турады. Сапийат кетгенли иги кесек заман болгъанды. Энди бу адам тенгизден сау-эсен чыгыб, анамы бир кёрсем деген болмаса, башха термилгеним джюкьду. Алай болгъанлыкъгъа, мен анама асыры эртде тапсыкъ бола башлагъанма. Бююн-тамбла юйюбюзню кёрюп насыб къайда. Сейир зат а неди десегиз,— Аз-

ретни кѳрмезиме кѳууаныб, ичимден хамаи учунуб турама. Сау кѳаллыкѳла, бу базар чотну кѳайдан чыгъардыла эсе да, бир ох дерме бир талай кюню, аны шишадан чагъырны башы бла уртлагъанып кѳрмез ючюн, джаяулай джерни этегине ётюб кетерге боллукѳду. Келди бир заманда Сапийат зауаллы.

— Салихардха табдым билет,— деди чалгъан орус тилде. Ююю кѳурурукъ, не глаголланы аякѳларып джумушата билмейди, не «ого» деген джерни сѳзню туура джазылгъаныча айтады. Энди аны орус болмагъанын ауузун ачханлай да билликди адам, алай болса да, кѳой сѳлешме, кимни джылкѳсындан тай тутады ол да тили чала эсе.

Мен а немчача да бардырлыкѳма, орусча кѳой эсенг. Ол джанындан уллу кѳоркѳуулу тюлме.

Кеси кереклибизге кѳараб, бирер суу да ичиб, сакѳлайбыз билетибизге кѳараб, кукатаууш диктор кѳачан билдирлик эсе да бизни рейси. Билдирди. Болгъаныбызны алыб барыб, ичи харакетден толгъан сумкаларыбызны базманнга салыб, алайда бизге бир кѳагъытла бериб, мыллыкны адамланы ызындан джабылыб тургъан эшиклеге атдыкъ. Биз алайда алай кѳб сакѳлагъынчы, юсюнде летчик кийимлери бла бир адам ортасына джетген тишируу кѳабакъ эшикленн ачыб, андан бизни майданнга джиберди. Алайда алай кѳб сакѳламагъанлай бир вагончукѳла келиб, Сапийат аллымда, мен да аны ызындан олтурдукъ аланы бирине. Аны бла барабыз, кѳз кѳрген джер бары мазалы самолетладыла. Ким биледи, аланы кѳайсысы кѳайры учады... Аны бла башымы аурутмадым. Сейир зат неди десегиз,— чыртдан да башымда кѳайгъым джокѳду, джюрегимн чапчхан джери басылгъанды.

Стюардессагъа билетлерибизни кѳргюзтѳб, тран бла миндик темир кѳушха. Биринчи кере минигеиме,

сакълаб турама не боллукъма деб. Андан кесибизни креслолагъа байлаб хазыр болгъаныкъда, самолет чабыб башлады. Алай эте келиб, улоубуз джерден айрылды. Джаным тамагъыма тыгъылыб, солуууму алалмай башладым. Терезчикни къатында олтургъанма — люкден къараб болгъанны кёрюб турама. Юйле, адамла, асфальтдагъы машинала гитчеден-гитче болуб башладыла. Кюмюш окъача, Къобанны да кёрдюм. Джаным, джюрегим орунларына келдиле. Кёзюмбашым джарыды. Сапнят эринлерин къымылдатыб кюрешеди. Энишге ийилиб аны къулагъына:

— Не этесе? — деб сордум.

— Алхамны окъуйма, — деди Сапнят. Аны дин тутханына бек сейирсиндим, кесине джукъ айтмадым.

Бир заманда, къарасам, стюардесса къызчыкъ келиб мени къатымда олтуруб тургъан абсыным бла саламлаша айланады. Сапнят да ышарыб, ала эртдеден танышлача кёрюнедиле. Алай кёб сёлешиб турмай, ол къыз кетиб къалды.

— Эртдеден танышымды, — деди меннге нёгерим.

Хаман айланыб тургъан саудюгер тиширыу муну бла да учхан болур да бир джары. Элде джюрюген хапарлагъа тынгыласанг — итле джегилген джерлеге барадыла сатыу-алыу эте бизни областда джашагъан адамла, дейдиле. Хапарлары уа бурунгу джыл сары-смакъларын Магаданда киласын онбеш сомдан сатыб келгендиле деб, элде алай хапар джюрюй эди. Да, ма бюгюн биз, эки элчи тиширыу кетиб барабыз къайры бара эсек да. Мен джолну къулагъыма алыб алай бек къыйналмайма, Сапнятха уа эки къанат битиб, хаман къанкъылдаб, халкъны ауузуна къаратыб келеди. Кеси да суйген адамы бла эрлей тил табыб, шохаймохай болуб къалады. Менме хунагъа джарашмагъан ташча, хаман кесими кёбдюрюб келген.

Биз кёкню сылыб келгеншбизге эки сагъат чакълы бир заман кетгенинде, стюардессала да бишген прич баста бла тауукъ этни салонда халкъны аллына салыб сыйладыла. Андан сора бир мырды татыу этген гара сууну бердиле. Қъабарыкълада ауузума джетгенинде алай ангыладым бек ач болгъанымы. Андан сора алай кёб бармагъанлай, таблолада кызыл отла джаныб биз да белибаулары кысыб, самолет джерге тюше башлады. Тюшгенбиз бир уллу аэродрому болгъан шахарда — кеси да не шахарды десегиз — Пермь! Уллу Кавказ кършоуну орнуга мен Урал таулары башлары бла ётуб келеме. Алай кёб турмадыкъ муну аэродромунда. Джерден айырыла, бу джол джаным тамагъыма тыгъылмады, юренген кибиб этген болурма, — барабыз кёлтюрюлюб кёкге. Кетдик шималгъа къарай. Энди аны мен шималын-кыбыласын билмейме, школда мен окъугъан географиягъа кёре, Салихард, къайда эсе да, тундрадады.

Қъалай эсе да кълкъыгъан кибиб этдим. Сапият салонну артындагъы бёлумге кетгенди. Бир заманда, мен да теке кълкъыу эте тургъанлай, биреу келиб инбашыма тийди. Илгенген кибиб этиб, эс джыйыб къарасам, арт хурджуна кызыл ярлык тагъылгъан бир кърт къатапа кёнчекге кёзом илинди. Андан сора юсюнде бир джамчыча сагал-сагал тюшген джюплю кофтасын кёрдюм да, бетине къарагъанымда, бек сейирсиндим. Бетине къарамай алджагъан эгеме, сюелиб тургъан Сапиятды, алай болгъанлыкъгъа кимни акъылы барды ол быллай кийимле кийерикди деб, андан чыкъмагъан зат кълмады, не кёрмедик, не кёрдюк бу ийше джухан питнаны юсю бла!

— Бар, арт салонда бу алакъытай кийимлеринги теш да, юсюнге джылыракъ затла кълбла...

Ауузумдан тылпыу чыгъармагъанлай барама, сояр-

гъа аякълары байланган кютю къара къойча. Юсюмде аллай алакат сарафаным барды къудору джыгырыкла, нартюх сабахла, чѣплеу башла, дагъыда мен атларын билмеген бир бачха ёсюмлюлюклени оюулары тюшген. Бу болумдан уллу хапары болгъан адамча, салонда хаб-джюкле къаланыб, юслерине джабыу ийилиб тургъан бѣлмесине кириб, эрлай юсюмден курорт кийимлерими тешиб, бир джинси къумачдан тигилген юбка бла, Исландияда этилген, дженглери бууларыма джете, джюю огъары джанни кийиб, ызыма келдим.

Бир заманда самолетну таблоларына: «белибаула-ны къысыб кесигизни бегитигиз», деб от бла джазыл-гъан харифле бизге хапар бердиле. Мен да ангыладым: къайры эсе да келиб, джерге тюше айланабыз. Келир джерибиз а Салихардны аэропортуду.

Билмейме, Сапийат ичинден ийман чакъыртамы тура-ды, огъесе къулагъына алмай, тынгылауну салыбмы келеди. Аны бетине къарамайма. Кесим да хыйны аша-гъан къатынча болгъанма, джукъну къулагъыма ал-майма, не ачымайма, не къууанмайма, не джарымай-ма, не джыламайма. Джетинчи кѣкде джаратыучу бар эсе, ол меннге аджалны эки кере иймей, бир джангыз джолда аллыкъ болур бек джерде орналгъан мени джа-нымы. Кюп джарыкъ. Улоуубуз гюрюлдеб, болгъанни таууш этдириб барады, хаман энишгеден-энишге тю-шюб. Бир заманда аны чархлары джерге тийдиле. Ан-дан сора, алай кѣб бармагъанлай, тохтадыкъ. Стюар-десса къыз келиб, Сапийатны къулагъына бир затланы, меннге эшитдирмей, шыбырады. Абсыным, гунайны къояныча, ышарады, эшикле ачылыб, хар ким бир-би-рини теблемей, акъырын басхычлагъа чыгъыб барады.

Мыхал айрыгъа тубанла къоннганча, биягъы мени башыма келиб бир къатышхан къайгъыла къоннганды-ла. Къайры барлыкъбыз, кимни юйюнде турлукъбуз,

джазыу энтда къаллай инсанла бла тубешдирликди. Сапиятны уа аягыны тубюнде чёб сынмайды. Къанкъылдайды, хар кимге ауузун джетдиреди, кеси да бир джерде не олтуруб, неда сюелиб турмай, хаман джортууулгъа барыб кюрешеди. Меннге ачыу этеме деб озгупланады деген актыл башыма келиб, къашларымы киши тешелмезча туююмчек этиб, къабыр тынгылагъанча, шыбыртсызма. Тесукъа эте келиб, аэропортда хабджюклерибизни къолубузгъа сау-эсен джыйыб, хауагъа учуучулары мекамларындан аны аллында мазаллы майданнга чыкыгъанбыз. Джюрегими кзурутуб баргъан абсынымды — «тели кесни сормай танытыр», деб, ол аууз джетдирмеген не эркиши, неда тиширыу джюкъду. Барысы бла, хар тубегени бла терен ушакыгъа кирир къайгы этеди, алай болгъанлыкыгъа тохтаб аны бла терен сёзге кирир адам бизге джолукъмайды. Хар ким, ол аууз джетдиргенледен, не хышы этиб кетеди, неда не айтыргъа билмей, башларын силкиб, бетлерини этлерин джыйырыб. аны бла джууаб этедиле. Чыртдан да мени андан кёлюм чыгыб бошагъанды. Алай а, не амал! Къара кюн келген, бёрю нёгер болады — бусагъатда не аздан да Сапиятны туюн терсине сыласам, сора боллукъ болду. Не тохтай, неда тына билмей, хаман къадалыб къаллыкъды. Болмагъанында, кеси-кесими ышартыб кюрешеме.

Очеретибиз джетгенлей, аламат шахмат тамгъалары болгъан «Волгагъа» миниб кетдик. Сапият шофергъа бир адресни айтды, мен не орамгъа, кимге барлыгыбызны ангылаялмай къалдым, соруб да кюрешмедим. Не башхасы барды. Джап-джангыз мен ангылагъан бир зат: Сапият бу джерлеге кёб кере келгенди, кеси да мында орамланы, башхасы болмай, Учкуланны тыгъырыкъларын билгенча, биледи. Ичинден не алхамны, неда къылшыуу окууб кюрешмейди. Ол шофер бла, бир эртдеден та-

ныш адамы бла сѣлешгенча, терен ушакъгъа киргенди. Тоба, былайда терсине келген бир эски нарт сѣз да табдым — «кимни арбасына минсенг, аны джырын джырла»,— деген тюз тюлдю. Мен арбасына миниб, бек бузулгъанма, алай болгъанлыкъгъа, хадауус бла туююшмей, бу узакъ джерледен элиме къайтыб, атамы-анамы, эгешчиклеримн сау-эсен кѳрсем!..

Таксибиз келиб бир уллу юлени алларында тохтады. Ачханы тѳлеб, джюгюбюзню туююрюб, сюелебиз эки абсын. Шофер, нѳгериме бир тюрюю ышарыб кетди, болгъанны тауушдан алдырыб.

— Сен былай тур, мен барыб къараб келейим, юйде адам таба эсем,— деб, ол подъездге кириб кетди, мен а турама къубулуб, эшек билген арба джол, анам хаман къубул деб, къысаргъа болгъанды да, кѳзлеримн сююзлтмесем, меннге да къабыры къычыра айланган Балтузгъа табханча, ат-бет атаб къояды дуняаны адамы деб, эте болурма. Къубулама.

Аллы бла шайтан джелча таууш этиб, аны ызындан: джюр!— деб, Сапият сумкаларыбызгъа къызыу узалыб, меннге да иги къарамай, уллу эшиклени ичине кириб кетди. Келеме мен да аны ызындан къалгъан джюкню барысын да кѳлтюрюб. Кесин кѳрмейме, солугъаны бла атлагъанын джюрегим сезиб, барама этажланы башына чыгъыб. Чыкъсанг, аллайгъа чыкъ — бешинчи этаж! Эшиклери ачылыб тургъан бир алакат шахар отоугъа кирдик. Абсыным бир кухнягъа чабды, бир туалетге кирди. Турама аны аууз джелин сакълаб.

— Фарида алай къууанды, мени тауушуму эшитгенлей... ачхыч тогъузунчу квартирдеди, андан ал,— деди да, сау къаллыкъ, ансы кѳб сакъларыкъ эдик.

Чынг артында Саният, джерни башында джашагъан джан болгъанымы энди эслегенча этиб, мени бла

да сѣлеше башлады. Да мени бла ушакъ этмей бу уллу юйлени къабыргъалары бламы сѣлеширкиди.

— Аякъларынгы теш да, ол тапочкаладан кий бир джукъ, — деб уллу кийим такъгъычны тюрбуне салыныб тургъан ашчикни кѣргюздю ол манга.

Айхай, Сапийат къан джаугъан, къазакъча суу устады. Джети классны джергиликли адамланы ана тиллеринде бошагъанды. Телефон бла юйню иеси тиширыуну алыб, анга мен учун — къыйырын аз ангылагъан бир муслиман тилде сѣлешиб, кюлюб кюрешеди. Иги кесекни ол мен танымагъан адам бла сѣлешиб, трубканы рычагга дюрген атыб, меннге хапар айтыб башлады. Ол айтханнга кѣре, бу юйню Сапийат бек эртдеден бери таныйды. Хозяйкасы кеси джангыз джашагъан татар тиширыуду. Отузунчу джыллада, бек озгъан бай адамны къызы болуб, аны атасы бла бери ссылкагъа джибергендиле. Къайдан эсе да Орта Азиядан — Ферганаданмы, огъесе Джекъазгъанданмы, — алайыи ол иги билмейди. Энди атасы эртде ёлюб, Фарида мында къалыб кетгенди. Ол кеси да ресторанлада ишлейди.

Экибиз келиб кирген сахар юй, башхасы болмай, музейге ушайды — терезелеринде, болконланы бурууларына бегиген агъач тегенеледе къалын кѣкенле болуб гокка хансла. Аланы ичинде артыкъсыз да герани хансланы ачы къызыл, мор, акъ, чайыр бетли джанлары болгъан чохлары. Бу джерледе была айырылыб иги бите болурла. Бизде да бардыла была, алай болгъанлыкъгъа, алапы алай бек сюйюб бу юйде къарагъанча багъалатмайды киши. Тѣгерек кюзгюле, кюйюзле, хар юйню арт къабыргъасында, ичлери багъалы сервиследен толуб тургъан стенкала... Залда пианино, хрусталь бла джасалгъан алапат къараууз бетли шкаф. Поллада таза джюп паласла, терезеледе махар кѣкден кесилб джайылгъанча, джукъа кѣк дарийден джабыула...

Сапнят кесни бу мекамлагъа джараулу джасандыр-гъанды, — барады ары-бла бери, бир эшкленни бери ачыб, аланы ичлеринде иелери болгъанына сабыр этиб, иги эслеб къарайды. Печге чайникни салыб, столгъа сауутланы тизеди ол. Мен турама—«къойну аллах берди, эчки джолдан къошулду», — деб...

— Кел, бери олтур, — дегенди да ол меннге, барыб чёкгенме кухняда джасала тургъан чай тепсиге.

Ишкилди варенье, вафляла, шекер, рачка татыу этген къалы бал, ётмек, сары джау, завод бышлакъ, — болгъанны тизгенбиз алдыбызгъа. Мен да таныдым, ангыладым юйню неси тиширыу бла мени абсыным джандан-джаннга тенгле болгъанларын. Джюрегим лююлдеб турады, — бир къоркъуу тюшгенди да ичме, не сейирсинмейме, не къууанмайма бу тюрлю затлагъа. Чайдан ичиб, кесибизни джел элтмезча этдик. Сауутланы джуууб кюрешеме. Сапнят ваннаны отун джагъыб кюрешеди эшкленни къылычыи салыб анда болгъанны газ джанган тауушдан толтуруб. Ишими этиб бошаб, чёкгенме кухняда мен да.

Бир заманда Сапнят, чоюнда бишген къызыл чюгюндюрча, тазачыкъ болуб, кеси да, къып-къызыл къызарыб, чыкъгъанды тышына.

— Иги джанымча, сен да бир чай сал, суусабдан ичим кюйюм барады, — дей, кюзгюню аллына сюелгенди. Кюрешеди чачларын тюрлюле этиб. Мен да чайникни суудан толтуруб, анга ичги хазырлайма.

Ай, мени аллахым, Сапнят башхасы болмай, Нарсага паркны эм омакъ тиширыуу болду да къалды. Элде онунчу классда окъугъан бир къауум къызчыкъла болуучаи эдиле алай — бели тартылыб, джинсилерини къуртлары-сызлары, къундузну къанатыча, лампа джарыкъда джылтырай. Огъары джанына да бир джийиргешли кофтаны кийгенди, чач ышанларын те-

мирчиклеге буруб, мен хазырлагъан чайдан ичиб кюре-шешеди. Мен да, аны юсюме алындырмаз ючюн, кюре-шеме пиаланы ауузума джетдириб, алай болгъанлыкъ-гъа, тёрт джаныма къараб, дыгалас этиб, дуняда кесиме орун табмайма. Ой, чыкъмагъан джаным, джан-магъан отум! Ол худжу къаллыкъ, хаман кёзюме кёрюнюб туруучу япон веерни унутханма. Былагъа тюбегенли бери тюнюмдю деб джукъ кёрмейме, хаман ачы тюшле кёрюнюб турадыла манга.

Эшиклени къонгурауу къагъылды. Башхасы болмай Чыракъ сыртында кишнеген къадырча, мыллык атды Сапийт. Мен орнумдан тебмейме. Ала уа кюрешедиле бир-бирлерин уппа-чуппа этиб, къанкъылдаб, мен анда—мында бир сёзню ангылайма, аланы айтханларыны магъанасын толусу бла ачыкълаялмайма. Джюрегим да сенкилдерге болгъанды да, къутуртуб барады.

Къаллай бир сакъладым ол тиширыуну къарамына бетден-бетге тюбешгинчи, ким биледи, кёб заманмы озду, огъесе кесек болджалчыкъмы кетди, бир кёзюуде Сапийт аны къолундан тартыб, мен болгъан джерге алыб келди. Фариданы къойнуна мыллык атдым: алай а, эрлай ычхыныб кетдим дейме, юй иеси тиширыуну къучагъындан. Ышарыб кюрешеме, ауузуму джырыгъын къулакъ артларыма дери кериб.

Ол меннге башымдан-аягъыма дери, иги адамыча, сынаб къараб туруб, «матур», «матур» дей, ич юйге кириб кетди. Юсюге бир помбархат халатны кийиб чыкъды Фарида, кюнча болгъанны джарыта. Башында мазаллы, къызыл боялгъан, бир талай тиширыуну чачы джыйылыб этилген, къызыл капнасы, ачы джашил кёзлерини тегереклери билир-билмез тогъай тартыб, алтын тишлери, тыкъ этли, гинджича боялгъан, ариу — суюнюмлю тиширыу, хар неси да халал адамгъа ушагъан, ариу ауазлы. Экисини сёлешгенлерине къошулмай-

ма. Ала мени къайгылы да тюдлюе, башларыны оноун этер дьгаласдадыла. Кимлеге эсе да телефон бла сёлешдиле, бир эркиши атланы балсытыб айта.

Андан сора сёлеше келиб, Фарида телефон бла таза орус тилде телеграмманы берди. Анда эки кюнден сени сакълаучу джеримде сакъларыкъма, деген сёзден сора, «Соня» деб къол салынды чыбыкъгъа.

Ангыладым ол ким болгъанын... Сапиятны саудюгерчиликде аты... Экиси да хазырланыб кюрешедиле. Сапият бетин алай аламат боягъанды, юсюне да алай кийине билгенди, башхасы болмай, киноактриса!..

Алай кёб заман да кетгинчи, юйге эки татар киши, алкъын тюгел адам ортасына джетмеген, алай болса да бишген эркишиле, келдиле. Экисини да кёзлери гинасууду.. Шышаны тюбюне къуюлгъан суулу магъаданча ойнайдыла кёз гинджилери аланы. Мен да олтурама кесими эрши-буршу этиб. Меннге джалгъан таякъ тие башласа, болгъаны башы-тюбюне айландырлыкъма...

Биз рестораннга барабыз, ишибизден къууаныб къайтыр ючюн, алай этерге керекди, сен мында къал да, юсюнго джуу, аша-ич, — деди Сапият. Туура ол кёзючюкде бизни къатыбызгъа Фарида келди. Не сёлеше тургъаныбызны ангылагъанында, ол, мени къолумдан тутуб барыб, ич джанына бир отоучукъну ачыб, анда диванны кёрдюкюб:

— Сен мында турлукъса,—деди.

Ол мени къарамымдан, аны айтханын иги ангыламагъанча кёргенинде, татарча айтханын орусчагъа кечюрдю. Кетдиле къууанч арасы болуб ала.

* * *

Эртде уяндым... Тёгерек шыбыртсыз. Юйде менден башха адам джокъ. Турама башха элде атылыб къалгъан худжу киштикча. Сагъат барады хаман такый-

къаланы санаб. Болмагъанында туруб, кухняда чай сала биллиб, аны кесиме мадар этдим. Бетими-къолуму джууб, чачымы тараб, олтургъанма кеси кесими сыйларгъа. Иван Грозныйни заманында Къытайдан келтирилген бу алапат ичгиден ичиб кюрешеме.

Сагъат ондан атлагъан кёзюуде эшикле зынгырдадыла. Ашыгъыш барыб, аланы ачсам, аллында Фарида, аны ызында менни абсыным, экиси да тузлу гютдю ойнагъан къызлача, аманнга джетиб, бетлери кетиб сюелишиб тура. Ышардым.

— Не эте тураса, ресторандан чыкъгъанлай, шахарда улоу джюрюмей къалгъанды да, Фарида бла эки эгечден туугъанлада къалыб келебиз, — деди Сапийат, кёзюме джити къараб.

Юйге киргенден сора, исси чайны кёрюб къашлары-башлары джарыды. Алай эте келиб, тынгылау салыб тургъанлай, Сапийат оюу этиб башлады.

— Былайдан узакъ болмай башха шахарла бардыла. Анда бир да иги сатыллыкъдыла затларыбыз. Алай болгъанлыкъгъа, ары буула джегилген чанала бла барыргъа керекди. Къалай этейик?—деди ол манга.

— Къайдам барыи да табыча этейик, — дедим, мен да не айтыргъа билмей.

Ичимден биле турама аны, хаман тюзюн айтмай, сёзню алдаб кюрешгенин. Алкъын иги тешалмайма аны туюмчегин—не затлагъа къарны ауругъанын.

— Хы, алай этейик,—деди Сапийат.

— Сен мында къал, — деди Фарида, — Соня барсын да, ишин анда тындырсын... кесигизге таб боллукъду. Базарда сеннге киши тиймезча мен алай этерме, джапджангыз сен хар ингир сайын джашлагъа, базарланы милиционерлерине, ичкиге ачха бере турлукъса,—деди меннге, иги адамыча ангылатыб орусча.

— Мен солуюм, сиз ишигизни этегиз, — дей бизге, квартираны иеси къатын ич юйлеге кириб кетди.

— Энди, Люба, джаным-кёзюм, кел, экибиз да чыгъайыкъ, олтуруб туруп кюнюбюз джокъду, джюр, сени сатыуларынгдан алайыкъ, экибиз барайыкъ да, мен сениге базарны кёргюзейим, анда джашла бла танышдырайым, сен сюел да, хар иенги сатыб башла.

— Болсун, — деб, мен узалыб бир талай затымы алыб, Сапиятны аллында ёрге сюелиб тохтадым.

Барабыз экибиз тынгылауну басыб. Къанат битгенди мени абсышма. Учуб джюрюйдю хадауус, джерни басмагъанлай, къалай эсе да хауа бла учуб. Бир омакъ уллу мекамлары болгъан джармалыкъгъа келдик. Айлана келиб, алай тургъанлай къызылджагъаладан толуб тургъан бир мекам бёлмелеге кирдик. Сапият ышарыб кюрешеди, кеси да орусча сёлешмейди. Къуяды сёзлени Фариданы тилинде. Бир кесекден бизни джибердиле тышына ала, къашлары-кёзлери джарыб.

Бир бош орунлагъа барыб, прилавкалагъа газетлени джайыб, талай сатыллыкъ затны салгъанбыз. Адамла алай бек чабышмайдыла, алай болса да, бек иги багъагъа бир талай затыбызны сатыб, иги сагъат сегизден оза, юйюбюзге келдик. Фарида ишге кетиб, къалгъанбыз юйде къуру эки таулу тишируу. Не этерге билмейбиз, болмагъанында, абсышым меннге:

— Энди ачхангы хар кюн сайын джарашдырыб, санаб, бюклеб, бир джерге сала тур, — деб акъыл юретиб кюрешеди. Ол кюн келтирген сомларымы санаб, кесим турлукъ отоучукъда, полдан паласны бери кёлтюрюб, аны тюбюне салгъанма. Сагъыш этдим да, андан таб джер табмадым кесиме банк этерге.

— Къабаргъа бир джукъ алыргъа керек болурму?

— Мен энтда ол ишлеген джерге кетерикме, сен

холодильникни ач да, табханынгдан кесинге борбай этдир,—деди джуубаха Сапият.

Алай кёб турмагъанлай, не болгъан омакълыгъын аямай этиб, Сапият къууанч арасы болуб кетди кесини подругасына. Арымы барады, огъесе къайры барады джерни тюбю бла джюрюген инсан. Аны хар не айтханы да Азретни «Волгасы» бла къыркъ минг сомуча болур. Ким не сорады анга, ким ийпанады аны сёзюне. Кесиме эришдирсем, къадалыб, адамдан айырлыкъды да дыф демейме. Башханы къой,—милицияда огъунакъ аллай бир танышлыгъы барды,—эсине джукъ келгенлей, сюеклерими Тундрада къалдырлыкъды.

Кетди ол шыбыртсыз. Кесим къалдым юйде. Фариданы гёзелеринде болмагъан къабарыкъ зат джокъ. Эшиклери ачылыб тургъан барда джерни башында джюрюген ичкилени выставкасы —тюрлю-тюрлю къагъытла джабышдырылгъан шишала. Алагъа бир кесек къараб туруб, къоркъуб, ызларына джабыб къойдум чагъыр къралны эшиклерини.

Бир затла табдым ашаргъа. Кесим джангыз ашаб да, не ашарыкъ эдим. Тели къызча олтура туруб, бир заманда джукъум къыса башлады. Барыб кесиме аталгъан тапчаннга аунадым.

Экинчи кюнюнде эки тишируу да тапг атыб келдиле. Сапият мени бла тебреди базаргъа, Фарида уа, мынгырау ауруу тийген къатынча, эшикден киргенлей тас болуб къалды. Фарида джукъларыкъды энтда тойгъунчу. Кече ишлейди, къайда ишлей эсе да. Сторож а тюлдю, ким биледи аны не къуллукъ этгенин, къаллай усталыгъы болгъанын. Джукъ соруб не амал, Сапият кеси айтса айтады хапар ансы, ичин-мичин билеме дегенлей, болгъанны башы тюбюне айландырыб къоярыкъды.

Бюгюн мени бла базарда алай кёб туралмай, абсы-

ным хамап кыскыныкка кирирге болду. Аны юсюнден мениге джукъ сездирмейди, мен аны бетине къарагъанлай, болгъан болумун джюрегим бла билиб турама. Мен да Окъаны кызыма, аллай бирни билмей эсем, нек учуб айланама узакъ Шималгъа акъ турналаны ызындан, ала джюрюген хауа джолла бла.

— Келинчик, сен иги кыызча, сатыуунгу кесинг бардыр, мени бир къарар ишлерим бардыла, — деди Сапийат.

Мен анга былай деб джукъ айтхыпчы, башына обур ауун атыб, къатымдан учду да кетди. Кюрешеме сатыуларымы махтаб.

Тиширыуланы сормагъан затлары джокъду. Джюнден этилген кийимлеин къалай джууаргъа боллукъду, къайсы къралдан келгенсе, чий арпа джырнагъа атсанг — апба-акъ болуб къаладыла, зат деб мени къатымда бир джыллары келген тиширыула лекция окъуб кюрешедиле. Мен да, «джарым молла дин бузар» деб, аллай тиширыулагъа шагъатлыкъ этиб кюрешеме. Чотум аман тюлдю. Хамап сатыуум былай барыб турса, ким биледи, аллахны ишин, акъ кримпен, неда джинси кенчек кийиб, Азретни шавро къол къабларына къарай, Терк Башы бла Тау артына аууб кетерге болурма. Кёлюм кёлтюрюлюбдю, эки ипбашыма эки къанат чыгъа башлагъанды. Сагъыш эте келиб, къайгыларым энчи машинагъа джетсе, къара Волгамы аллыкъма, огъесе «акъ кече» бетли улоуму сайларыкъма, барыб тюз Москваны центринде?!.

Ючюнчю кюнюнде сатыу-алыугъа кесим кетдим. Сапийат ур да, джыкъ, тарт да, къобар, унамады мениге къараргъа. Бюгюн ол мындан къайры эсе да кетерикди. Кетдим кесим. Тилим бар, танышым бар, сатыуум бар, айланама джер джара. Былай бир клёш чепкен кийиб, къарамы бла адамны къоркъутурча мазаллы саны болгъан тиширыу болсам не джарлылыкъ... гитче

бармакча бирчикме... кянгш кесекчик! Қызылджа-
гъаладан хар кюн сайып Рустам деб бир игиджаш кел-
еди да келечиликке, анга да, иги адамыча, улхучукъ тут-
дурама. Бары да мени кятым бла озсала ала, мили-
ционерле, гунайны къяныча, меннге къараб, ышарыб
джюрюйдюле. Джут адамы кёюн ал да, аны орнуна
ачха сал,—деген сёзю да бар эди маманы. Ачхачыкъ
себеб болуб ышарадыла ала меннге ансы, аз келин
джокъду джерни башында. Мен да аланы бириме.

Базар чачыла-чачыла, акъырып-акъырып, ачхачыкъ-
ларым да бойнума тагъылгъан кисеми ичинде, джы-
гъырдай-джыгъырдай, келеме юйге. Келсем, аллайгъа
кел,—Сапийат тас болуб тура. Фарида бнягъылай кеч
эте кетди ишине. Юйде кесим къалыргъа керекме. Са-
пийатны къайры тас болгъаныны юсюнден меннге киши
белгили хапар айтмайды...

Ал кюлеринде излей келдим Сапийатны кесиме нё-
герге, арадан бир кесек заман озгъандан сора, ушутдум
аны да. Эталгъан мадарымы башыма кесим этиб кю-
решеме. Шахарда, базардан сора, заводла, башха кёб
адам ишлеген джерле бардыла. Аланы къабакъ эшик-
лерине барыб, ишчиле ишге келе, неда ала кюуллукъ-
дан чачыла айланган заманда, сатыуларымы къабар-
гъа юрендим.

Арадан эки ыйыкъ чакълы бир заман кетерге аман
кёб затымы сатыб бошадым. Бир сагъат тогъузгъа
джууукълашыб, юйге келсем, Сапийат къайтыб тура.
Биргесине да бир, шимал миллетледен болур эди, орус-
ча тили бек чалыб селешген, кысыккъёз киши. Сор-
майма ол адам ким болгъанын. Джюрегим а ишек эте-
ди—элде да эшитиучен эдик, бизни тиширыуладан бир
къаууму буулагъа миниб кетиб, къайда эсе да сатыу-
ларын бек алапат бардырыб, купсе болуб къайтадыла,
деб. Бир ишексиз, «от болмагъан джерден тютюн чыкъ-

майды», абсыным да буулань ичлерин урдуруб келгенди.

— Сау къаллыкъ бу бир алапат адамды. Бююн сатыууму этиб бошагъынчы юй бийчесин да биргесине алыб, хаман экиси да меннге болушуб айлангандыла,—деб тегерекни агъартды биягъы Сапият.

Мен да болгъан сатыууму толусу бла бошаб, хар исми джыйыб сумкалагъа, самолетха билетле алыб, Фарыдагъа да сегиз тюменнге бир француз дух шыша алыб, аны да разы эте, джолгъа чыкъдыкъ. Кетдик экибиз да къыбылагъа къарай къурч къушну ичин урдуруб...

* * *

Келиб тюшгенбиз туугъан-ёсген элибизге. Сейирсингеним—Сапият меннге ауузунгу тый, сезню арты аман—иги болур, деб джукъ сагъынмайды. Аллы бла чабыб, маманы къучагъына башымы атдым.

— Сау, эсенмисе, мен джарлы.. алыныб къала эдим, мында кишиге ийнаныргъа унамай, талай кере барыб Качобкалада орус къатынлагъа таш салдыргъаима,—деди ання. Дагъыда не айтады, не айтмайды меннге тансыкъ болуб тургъан джарлы амам. Азретин атын сагъынмайды. Не болуб турады деб аны къайгылыма. Къайгъы этмей да не этгин неяхлы баш иенге! Кетдим кесимн фатарыма. Насыбха, арбазда киши кёрюнмейди, сылджыраб времяшкама келсем, юйюмю эшиклери кенгине керилиб, эки-юч чагъыр шыша да босагъа юсюне атылыб. Джюрегим тюрлю-тюрлю тебди. Кирсем, юйде киши эслемейме. Иги кёзлерими ачыб къарасам—Азрет, атасыны къанын ичиб, гютдубаш билеу джыланча, орунга кириб. Сакъалы да джегтеб, кёзлери къутургъан итни кёзлерича къызарыб сап-сары бети, джакъкълары бери салыныб...

— Келдинги, не иги этдинг, мен ёлеме,—дей билди, мени кѳргенинде ол.

— Не болгъанды?—деб сордум акъырын анга.

— Билмейме, юйде алмастыла бардыла, кече сайын терезе тюбуне келиб байчы кычырады, не болуб келдинг? Саумуса, кей къатыма,—дей келиб, ол дуняда ёмюрлюкге мени негерим боллукъ адамым андан ары джукъ айталмай тилин чайнаб тохтады.

Не кычырыкъ этейим, кимге джалбарайым?!. Стол тюбуне къарасам, аллайгъа къара—уллу къалау болуб къуру учуз чагъырны бошатылгъан сауутлары. Юйню ичинде не гырджын, не суу, неда ашдан ауа тебregen инсанны ауузунa къабдырлыкъ бир бюртюк да джокъ. Билдим, былай терезени ачыб орамгъа къарагъанча, ол шышаланы кѳргенимде, Азрет барыб тохтагъан алкаш болгъанын. Юч ыйыкъны ауузунa гырджын салмай хаман ичкини бардырыб тургъан адамдан не къарыу къалгъанды?!. Алыб келген ачхамы бойнумдан тюрлендирмегенлей, амамлагъа кетиб къалдым.

Кюнню кѳзю алтын къанатларын джайыб, джитилени башына джууукълашханды. Бир адамла ишекли къарайдыла. Элге чыбыкъ урулгъанча джайылгъан болур мени сатыугъа кетгеним... Мен гуртда чириб бошадым, кѳрюр игилигими кѳрдюм, энди беишсиз юч эгечим бир джанына бир болсала, деген акъыл келди. Ким биледи, ким къаллай хыртха урлукъду мени мындан ары да.

Келиб юйюбюзге кириб, тынгылауну салыб, кесими, кърым тауукъча, кѳбдюргениме. Анам тѳгерегиме айланады. Ол да сормайды, мен да айтмайма аны къууандырыб джангылыкъла. Джыламукъ кѳзлеулерим алай терен джерде болмазла, тѳгеме мысты шоркъаланы.

— Не болгъанды?—деб сорду ання.

— Джукъ да болмагъанды, алай болгъанлыкъгъа,

мен мындан ары юйюм деб босагъадан тюшерик тюлме.

— Нек?

Джылагъанымы тохтатыб, мамагъа джарашдырыб хапар айтдым. Ол ачхагъа бек къууанды.

— Алтын адамды Сапият,— деди.

Сапиятны къаллай алтын болгъаныны юсюнден мен бусагъатда анга не хапар айтырыкъма?!. Анамы ауузунна чабмай, абсыныма алгъыш этмеге къойдум.

Бу элде джууукъларыбыз джыйылдыла. Бир эсней, бир-бири аузуна чаба, меннге этилмеген оноу къалмады. Чынг артында, бир иннетге келишиб, бусагъатдан барыб, мени анда затларымы алыб келиб, къайынларымы атларын сагъынмай къояргъа. Алай этдик. Тёртеулен болуб, джюк машинагъа мени хабджюклерими джюклеб, сау-ёлю болуб тургъан Азретни полгъа сойландырыб, келдик атамы юйюне. Юсюмден бир уллу къайгъы кетгенча болуб, мени кёзюм-башым джарыды. Хар кимни да бир джангыз аджалы. Къутулдум андан.

* * *

Турама юйге кириб. Киши меннге къатылмайды. «Айраннга суу къош, джарлыгъа джол бош», — деб турама суйгеними этиб. Этиб а не бла кюрешеме? Юй джумуш — къыш джууукълашыб келеди. Тузлау, къакълау, бачхаланы джыйуу, юйлени акълау. Джыгъылыб къалгъынчы кюрешеме ала бла. Къайдан эсе да орус районланы биринден харбызла джюклеб, бир орус адамла келдиле. Сатыуларын тюз бизни къабакъ эшикни аллында къотаргъандыла. Эки тишируу, эки эркиши, тауча къалаб, алапат ёсюмлюклени хар кюн сайын сатыу этиб кюрешедиле. Танышдыкъ ала бла — келиб бизни юйде гардош биширедиле, суу ичедиле, башха кереклилери болса да, уялмай, айтыб, ол хатерни этиб турабыз тышындан келген адамлагъа. Бир чырайлы кёккёз джа-

шды эркишилени бири. Сашады аты да. Ол меннге накъырда этеди, аууз джетдиреди. Арбазгъа кире келеди да, крандан кружкагъа сууну алыб, мен былай чыкъгъанлай, мени бла сууалышмакъ ойнайды. Мен да челек бла сууну алыб къуяма аны юсюне. Тетя Анна, — тиширыу-ланы абаданы, — сваха болуб, меннге Сашадан келечилик айтыб башлады. Тиширыу джарлыды-къулакъ салдын анга. Ичимде бир от джаныб, учундура башлагъанды. Да энди, не этейим...

Бу затны юсюнден чыртда адам бла селешмедим. Аны сютюн кесим этдим. Этиб а, не этерик эдим — бердим къара отказны, суутдум сваханы да, женихими да. Элде тюрлю-тюрлю хапарла джюрюйдюле — билмейме. Санятын уумуду, огъесе дагъыда болурламы башха Санятла. Джыл сайын элге бир джангы хапар келе турмаса, адамланы къулакълары сангырау болуб къалады деб, эски айтыу барды. Мени кючюм бла тийречиле къулакъларындан айырылмай бир къалсынла бу джол да...

Бир кере бизни элге Дагъыстанны тебсеу бла джырлау ансамбли келди. Аламат оюнланы кёргюздюле. Халкъ харс уруб, къарнаш халкъны искусствосу бла танышады. Концерт бошалгъандан сора атам:

— Артистле бюгече бизни элде къаладыла, кетиб къалмай къызчыкъ да, сен да биреуленни къонакъгъа ала барыгъыз, — деди.

— Бизни бла ким барады? — деб гитче эгечим да, мен да, сценаны къатына баргъанбыз. Башхасы болмай Сапийт бла Фарида бир-бирине селешген тилде ышарыб айта хар нени, бир узун ариу къыз келди къатыбызгъа.

— Ногъай къызма, атым Асиятды, — дейди ол бизге.

Келдик. Анигъа эрлай хапарымы айтдым. Ол къырылды, чабышды ары-бери. Энди джарашыб ушхууур ашайбыз. Бизге кече къалыргъа келген къыз Гитче

Инджичикни джагъасында орналган ногъай элден кетиб, Махачкалада ишлейди. Билмей анга кыйырын ычхындырдым джырларгъа термилгеними. Къысды, кыймады. Бир-эки джырны мурулдадым.

— Люба, кел бизни бла! Бизни ансамбльге бек керекли адамса,— деб, керти кёлю бла айтды ол манга.

Барыр эдим... Гырауну отказын бердим солисткагъа. Къыш тюшдю. Бир кюн биягъы бизге, бир норка бёрк кийиб келди Сапнят. Мен уллу къаш-баш тешиб кюрешмедим, анам да аны бла бирлени сёлешген кибикле этди.

— Халкёчланы Мёлекни келтиребиз келинге. Азрет алай алакат болгъанды, ол джаш адамны джюреги къууанганьында къызылы бла агъы тёгюлюб къалгъанды. Мёлекледе бир байлыкъ барды,— къуру джаланган джашыл къатападан джюз метр къумачлары барды, алтын деген зат а стаканла бла джюрюйдю. Елемен бла кетемснге амал джокъ! Люба бош дженгиллик этди. Барыбыз да къошулуб джарашдырлыкъ эдик,— деб сандырады хоншубуз, норка бёркюн мангылайына баса.

— Сен бери нек келгенсе? Не излейсе?

— Да хоншубуз,— бир-бирибизден от алабыз...

— Бу джолдан сора бери баса турма ансы, мен сени эл бедиллик этерме! — деб бедерленгенме аны бла.

— Сен мени бедиллик эталлыкъ тюлсе, некаяхлы, юйдегиси болгъан бир тиширууну, тынч турмасанг, мен сени дуньядан къурутурма! — деб къычырыкъ этди да, мени ауузуму джабдырды.

Ол джолдан сора аладан бизге адам басмады, ол бай къызы, беш къызы чынг тамадасын, джашгы джылгъа менге кюндешге келтирдиле. Джюрегим бир кесек кыйналды. Еге, кюндеш деген затла да адамны джарлы этер ючюн джаратыла болурла джерни башына.

Кёб сагъыш этиб туруб, болмагъанында, саууучу бо-

луб атамы фермасына бардым. Энди дуня джандет буду десенг, киши да анга ийнанмаз. Алай болса да, иги адам кёб, кеси кыйыны бла джашагъан инсанланы ичинде. Бир ыйыккыны ичинде барысы бла юйлю болдум. Джыйырма ийнек бергендиле меннге, кюрешеме малларыма къараб. Аллында кыйынала келдим, артдан артаха юрендим. Арт джолда газетден адамла келгенлеринде, мени да джазыб кетген эдиле да, бир талай кюнден статьячыкъ да чыкъды «Ленинни байрагъында», радио бла «Къарачай» деген джырны мени алгъышлаб эфирге бердиле. Кёлюм кёлтюрюлген кибибк этгенди. Айланама, этеклерим джел эте.

Энди бир уллу кыйынлыкъ: атым кёюлгъан къатынчыкъ болгъанды да, эркиншледен ким болса да биреу башхаладан кёз сакълай туруб, экибиз къалгъанлай, «суюме» дейди да башлайды. Къан джаууб суюерикле, юй бла кыжгъыллары болгъанла да мени суюгенден башха ишлери джокъду джерин башында. Бир кере, бир хунтбурун управляющийибиз барды, ол кёз сакълай туруб, иигирде ийнек саугъан заманда, меннге:

— Люба, конфетле ашарыкъмыса? — деб ышарды.

— Ашамайма, — деб иги уллу кычыргъагымда, алай кетди мени къатымдан, ансы, къанымы ичиб, хаман ышарыргъа, кукаланыргъа болуб, кёз кысыб, бир кыйынлыкъ бергенди, джыйиргешли джарыджаякъ!!!

Чыртдан да джюрегимде отум джокъду: кюлде кёмюлгён кызыу кёмюрчюк да табарыкъ тюлсе излеб кюрешсенг! Джырлагъаным, кримплен брюгом, «Волгам», япон веерим... барысы да кюрудула. Джылла ала-мат дохдурлукъ этедиле, дейдиле. Билмейме, бара-баргъан дуняда тешилрми джюрегим, огъесе бу дунядан кетгичи бузлабмы турлукъма?!

Меннге бюгюн кюру джыйырма джыл болгъанды...

БАШЛАРЫ

Хапарла

Айджаякъ	3
Джыр	11
Кююш бокал	34
Скифле	56
Герхана	74
Как (чам хапар)	95
Вермутчула	102
Къысха хапарчыкъла	107

Повесть

Дыгалас	117
-------------------	-----

ИБ 1526

Байчоров Магомет Къысхаевич

А И Д Ж А Я К Ъ

(Рассказы и повесть)

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник М. Р. Хахандуков
Худ. редактор Л. А. Асланова
Техн. редактор З. Т. Агирбова
Корректор З. М. Козбаева

Сдано в набор 14.12.84. Подписано в печать 28.05.85.
ВУ 77103. Формат 70x108¹/₃₂. Бумага типографская № 2.
Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 10,1.
Усл. кр.-оттиски 10,1. Уч.-изд. л. 10,1. Заказ № 6938.
Тираж 3000 экз. Цена 75 коп.

Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского
книжного издательства, 357100. Черкесск, пл. Кирова 23,
Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография,
357100. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

Б 66.

Байчоров М. К. Айджаякъ. Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение.

232 с.

В произведениях, включенных в сборник, автор пишет о наших современниках, о сложностях человеческих судеб, о своем понимании сегодняшнего мира и места человека в нем. Творчеству М. Байчорова свойственно тонкое проникновение в духовный мир своих героев.

С(кар.)2

Б $\frac{4702260000--66}{M159(03)--85}$ 50—85

W